

**Искаков Б.М.
Тулегенова Ж.У.
Атирбеков А.Ш.**

КОРПОРАТИВТІК БАСҚАРУ

Оқу құралы

Нұр-Сұлтан, 2020

ӘОЖ 005 (075)
КБЖ 65.290-2 я73
И 86

Пікір берушілер:

Толысбаев Б.С - экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университетінің профессоры
Жансейтова Г.С - экономика ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университетінің доценті
Бакирбекова А.М - экономика ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университетінің доценті

Искаков Б.М.

И 86 Корпоративтік басқару. Оқу құралы. / Искаков Б.М, Тулегенова Ж.У, Атирбеков А.Ш., –Нұр-Сұлтан, «Тұран-Астана» университетінің баспаханасы. 2019. – 264 бет.

ISBN 978-601-7616-12-0

Берілген оқу құралында корпоративтік басқарудың мәні, оның экономикалық жүйедегі құрылымы, корпоративтік экономикасының тиімділігін арттыратын қызметтерді тиімді пайдалану туралы білімі мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар қазіргі іскерлік қатынас технологиясының негізгі тенденциялары, негізгі ақпараттық арналар және олардың Қазақстанда және шетелдерде коммуникативті ролі қарастырылады. «Корпоративтік басқару» қарым қатынас мәдениеті, табиғатты тиімді басқару жолдары негізгі типтері, іскерлік коммуникация мәні мен қызметтері, басқару қызметі процесінде іскерлік қарым-қатынас дағдысын игеру тәжірибесі туралы түсінік беріледі. Сонымен қатар жоғарыда көрсетілген тармақтар бойынша студенттер мен магистранттардың білімін тексеруге арналған бақылау және тест сұрақтар қарастырылған.

Оқу құралы жоғары оқу орындарының экономикалық факультеттерінің студенттері мен магистранттарына арналған.

ӘОЖ 005 (075)
КБЖ 65.290-2 я73

*Баспаға «Тұран –Астана» университетінің Ғылыми кеңесі ұсынған.
Хаттама №7 2019ж.*

ISBN 978-601-7616-12-0 © Искаков Б.М, Тулегенова Ж.У, Атирбеков А.Ш., 2020

КІРІСПЕ

Корпоративтік басқару дегеніміз - бұл компанияның өз мақсаттарына жету жолында түрлі басқару деңгейлері, стейкхолдерлер (мүдделі тұлғалар) және қоғам арасында мүдделердің тепе-теңдігін сақтауға бағытталған механизмдер жүйесі.

Осы тетіктер директорлар кеңесінің акционерлер алдында, ал менеджменттің директорлар кеңесі алдында жауапкершілігін қамтамасыз етуі тиіс. Бұл ретте компанияның өзі барлық мүдделі тұлғалар – қызметкерлер, контрагенттер, жалпы қоғам алдында жауапкершілігін сезінгені абзал.

Ірі акционерлер миноритарлық акционерлер алдында міндетті түрде жауапты болғандары шарт, онсыз компаниялардың инвестициялық тартымдылығын көтеру ету мүмкін емес.

Бұл корпоративтік басқарудың жалпылама анықтамасы, алайда осы механизмдердің әрқайсысы, мәселен, тәуекелдерді басқару жүйесі, ішкі бақылау немесе ақпаратты ашу және тағы басқасы компанияның саласын ескере келе, мұқият әрі нақтылы бейімдеуді талап етеді.

Бүгінде инвесторлар бүкіл әлем бойынша өсім межелерін іздестіруде. Әдетте құйылған инвестициялардың мемлекетте қаншалықты қорғалатыны, ал ойын ережелерінің қандай дәрежеде түсінікті әрі жариялы екені ел экономикасының табыстылығын анықтайды.

Тиімді корпоративтік басқару компанияның бәсекеге қабілеттілігін жоғары болуына кепіл бермейді, десек те инвестициялардың қауіпсіздігін толыққанды қамтамасыз етіп, инвесторларға объективті шешім шығаруға көмектесе алады.

Корпоративтік басқару біртұтас жүйе ретінде осы деңгейлердің барлығын қамтып, басқару органдарының есептілігі, директорлар кеңестері мен бақылау кеңестерінің жұмысы, акционерлердің құқықтарын сақтау, ақпаратты ашу және жариялықты қамтамасыз ету бойынша бірыңғай заманауи талаптарды бекітеді. Біз компанияның басқару әдістері мен нәтижелерін неғұрлым түсінікті, қолжетімді және кез келген инвестор мен стейкхолдер үшін сенімді етуге ұмтыламыз.

Жалпы жоспар бойынша, ұжымдық басқару жүйесінің жеткілікті түрде дамымауы инвестиция тартуға қабілетсіздікті, банкротқа ұшырауға, құқықтың бұзылуы және әлемнің түрлі елдері бетпе-бет келетін басқа да экономикалық дамудың қиындықтарына әкеп соғады. Осыған байланысты көптеген мемлекеттер ұжымдық басқарудың дамыған жүйесі жалпы экономикалық ахуалдың қажетті шарты болып табылатынын мойындайды. Компаниялар ұжымдық басқаруды бәсекелестік күресте оларға басымдылықты қамтамасыз етуге қабілетті фактор ретінде қарастыра бастауда.

Басқарудың дамыған жүйесі бар компания тек корпоративтік инвесторлар мен кредиторларға ғана емес, сонымен қатар, өзінің қызметкерлеріне, клиенттеріне және тұтас алғанда қоғамға пайда әкеледі. Корпоративтік басқарудың дамыған жүйесі ішкі және шетелдік инвестициялардың келуіне ықпал ететін мықты экономикалық ахуалдың пайда болуына жаңа жұмыс орындарын құруға және еліміздің тұрғындарының әл-ауқаты деңгейін көтеруге мүмкіндік береді.

Басқарудың қалыптасқан жүйесі өнімділікті арттырады. Өздерінің тәжірибелеріне тиімді басқарудың принциптерін енгізген компаниялар несие бойынша пайыздардың төмендеуіне және көптеген жағдайларда ұзақ мерзімді артықшылығы бар инвесторлық базаның кеңеюіне сенімді бола алады.

Басқарудың сапасы жалпы стратегияны құру, бірігу мен қосып алу туралы ойланып істелген, экономикалық негізделген шешімдерді қабылдау, еңбек ақыны жұмыс сапасына сәйкестендіре алатын салаларда ғана артады. Осылай басқарудың маңызды салдарларының бірі – компаниялардың сот тәуекелдерін қосқанда, әр түрлі қолайсыз факторлардың әсеріне қарсы тұру қабілеті.

Инвесторлар тиімді басқару жүйесі бар компаниялар оларға көп пайда түсіретінін біледі және осындай мүмкіндік үшін көбірек төлеуге де даяр. Бұған қоса, инвесторлар осындай компаниялардың сенімділігін жоғары бағалайды, өйткені мұның өзі олардың ақшалары, жауапсыз, селқос менеджерлер немесе олардың отбасы мүшелерінің талауына түспейді дегенді білдіреді. Басқарудың тиімді жүйесі басшылық қабылдаған шешімдерге ықпал ету және негізгі операцияларды өткізу құқығын, сонымен қатар, өздері құйған қаржының қолданылуы туралы ақпаратты алу құқығын, әсіресе инвесторлардың, миноритарлық құқығын қорғайды. Капитал нарығына тиімділік пен сенімділікті арттыра отырып, мұндай басқару инвесторларға қажет болған жағдайда оңай әртараптандыру мен оларды сатуға мүмкіндік бере отырып, активтердің анағұрлым жоғары өтімділігін қамтамасыз етеді. Сөйтіп, банкроттықтың қалыптасқан түрі кредиторларды қорғап және акционерлердің жауапкершілігі шектейді.

Басқарудың тиімді жүйесі компаниядан қызметкерлер, клиенттер, жабдықтаушылар және қоғам алдында өзі қабылдаған міндеттерді орындауын талап етеді. Тұрғындардың бұл топтары осындай компаниямен өздерінің қарым-қатынасында адалдығымен, сапасымен және сенімділігімен ұтады. Қоғам тұтастай алғанда ұтады, себебі мұндай компания жұмыс орындарын құрады, мемлекеттің экономикасына деген сенімді қалыптастырады және ысырапшылдыққа кедергі келтіреді. Бұған қоса, жариялылық жағдайы жемқорлықты азайтады, өйткені егер компанияда қатаң есеп жүргізілсе, ал оның жетекшілері бизнес-этиканың принциптеріне сай әрекет етсе, пара алу фактілерін жасыру қиынға соғады.

1-тарау Корпоративті басқарудың құрылымы

1.1 Корпоративті басқарудың маңыздылығы

Корпоративті басқару нарықтық қатынастар жағдайында өзінің экономикалық қажеттілігін арттырудың негізгі көрсеткіштері ретінде жан жақты даму үстінде.

Корпоративтік басқаруды қарастырмастан бұрын осы саланың бастамасы болып табылатын - кәсіпкерлік түсінігін қарастырған дұрыс болып табылады. Кәсіпкерлік түсінігінің мәнін ашпас бұрын, алдымен оның қалыптасу көздерін анықтап алу керек. Экономикалық теорияда кәсіпкерліктің алғашқы анықтамасына қатысты қайшылықтар бар. Көптеген теоретиктер кәсіпкерліктің шығуын франсуз экономисі Р.Контильон (18ғ) есімімен байланыстырады, ол кәсіпкерлікті сипаттайтын функционалдық негізі ретінде тәуекелділікті ұсынады, яғни кәсіпкерлік-тәуекелділікпен байланысты болып келетін адамдардың қызметі. Бірақ соңғы уақытта кейбір теоретиктер әйгілі араб ойшылы Ибн-Кальдунның кәсіпкерлік теориясын ұстанады, «кәсіпкерлік» түсінігі негізгі құраушы категория деңгейіне дейін көтерілген.

Кейбіреулері болса, кәсіпкерлік барлық ежелгі мәдениетте дамыған деп тұжырымдайды. Бұл істе арабтар, вавилондықтар, египеттіктер, иудилер, гректер, финиқшілер және римдіктер ерекшеленген. Мұның дәлелі тұтынушылар мен кәсіпкерлерді қорғауға бағытталған Хамураппи заңдары болып табылады. Қазіргі уақыттағы алдыңғы қатарлы ғылыми-техника дамудың теоретигі Кристофер Фример және менеджмент теоретигі Питер Друпердің айтулары бойынша кәсіпкерліктің кезектілік теориясынан ұсынған, оны алғаш зерттеген Йозеор Шулепеттер болып табылады. Теорияның мәні келесіде, кәсіпкерлік-экономикалық дамуда қозғалтатын өзіндік элемент.

Сонымен, қазіргі ұрпақ теоретиктеріне кәсіпкерліктің алғашқы пайда болу төңірегіндегі сұрақтарын бірнеше рет қарастыруларына тура келеді, бұл бір қатар экономистер мен студенттерді дұрыс емес бағытта талқылауды қорғайды.

Кәсіпкерліктің анықтамасынан тоқталмас бұрын кәсіпкерлікті қандай категорияға жатқызу керек екендігін нақтылап алайық.

Одақтық Республикалардың тәжірибесінде экономиканы құрамдас элементтерге шартты бөлудің дәстүрлі жүйесі кеңінен қолданылған, ол халық шаруашылығының даму бағытын және заңдылығын жан-жақты танып білуге мүмкіндік береді, сондай-ақ жаңадан қалыптасқан мәселелерді өз кезеңінде байқауға және олардың жедел шешілуі бойынша шаралар қолдануға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта нарықтық қатынастар жүйесінде кәсіпорындар келесідей айрықша ерекшеліктерімен сипатталады, мөлшері, жұмыс

істеушілер саны, қай салаға жататындығы, негізгі және айналым қорларының құны, шығарылатын өнім көлемі.

Сонымен кәсіпорындардың үш түрін бөліп көрсетуге болады: ірі, орта және шағын. Олардың кешені бірін-бірі толықтыра отырып, экономиканың тұтас ағзасын құрайды.

Ірі кәсіпорындар-нарыққа негізгі өнім шығарушылар болып табылады. Ірі кәсіпорындар – экономика «қаңқасы», экономикалық тұрақтылықтың базисі.

Шағын және орта кәсіпорындар, үнемі жаңарып тұратын номенклатурасымен және ассортиментімен, аз ғана партияда өнім дайындау, шектеулі тұтынушылар жағдайында елеусіз материалдар мен шикі затты қолдану қажет болған жағдайда пайда болады. Сонымен, шағын кәсіпорындар нарықтың салыстырмалы толған кезінде жекелеген тапсырыстарды есепке алып өнімді аяқтайды, яғни ұсақ – түйек өнімдер өндіріледі. Сонымен қатар, шағын кәсіпорындар қызметтің барлық саласында нолдік нәтиже алумен байланысты жоғары тәуекелге ие болып табылады. Бұл әрі инновациялық қызмет, әрі жаңа технологияны игеру. Өнімнің жаңа түрін игеру. Шағын кәсіпорындардың капиталымен тәуекел, іріге қарағанда қоғамға аз шығындар алып келеді, сондықтан мемлекет шағын кәсіпорындарды құру және дамыту үшін арнайы жеңілдіктер тәртібін тағайындау керек.

Сондай-ақ шағын бизнес сферасына өздерінің тәуелсіз меншігі бар, шаруашылық еркіндікке ие және өз қызметі сферасында үстемдік етпейтін фирмалар жатады. Көптеген шетелдік зерттеулер шағын кәсіпорындарға 500 адамнан аспайтын жұмысшылар бар және сату көлемі 20 млн доллардан аспайтын фирмаларды жатқызады. Бірақ бұл көрсеткіштер шартты болып табылады.

Қазақстанда кәсіпкерлікке бірнеше инвесторлармен құрылатын, географиялық шектелген зоналарда қызмет ететін және нарықтың шектеулі үлесіне ие, басқаруды құрушылар жүзеге асыратын, барлық негізгі стратегиялық шешімдерді өздері қабылдайтын кәсіпорындар жатады. Басқару сипаты икемділігімен, формалділіктің жоқтығымен шешімін қабылдау барысында, өндіріс саласында, басқару саласында жұмысшылардың өз-ара алмасуының жоғарылығымен ерекшеленеді.

Нарықтық экономиканың шаруашылық жүргізуші субъектілерде «кәсіпкерлік» және «бизнес» ұғымдары өзара тығыз байланысты. Кәсіпкерлік пен бизнесті экономикалық қызметтің бір түрі ретінде қарастыра отырып, отандық және шетелдік зерттеушілердің айтулары бойынша, бұл терминдер - өндіру немесе алу және тауарларды сату, басқа тауарларға айырбастау үшін қызмет көрсету немесе жай қызмет көрсету, серіктестіктер арасында екі жақты пайда табу негізіндегі ақшалар арқылы пайда табуға бағытталған, жеке тұлғалармен, кәсіпорындармен немесе ұйымдармен жүзеге асырылатын (тек заңмен тыйым салынбаған) еркін шаруашылықты білдіреді.

Бірақ «кәсіпкерлік» және «бизнес» түсініктері экономикалық тұрғыдан қарастырғанда синонимдер болып табылады. «Бизнес» түсінігі экономикалық тұрғыдан қарағанда кеңірек. Шетелдік әдебиеттерде нарықтық экономика бойынша бизнес қоғамның қажеттілігін қамтамасыз ететуге қажетті өндіріс жүйесі ретінде анықталады. Бизнес нарықтық экономиканы барлық қатысушыларының арасындағы қатынастарды қамтиды және тек қана жалдамалы жұмысшылардың да, мемлекеттік құрылым қызметкерлерінің де қызметтерін қамтиды. Жалпы түрде бизнес – бұл нарықтық қатынастар жүйесіндегі адамдардың іскерлік белсенділіктері. Ал, кәсіпкерлік қызмет бизнестің бір формасы ретінде қарастырылады және оның әр түрлі сфераларында жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексіне сәйкес (жалпы бөлім): «кәсіпкерлік – азаматтар мен заңды тұлғалардың меншік нысанына қарамастан, тауарларға (жұмысқа, қызметке) сұранысты қанағаттандыру арқылы пайда табуға бағытталған, жеке меншік немесе мемлекеттік кәсіпорындарды шаруашылық басқару құқығына негізделген ынталы қызметі. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкердің өз атынан, өз тәуекелімен және өзінің мүлктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады».

Соған қарамастан, тәжірибеде «кәсіпкерлік» пен «бизнес» терминдері бірін – бірі алмастыруды. Нақтылап кететін жағдай, «кәсіпкерлік» және «шағын бизнес» бірі – біріне синоним бола алады. Өйткені, шағын бизнес кәсіпкерлік пен айналысатын шағын кәсіпорындардың қызметін қарастырады. Әрі қарай, мен, осы дәстүрлі қалыптасқан көзқарасты ұстанатын боламын. Бәрімізге белгілі, кәсіпкерлікте жеке секторлар басшылық етеді. Өзінің кәсіпорынын ашу барысында адамдарды не қозғайды? Келесідей себептерді бөліп көрсетеді пайда табу, қоғамның әлеуметтік, экономикалық және материалдық жағдайын жақсарту. Басқалардың ішінде кәсіпкерлік қызметпен айналысудың мотиві ретінде келесілерді көрсету керек: тұлғалардың өзін - өзі қалыптастыру мүмкіндігі, шаруашылық процеске халық қаржысының бір бөлігін қосу, қосымша және басқада ресурстарды қосу, азаматтардың өз табыстарын заңды жолмен арттыруға ұмытылу.

Көптеген адамдардың ойы бойынша, нарыққа тек ірі капиталы бар кәсіпорындар ғана қол жеткізулері мүмкін, ал шағын және орта кәсіпорындар үшін орын жоқ. Басты аргумент ретінде шағын бизнестің қуатты ірі компаниялармен бәсекелестікке түсе алмайтындығы. Ал, егер дұрыс тұрғыдан қарастырсақ, шағын бизнестің тиімді бәсекелес болуының бірнеше себебін көрсетуге болады. Біріншіден, шағын кәсіпорындар үшін 0,5 – 1 жыл ішінде өздерінің стратегияларын өзгерту қиындық тудырмайды, ал ірі кәсіпорындар үшін 5–6 жыл қажет. Екіншіден көпшілігі қателесіп инновация ірі кәсіпорындардан жүреді деп ойлайды, ал статистика болса, Екінші Дүние Жүзілік соғыстан кейін 95 % инновациялық технология кәсіпкерлік сфераларынан шыққанын көрсетіп отыр. Шағын кәсіпорындардың ірі кәсіпорындарға қарағанда капиталының күйіп кету

тәуекелі төменірек, жәнеде әртүрлі инновациялық технологияларды енгізуден қорықпайды.

Кәсіпкерліктің жаңа жұмыс орындарын қамтамасыз етуі сияқты артықшылығын көрсету қажет. Әсіресе, бұл елде кризис және жұмыссыздық кезеңі болған кезде артықшылыққа ие, өйткені ірі компаниялар қызметі экономикалық кризиске байланысты болғандықтан, жаңа жұмыс орындарын ұсына алмайды. Американ-Экспресс (1987) мәліметтері бойынша шағын өнеркәсіптерде қалыптасатын жұмыс орындарының өсу қарқыны тұрып қалған ірі компанияларға қарағанда 3 есе көп.

Шағын бизнестің артықшылықтары көрініп отыр. Бұл, шағын және орта бизнестің динамикалығы, икемділігі, тұтынушылар қажеттілігінің өзгеруіне тез жауап беру және тауарлар ассортиментін ауыстыру, технология саласына жаңалықтар енгізу мүмкіндігі. Персоналды басқару сферасында бұл еңбек ұжымында бейресмилік, бюрократияның жоқтығы, жұмысшылардың басқаруға және табысқа тікелей қатыс алу мүмкіндігі.

Кәсіпкерліктің ерекшелігі қызмет ету сферасы болып табылады. Ірі кәсіпорындар жаппай өндіріс жағдайында, тұрақты тауар номенклатурасымен және көтерме сатып алушылармен жұмыс істейді. Шағындар ұсақ партиялармен шығарады, жеке тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырады, нарықтық арнайы сегментіндегі және екінші реттік шикізат өндірісінің қалдықтарын пайдаланады. Мысалы, автомобиль өндірісі – ірі кәсіпорын қызметіне жатса, автомобильді жөндеу – кәсіпкерлік қызметі.

Кәсіпкерліктің келесі бір тиімді ерекшелігі коллективті еңбекке ұмтылуы, жұмыс орнын сақтап қалуға тырысу және пайдаға қатысуға негізделген жұмыстың нәтижесінің максималды болуына мүдделілік болып табылады. Ірі компаниялар кәсіби менеджерлерді жалдайды, ал олар акционерлердің барлық талпыныстарының ерекшеліктерін білмейді, нәтижесінде басқару проблемаларына алып келеді, ал шағын кәсіпорындарда құрушының өзі менеджер, бір тұлға, сондықтан бұл жерде ешқандай түсініспеушілік мәселесі туындамайды.

Бизнестің тұрақты дамуын қамтамасыз етуде негізгі фактор және басқару және инвестициялық шешімін қабылдау кезінде маңызды өлшемдерінің бірі болып табылады. Сапалы және тиімді корпоративті басқару ұйымның қаржылық-шаруашылық жұмыстарының тиімділігін арттыруға ықпал етеді, тәуекелді тиімді басқаруды және ішкі бақылаудың сенімді жүйесін қамтамасыз етеді.

Корпоративті басқару саласында келесі қызмет түрлерін көрсетеді:

-Корпоративті басқару жүйесін жетілдіру, соның ішінде корпоративті басқару Кодексі енгізу бойынша «жол картасын» жасау және қолдану.

-Тәуекел идентификациясын және тәуекелді басқару, тәуекел/аппетит пен тәуекелді басқару жөніндегі шараларды жасауды орнату/есебін қоса алғанда тәуекелді басқару жүйесі мен процестерін жетілдіру

-Келісім жасау кезіндегі корпоративті басқару тәуекелін бағалау, IPO өткізу кезіндегі корпоративті басқаруды қалыптастыру дайындығын және ықпал етуін бағалау.

-Жалдамалы менеджменттің тиімді мониторингі мен бақылауы мақсатында корпоративті басқаруды қалыптастыру

-Еншілес кәсіпорындарды басқару жүйесі мен процестерін жетілдіру

-Директорлар кеңесі мен директорлар кеңесі комитетінің жұмыстарын бағалау

-Корпоративті басқару кодексін, іскерлік этика мен басқа да ішкі корпоративті құжаттар кодексін жасау

-Жылдық есеп пен корпоративті қаржылық емес есептілікті дайындау

-Қазақстандық және шет ел биржаларында корпоративті басқару және ақпарат ашу бөлігінде нормативті талаптарын сақтауға көмек көрсету

-Ақпаратты ашу және бизнес айқындылығын арттыру мәселелері бойынша кешенді кеңес беру

Ұжымдық басқару теория және тәжірибе жүзінде фирмадағы билікті бөлу мәселесі сияқты агенттік мәселелерін талдаумен де айналысады. Оның мақсаты принципалмен агенттің арасындағы қарама-қайшылықты шешу. Классикалық теорияда принципал ретінде фирманың иесі, ал агент ретінде топ-менеджер шығады. Алайда принципалдың анықтамасы кейбір толықтыруларды қажет етеді. Заң тұрғысынан алғанда компанияның әрбір акционері меншік иесі болып табылады.

Нақты тұрғыда, оның ішінде Қазақстанда шешім қабылдауға, компанияның стратегиясын дайындауға тек ірі акционерлер ғана ықпал ете алады.

«Корпоративті басқару компанияның құрылымы мен қызметін басқару мен қадағалаудың процестеріне қатысты».

«Корпоративті басқару компанияның басшылығы, оның директорлар кеңесі, акционерлер және басқа қызығушылық танытқан тұлғалар арасындағы бірнеше қарым-қатынасты қамтиды. Ұжымдық басқару сонымен қатар, компания қызметінің мақсаттарын белгілейтін және оның жетістікке жету тәсілдері және сонымен қатар оның нәтижелерін, бақылау тәсілдерін анықтайтын құрылымдық қамтамасыз етеді».

Осыған байланысты ірі акционерлер өздерінің құқықтарын компанияны бақылау арқылы жүзеге асырады, ал басқа акционерлер миноритарлар ретінде сипатталады, оларды дивиденттерді алу мен бағаның келесі қолайлы өзгеруі кезінде компанияның акцияларын сату қызықтырады деп жиі айтылады.

Осындай барлық жағдайда бақылаушы акционерлерде әртүрлі жағдайлар мен артықшылықтар болады, олар менеджментпен қарым-қатынасты өз беттерінше құрады, келесі бір жағдайда басқаруға белсенді түрде қатысып, ал екінші бір жағдайда Директорлар кеңесі арқылы басты шешімдерге бақылау жасайды.

Қазақстандық тәжірибеде акцияның ең көп пакетін иеленген негізгі акционер Директорлар кеңесінің төрағасы атанады және осындай тұрғыдан акционерлік қоғамның жұмысын басқарып, қадағалайтын жағдайлар жиі кездеседі. Компания қызметінің тиімділігі мен оның ішіндегі ұжымдық басқарудың сапасы арасындағы байланыс жекелеген қиыншылық та туғызады.

Көптеген қазақстандық компаниялар басқа биржаларға, IPO-ға (өздерінің бағалы қағаздарын салу) шығу туралы шешім қабылдағандықтан, олар үшін бірлесіп басқару жүйесінің болуы маңызды бола бастады, өйткені бірлесіп басқарудың болуы туралы талап барлық әлемдік сауда алаңдарында бар.

Ұжымдық басқарудың маңыздылығын қорыта отырып, оның болуы төмендегі жағдайларға әкеліп соғатынын айтуға болады:

Акционерлердің (инвесторлардың) алдында тартымдылығының артуы.

Тартылатын капиталдың бағасы төмендеп, инвесторлардың қызығушылығы артады;

Акция құнының артуы;

Акция құнының номиналды бірлігіне тартылатын капитал көлемінің артуы;

Дивидендтер арқылы үнемдеу мүмкіндігі (акционерлер курс бағамының өсуі арқылы пайда табады);

Жедел тиімділіктің артуы және компания мен оның акционерлерінің пайдалы және тұрақты дамуы үшін капиталды қолданудың тиімділігінің артуы;

Компания мен мемлекеттің беделі артады.

Осылайша, Ұжымдық басқару сияқты аздаған тақырыптар қазіргі таңда бизнес үшін де өте маңызды.

Көптеген оқиғалар мен дау-дамай, бірігулер мен рейдерлік, қаржы дағдарысы, бұл тақырыптың оның ішінде Қазақстанда да маңыздылығын арттырады. Бұл оқиғалар мүдделі тұлғалар (акционерлер, қызметкерлер, қоғам), корпоративті менеджерлер, директорлар немесе мемлекеттік ресми тұлғалардың құқықтарының бұзылуы салдарынан компаниялардың зардап шеккенін көрсетеді. Ұлттық бизнес-қауымдастықтар және корпоративті менеджерлер капиталға қол жеткізу менкомпанияның өсуі үшін ұжымдық басқарудың маңыздылығын түсіне бастады.

Сыбайлас жемқорлық пен нашар менеджменттің кесірінен туған қаржыдағдарысы капитал алуды қиындата түсті. Инвесторлар өздерінің капиталдарынқорғау қажеттілігін жете түсінді. Олар әртүрлі компаниялардың инвестициялықпотенциалдарын қаржылық есептің тазалығы, анықтығы, айқындылығы жәненақтылығынан инвестициялауға дейін бірдей стандарттар бойынша салыстырумүмкіндіктеріне ие болғысы келеді. Бұл әсіресе, халықаралық инвестициялардытарту үшін маңызды. Ұжымдық басқару компаниялар іштей басқарылатын жәнекомпанияның

орналасқан жерінен мыңдаған шақырым жерде болуы мүмкін акционерлердің мүдделерін қорғау мақсатында директорлар кеңесі арқылы бақыланатын (ойын ережелерінің) жиынтығы болып табылады.

Дегенмен, тек шетелдік инвесторлар ғана компанияның қалай қызмет ететінін көзімен көргісі және түсінгісі келмейді. Жергілікті инвесторлар мұндай ақпаратқа оңай қол жеткізе алса да, олар өздері инвестиция құйған компанияларда бірлесіп басқару жақсы жолға қойылғанын қалайды. Қаржы дағдарысы қазақстандық компанияларға мүмкіндігінше инвестиция тарту қажеттілігін алып келді. Алайда капиталдың халықаралық нарығы жабылды. Капитал алу мен қарыз алу ішкі нарықта мүмкін. Қазіргі кезде компанияларды қаржыландырудың ішкі көздерініздеуді бастау мүмкіндігі тым жоғары.

Оның мүмкін себебінің бірі – потенциалды миноритарлық акционерлердің өздерінің инвестициялары сақталып, көбейетіндігіне, олардың құқықтарының бұзылмайтынына сенімсіздігі. Осыған байланысты, ұжымдық басқарудың күнтізбесіне қойылуы және потенциалды ішкі инвесторлардың сенімін қалыптастыру өзекті мәселе бола түседі. Әрине, инвесторлар ұжымдық басқарудың нақты, айқын, саналы стандарттары бар компанияларды іздей бастайды.

Ұжымдық басқару компаниялар мен экономикаға инвестицияларды бірнеше жолдармен тартуға көмектеседі. Біріншіден, айқындылық арқылы корпоративті трансакцияларда, бухгалтерлік есепте және аудит процедураларында бірлесіп басқару сыбайлас жемқорлық үшін қаржы алу мүмкіндігін жояды. Екіншіден, ұжымдық басқару рәсімдері компанияларға нәтижелерге негізделген нақты стратегияны және менеджерлерді марапаттау жүйесін құруға көмектесу арқылы компанияны басқаруды жақсартады. Үшіншіден, зерттеулер миноритарлық акционерлер жақсы қорғалған елдерде ірі және анағұрлым өтімді капитал нарығы болатынын көрсетті.

Ұжымдық жақсы басқару:

- Қауіпті төмендетеді;
- Өнімділікті қамтамасыз етеді;
- Капитал нарығына енді жақсартады;
- Көшбасшылықты жақсартады;
- Айқындылықты және қоғамдық жауапкершілікті көрсетеді.

Мемлекеттердің заңдары, оның ішінде Қазақстанның заңдары акционерлік қоғамдардың жұмысының барлық өзгешеліктерін, акционерлер, директорлар кеңесі және атқарушы орган арасындағы қарым-қатынасты, акционерлер жиналысы өткізілуінің, директорлар кеңесінің отырысының, кеңес комитеттерінің жұмысының және басқа да көптеген ерекшеліктерін есепке ала алмайды, және есепке алуға тиіс емес. Бұлардың барлығы қоғамның ішкі стандарттары.

1.2 Корпоративті басқарудың дамуының бағыттары

Ұжымдық басқарудың барлық жүйелері төрт негізгі принцип айналасында өрбиді: адалдық, шындық, есеп берушілік, жауапкершілік, айқындылық.

Оларды төмендегідей сипаттауға болады:

Адалдық. Ұжымдық басқару жүйесі барлық акционерлердің құқығын қорғауға, барлығына, оның ішінде миноритарлыққа да әділлетті қарым-қатынастықамтамасыз етуге және олқылық орын алған кезде ықпалды шараларды қолдануы тиіс.

Есеп берушілік. Ұжымдық басқару жүйесі компанияның атқару органының директорлар кеңесіне және директорлар кеңесінің акционерлерге есеп беруін қамтамасыз етуі тиіс.

Жауапкершілік. Ұжымдық басқару жүйесі акционерлердің заңды құқықтарын мойындауды қамтамасыз етуге, қаржылық сәттілік және қоғамдықтұрақтылық мәселесі бойынша компаниялар мен акционерлер арасындағыынтымақтастықты ынталандыруға тиіс.

Айқындылық. Ұжымдық басқару жүйесі қызығушылық танытқантұлғалардың барлық шешіміне ықпал ететіндей барлық маңызды мәселелербойынша ақпараттың шынайлығының уақтылы ашылып және сенімділігінқамтамасыз етуі тиіс, оның ішінде:

- Қаржылық жағдайды;
- Қызметтің нәтижелері;
- Меншіктік құрылым;
- Қоғамды басқару.

Корпоративті басқару қарапайым моделге сүйенеді:

1. Акционерлер олардың мүдделерін қорғайтын директорларды таңдайды.

2. Директорлар маңызды мәселелерді дауысқа салады және негізгі шешімдердіқабылдайды.

3. Акционерлер директорларға есепберушілігін сақтау үшін шешімдер айқынтүрде қабылданады.

4. Компания директорларға, инвесторлар мен басқа да мүдделі тұлғаларғақажетті ақпараттар өндірісіне арналған бухгалтерлік стандарттарды қабылдайды.

5. Компанияның саясаты мен тәжірибесі ұлттық және жергілікті заңдарға сайкеледі.

Бұл топтарға және олардың неге қызығушылық білдіретініне қысқаша сипаттамаберейік.

Бұған қоса, акционерлерді стратегиялық (сол саладағы ірі компаниялар, тікелей инвестициялық қорлар, венчурлық қорлар) және портфельдік (зейнетақы және сақтандыру компаниялары, портфельдік инвестициялар қорлары, шағын жеке инвесторлар) деп бөлуге болады.

Портфельдік инвесторларды жиі, шағын жеке инвесторларды санамағанда, институционалдық инвесторлар деп атайды.

Акционерлердің түрлі топтарының мүдделері қарама-қайшы келуі мүмкін. Мажоритарлы акционерлер алынған пайданы қайта инвестициялауға ынталы болса, ал миноритарлы акционерлер дивидент алуға ынталы. Осындай қарама-қайшылық стратегиялық және портфельдік инвесторлар арасында пайда болуы мүмкін.

Компанияның тұрақтылығы мен өздерінің жұмыс орындарын сақтап қалуға ынталы. Олар менеджментпен бірлесіп әрекет қылады, оларға тәуелді, және әдетте оған ықпал етуге шектеулі мүмкіндігі бар;

Директорлар кеңесі. Акционерлік қоғамды басқару органы, өкілетті орган болып табылады. Яғни, директорлар кеңесінің мүшелері акционерлер мен олардың мүдделерін білдіреді. Директорлар кеңесі заң және қоғамдық қаулы арқылы акционерлердің жиналысының компетенциясына байланыстырылған мәселелерден басқа қоғамның қызметіне жалпы басқаруды жүзеге асырады;

Атқарушы орган. Қоғамның ағымдық қызметіне жетекшілікті атқарушы орган жүргізеді. Атқарушы орган жеке шешімді немесе ұжымдық болуы мүмкін. Ұжымдық органды Қазақстанда көбінесе «Басқарма» деп атайды. Жеке шешімді атқарушы орган «Президент» деп аталуы мүмкін.

Корпоративтік хатшы. Ұжымдық хатшы – директорлар кеңесінің немесе қоғамның атқарушы органының мүшесі болып табылмайтын, қоғамның директорлар кеңесі тағайындайтын, қоғамның директорлар кеңесіне есеп беретін акционерлік қоғамның қызметкері, сонымен қатар өзінің қызметінің шеңберінде акционерлер мен қоғамдық директорлар кеңесінің жиналыс отырысының дайындығы мен өткізілуін қадағалайды, акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіндегі сұрақтар бойынша материалдар мен қоғамдық директорлар кеңесінің отырысына материалдардың дайындығын қамтамасыз етеді, оларға қол жетімділігін қамтамасыз етуге бақылау жүргізеді.

Директорлар кеңесінің мүшелері, атқарушы органның мүшелері, ұжымдық хатшының жеке мүдделері марапаттаудың, жеке биліктің, беделдің, жеке кәсіби көлемінде болуы мүмкін және т.б.

Сыртқы:

Сыртқы аудитор. Қоғам жылдық қаржы есебі аудитін жүргізуге міндетті.

Одан басқа, аудит директорлар кеңесінің, атқарушы органның немесе ірі акционердің бастамасымен өткізілуі мүмкін. Мұндай аудитті сыртқы аудиторлық компания жүргізеді.

Сыртқы аудиторда мүдделердің басты қарама-қайшылығы қарастырылады. Бір жағынан аудитор марапат үшін жұмыс істейді, екінші жағынан аудитордың беделі оған өте маңызды.

Серіктестер. Компанияның тұрақтылығына, оның төлем қабілеттілігіне және қызметін жалғастыруына ынталы. Менеджментпен тікелей жұмыс істейді;

Республикалық және жергілікті билік органдары. Компанияның тұрақтылығына, оның төлем қабілеттілігіне және қызметінің жалғасуына мүдделі, өйткені бұл бюджетке де, жұмыс орнының санына да тікелей әсер етеді.

Менеджментпен тікелей әрекет етеді.

Кредиторлар. Өздерінің және компания арасындағы келісім-шартта деңгейі бекітілген пайда түсіреді. Өздерінің салымдарын көптеген компаниялар арасында әртараптарындырады. Олар компанияның кем дегенде қарызды өтегенше жұмыс істеуіне мүдделі;

Жергілікті тұрғындар және қауымдастықтар. Бұл топтар жұмыс орындары мен экологиялық жақсы жағдайға мүдделі. Олардың басқа да мүдделері болуы мүмкін;

Басқа мүдделі тұлғалар (стейкхолдерлер).

Мүдделі тұлғалардың барлық (немесе көптеген) топтарының мүдделері менолардың арасындағы қарама-қайшылықты ескеру неліктен маңызды? Өйткені компаниядағы қорлар шектеулі. Стейкхолдерлердің әр тобы бір тоқаштан өздерінің үлестерін алғылары келеді. Уақыт өткен сайын тәбет те ашылуы мүмкін.

Бұл кезде топтар арасындағы мүдде қарама-қайшылығы басталады, бұл әрине акционерлердің және қоғамдық органдардың қабылдаған шешімдеріне ықпал етеді.

Мүдделердің тепе-теңдігін сақтаудың жалғыз тәсілі – әр кезең сайын үлкенірек «тоқаш пісіру».

1.3 Корпоративті басқарудың қалыптасуының принциптері

Акционерлердің қаржылық жағдайын сақтап, көбейту үшін, қоғамның қызметіне ықпал ете алатын басқа топтардың мүдделерін ескере отырып, Экономикалық серіктестік және Даму мекемесінің (ЭСДМ) ұжымдық басқарудың келесі принциптерін ұсынады: .

Ұжымдық басқарудың тиімді құрылымына арналған негізді қамтамасыз ету

Ұжымдық басқарудың құрылымы айқын және тиімді нарықтарды ынталандыруы тиіс, заң талаптарына сай келуі тиіс және биліктің бақылаушы, қадағалаушы және басқарушы болып бөлінуін нақты анықтауы тиіс.

Акционерлердің құқықтарын сақтау.

Олар құқық жинағын құрайды, оның ішінде акцияларға меншіктің қауіпсіздігі, ақпараттың толық ашылуы құқығы, дауыс беру құқығы, сату ұжымдық меншіктің бірігумен қосылуды қосқандағы өзгерістері жөнінде шешім қабылдау құқығы.

Акционерлерге тең қатынас.

Тең қатынас миноритарлық акционерлердің құқығын жетекшілер мен директорларды қоса алғанда, мажоритарлы акционерлер мен инсайдерлерге өздерінің жағдайлары мен лауазымдары есебінен артықшылық алуға рұқсат бермейтін жүйені орнату арқылы қорғауды құрайды. Мәселен, ішкі мүдделі тұлғалармен келісім-шарт жасауға тікелей тыйым салынған және директорлар келісім-шартқа қатысты кез-келген материалды мүддені ашуға тиіс.

Корпоративті басқаруда мүдделі тұлғалардың рөлін есепке алу. Акционерлердің қаржылық жағдайын сақтап, көбейту үшін, қоғамның қызметіне ықпал ете алатын басқа топтардың мүдделерін ескере отырып, Экономикалық серіктестік және Даму мекемесінің (ЭСДМ) ұжымдық басқарудың келесі принциптерін ұсынады: .

Ұжымдық басқарудың тиімді құрылымына арналған негізді қамтамасыз ету.

Ұжымдық басқарудың құрылымы айқын және тиімді нарықтарды ынталандыруы тиіс, заң талаптарына сай келуі тиіс және биліктің бақылаушы, қадағалаушы және басқарушы болып бөлінуін нақты анықтауы тиіс.

Акционерлердің құқықтарын сақтау

Олар құқық жинағын құрайды, оның ішінде акцияларға меншіктің қауіпсіздігі, ақпараттың толық ашылуы құқығы, дауыс беру құқығы, сату ұжымдық меншіктің бірігумен қосылуды қосқандағы өзгерістері жөнінде шешім қабылдау құқығы.

Акционерлерге тең қатынас.

Тең қатынас миноритарлық акционерлердің құқығын жетекшілер мен директорларды қоса алғанда, мажоритарлы акционерлер мен инсайдерлерге өздерінің жағдайлары мен лауазымдары есебінен артықшылық алуға рұқсат бермейтін жүйені орнату арқылы қорғауды құрайды. Мәселен, ішкі мүдделі тұлғалармен келісім-шарт жасауға тікелей тыйым салынған және директорлар келісім-шартқа қатысты кез-келген материалды мүддені ашуға тиіс.

Корпоративті басқаруда мүдделі тұлғалардың рөлін есепке алу. ЭСДМ компанияда акционерлерден басқа мүдделі тұлғалардың барын мойындайды. Банктер, облигациялардың иелері және қызметкерлер маңыздымүдделі тұлғалар болып табылады.

Ақпаратты ашу мен айқындылық.

Ұжымдық басқарудың құрылымы акционерлердің шешіміне ықпал ете алатын қаржылық жағдай, қызмет нәтижесі, компанияны меншіктеу мен басқаруды қоса алғанда корпорацияға қатысты барлық маңызды мәселелер бойынша ақпараттың уақтылы және нақты ашылуын қамтамасыз етуі тиіс.

Директорлар кеңесінің міндеттері

Ұжымдық басқарудың құрылымы компанияның стратегиялық басқарылуын, басқарма тарапынан менеджмент үстінен тиімді бақылануын,

директорлар кеңесінің басқарманы бақылауын, сонымен қатар директорлар кеңесінің акционерлерге есеп берушілігін қамтамасыз етуге тиіс.

1.4 Кәсіпорынды басқарудың негізгі механизмінің кезеңдері

Кәсіпорынды басқарудың келесі әдістерін атап көрсетуге болады.

Меншіктік концентрациясы. Әрине, егер компания аз акционерлердің иелігінде болса немесе бақылаушы акция пакеті мажоритарлы акционерлердің еншісінде болса, онда мұндай акционерлерге директорлар кеңесі мен атқарушы органның тәртібі мен шешіміне ықпал ету оңайырақ болады, ақпаратқа оңайырақ қол жеткізеді. Олар осындай бақылауға көбірек мүдделі. Мажоритарлы акционерлерге директорлар кеңесінің қатарына кіру мүмкіндігі молырақ.

Қазақстанда басқарудың осы әдісі жиі кездесетінін айтуға болады. Меншік акционерлердің аздаған топтарында шоғырланады. Көбінесе бұл отбасы кәсіпкерлігі.

Акционерлердің келісімі, сенімділікке күрес. Қазақстан Республикасының «Акционерлік қоғамдар туралы» Заңына сәйкес акционерлердің құқықтары тең емес. Ірі акционер миноритармен салыстырғанда көбірек құқыққа ие. Ірі акционер құқықтары:

1. акционерлердің жалпы жиналысын кезектен тыс өткізуді талап етуге немесе директорлар кеңесі акционерлердің жалпы жиналысын өткізуден бас тартқан жағдайда оның өткізілуі жөнінде сотқа арыз беруге;

2. директорлар кеңесіне акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібінде қосымша мәселелерді енгізуді ұсынуға;

3. директорлар кеңесінің отырысын талап етуге;

4. өз қаражатына аудиторлық мекеме арқылы қоғамның аудитін жүргізуді талап етуге құқылы.

Ірі акционер Заң арқылы өздерінің арасында бекітілген келісімшарт негізінде әрекет ететін, акционерлік қоғамның дауыс беруші акцияларының он және одан да көбірек пайызы тиесілі акционер немесе бірнеше акционер ретінде анықталады.

Заңның бұл ережелері миноритарлық акционерлердің келісім шартын жалпы жиналыстың немесе директорлар кеңесінің шешіміне ықпал ету мақсатында тартымды етеді. Дегенмен мажоритарлы акционерлер үшін көбірек ықпалға қол жеткізу мақсатында басқа акционерлермен келісім шарт қызықты болуы мүмкін.

Осылайша ірі акционерлер жалпы жиналыстарда дауыс беру үшін әсіресе миноритарлық акционерлер жиналыста қатыса алмаған немесе қатысқылары келмеген жағдайда миноритарлардан сенімхат алуларына болады.

Директорлар кеңесі. Акционерлер директорлар кеңесіне сайлануға немесе директорлар кеңесіне өздерінің өкілдерін ұсынуға құқылы. Сайлау механизмі акционерлерге өздерінің мүдделерін қорғауға және өздері

мүдделі шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Директорлар кеңесінде тәуелсіз директорлардың болуы миноритарлық акционерлердің мүдделерін қорғауға тиіс. Директорлар кеңесінің құрамында тәуелсіз директорлар үштен бір бөлігінен кем болмауы тиіс

Нарық (акцияларды сату, бірігу мен қосылу). Егер акционер компанияның жұмысына көңілі толмаса немесе директорлар кеңесінің мүшелерін таңдауға ықпал етсе алмаса, онда оның өзінің акцияларын сатуға мүмкіндігі бар. Акцияларды сату қоғамға компанияны басқарудың мүмкін тиімсіз екендігінің белгісі. Егер компанияның акциялары қарқынды түрде сатыла басталса, онда бұл нарықта олардың құнының төмендеуіне әкеп соғады. Нашар жұмыс істейтін компанияда меншік иесін ауыстыру қаупі болады, бұл директорлар кеңесінің және атқарушы органының мүшелерін ауыстыруға әкеп соғады. Бұл механизм компания жетекшілерін акционерлердің мүдделерін сақтауға ынталандырады. Жетекшілерге өтемақы беру. Жетекшілерге өтемақы беруді директорлар кеңесі (акционерлердің өкілдері) бекітеді. Әдетте, өтемақы компанияның сәтті жұмысына байланысты болады. Бұл тәуелділік жетекшілерге акционерлердің мүдделерін ескеруге ынталандырады. Дегенмен, нәтижеге негізделген өтемақының агрессивті жүйесі компанияның тиімділігіне әсер етеді деген пікір бар.

Тоқырау. Нашар ұжымдық басқару акционерлік қоғам үшін капиталдың бағасының өсуіне алып келеді. Даму немесе операциялық қызмет үшін жақсы жағдайда қажетті капитал тарта алмау акционерлік қоғамның жабылуына әкеп соғуы мүмкін. Әрине, осындай жағдайдың туу мүмкіндігі АҚ басқару органдарын жұмыс істеуге итермелейді.

1.5 Корпоративті басқаруда кездесетін қиындықтар

Бірлесіп басқарудың көптеген қиындықтары бар. Олардың кейбіреулерін қарастыруға тырысайық.

Менеджерлер мен меншік иелерінің мүдделерінің айырмашылығы. Әрине, ұжымдық басқарудың негізгі қиындығы басқарудан меншікті бөлу, принципал мен агенттің мүдделерінің айырмашылығы болып табылады. Мүдделерді салыстыру мен портфельдік және миноритарлық акционерлер үшін менеджерлер мен акционерлердің іс-әрекеті 1-ші кестеде көрсетілген.

Директорлар кеңесінің жиналыс жиілігі заңмен анықталмайды. Осылайша, жиілік қоғамның ішкі құжаттарымен бекітіледі. Алайда бұл директорлар кеңесі атқарушы органның жұмысына әрдайым бақылау жасай алмайтындығын білдіреді. Осындай бақылауды жүзеге асыру бойынша маңызды рөл директорлар кеңесінің ішкі аудиті жөніндегі комитетке жүктеледі. Алайда, бақылау рәсімін қоғам анықтауы керек.

Осылай бола тұрса да, басқару мен иелік ету, иелер мен жетекшілердің мүдделерінің айырмашылығын бөлуден туған барлық

қиындықтарды жою мүмкін емес. Мұндай қиындықтардың туу қаупі өте жоғары, сондықтан да бағалау мен басқаруды қажет етеді.

Ішкі аудит және ол кімге есеп береді. Аудит бойынша комитет директорлар кеңесінің органы болып табылады және атқарушы органға бағынбайды. Атқарушы органның ішкі аудит қызметі, сондай-ақ сәйкес бағынушылардың болуына құқығы бар. Бірақ бұл қоғамдағы ұжымдық басқарудың тиісті тәжірибесі болған жағдайда ғана мүмкін. Дегенмен, директорлар кеңесінің тәжірибесінде аудит бойынша комитеттің немесе ұқсас функциялары бар құрылымның болмауы мүмкін. Онда, атқарушы органда ішкі аудит қызметі болған жағдайда барлық ішкі аудит оның соңғысына бағынады, ал директорлар кеңесі көп жағдайда қоғамның атқарушы органына және оның жұмысына бақылау міндетінен айырылады.

Ақпаратты ашу тәртібі мен көлемі және айқындылық. Акционерлер компания туралы, компанияның органдары туралы, басқа да акционерлердің жұмысында маңызды оқиғалар мен нәтижелер туралы ақпаратты жеткілікті түрде беретін компанияларға ерекше ықыласпен қаржы салатын болады. Әрине, компанияда не болып жатқаны туралы ақпаратты толық беру дұрыс емес, өйткені бұл ақпаратты бәсекелестер пайдаланып кетуі әбден мүмкін. Ақпаратты мүлдем бермеуге де болмайды, өйткені мұндай жағдайда инвестиция алу мүмкін емес. Сонда ең оңтайлы шешім не болмақ? Мұны акционерлер, директорлар кеңесі, атқарушы орган шешеді. Қазақстанда қоғамдардың көбінде капиталдың шоғырланған құрылымы болғандықтан, кез-келген ақпаратты ашық түрде жариялау артық болып көрінуі мүмкін екенін қоса айту керек.

Дивидендті саясат. Дивидендті қалай төлеу керек және қандай мөлшерде?

Бұл сұрақ та жеңіл емес. Кейбір акционерлер, көбінесе стратегиялық инвесторлар және мажоритарлар пайданы қайта инвестициялағылары келеді. Миноритарлықтар және портфельдік инвесторлар дивиденттерді максимализациялағылары келеді.

Қоғамға осы мүдделер арасындағы компромисті, ортақ шешімді табу керек. Бұл үшін қоғамның Дивидентті саясатын құрып, бекіту керек. Бұл құжат, әрине, жариялы болуы тиіс, өйткені ол потенциалды инвесторларға дивиденттерді төлеу жөнінде қоғамнан нені күту керектігін түсіндіреді.

Тәуекелді басқару бойынша рәсімдер. Қазақстандағы көптеген қоғамдар, директорлар кеңесі, атқарушы органдар үшін тәуекелдің қандай түрлері болатыны айқын емес. Қоғамдарда қаржы мекемелерін айтпағанда, тәуекелге баға беру және басқарумен кәсіби түрде айналысатын бөлімшелер әдетте жоқ. Бірақ бұдан тәуекелдер жоғалып кетпейді және тәуекелді нашар басқарудың кесірінен акционерлердің қаржы жағдайына зардап төндіру мүмкіндігі сақталады.

Әрине, жоғарыда барлық қиындықтар аталған жоқ.

Компанияны басқаруда, оның ішінде Қазақстанда басқа да қиындықтар бар, оларға да ұжымдық басқару көңіл аударуға тиіс. Олар төмендегідей:

Шешім қабылдау процесінің қиындығы, шұғыл өзгеру және динамика. Әрине, қоғамның және осы процестерге тартылған тұлғалардың (акционерлер, директорлар кеңесі, атқарушы орган) қызметінің негізгі мәселелері бойынша шешім қабылдаудың үш деңгейлі моделі негізгі шешім қабылдаудың процесін ұзаққа созады әрі қиындатады. Алайда компанияның экономикасында, технологиясында, саясатында, әлеуметтік ортасындағы шұғыл орын алған өзгерістер қоғамның тез шешім қабылдауын және тез өзгерісін талап етеді.

Инновациялық және бәсекелестік орта. Бұл үшін жаһандық нарықтағы бәсекелестік күресте жеңіп шығу үшін қоғам инновациялық болуға тиіс, бұл көбінесе инвестициялық капиталды тартуды талап етеді. Жаһандық дағдарыс, компанияның жойылу жағдайында, өз жұмысын жалғастыру үшін қоғамдарға қаржыландырудың жаңа көздерін іздеуге тура келеді. Бұрынғыдай шетелдік венчурлық капиталға сенім арту енді бола қоймас, ал мұнай мен шикізатқа бағаның төмендеуі қазақстандық компанияларға қаржы тарту мәселесін қиындата түседі.

Мемлекеттік органдардың тарапынан қызметті қадағалаудың үлкен деңгейі. Меншіктің акционерлік формасы капиталды күшейту үшін ең тиімдісі.

Алайда, акционерлік қоғамға акционерлер ретінде көптеген адамдардың тартылатындығы, яғни ірі капиталдың шоғырлануы көп жұмыс орнын құрайтыны және ірі салықпен қамтамасыз етілетіндігі мемлекеттің акционерлік қоғамдарға көбірек қызығушылығына әкеп соғады. Мемлекет осыған байланысты акционерлік қоғамдардың қызметін толыққанды қадағалап, бақылайды. Бірақ мұндай талаптарға сай келу үшін қоғамдарға шығын шегуге тура келеді.

Қызметтің анағұрлым жоғары ішкі стандарттары. Көптеген акционерлердің және басқа мүдделі тұлғалардың мүдделерін ескеру қоғамдардың жұмысының анағұрлым қатаң стандарттарын құруға әкеп соғады. Алайда, мұндай стандарттарға ілесу үшін күш пен қаржы қажет.

Акционерлік капиталды тартудың төменгі және жоғарғы құны. Қазір бірлесіп басқарудың анағұрлым қатаң стандарттары жұмыс істейтін компаниялар үшін капитал тарту құны төмен екені айқын.

Компанияның нарықтық бағасының оның ішкі бағасынан ауытқуы.

Компанияның нарықтық бағасы компанияға тиселі қаржылық және материалды активтердің бағасынан төмен де, жоғары да болуы мүмкін. Айырмашылықты нарық анықтайды. Бұл айырмашылық инвесторлардың қоғамның бизнесіне қаржы құюға дайындық деңгейін көрсетеді. Бірақ

мысал үшін, компанияның нарықтық бағасы компанияның есебіндегі қаржы активтерінен төмен болған жағдайда не істеу керек? Біз мұндай жағдайға 2008- аяғында 2009-жылдың басында куә болдық.

Тиімсіз қосылу. Бизнесі әртараптандыру қауіпті азайтады деген идеяның болуы толықтай заңды. Компанияның менеджменті қоғам үшін де, өзі үшін де қауіпті азайту мақсатында экономикалық тұрғыдан негізделмеген жағдайда да басқа компаниялармен бірігуге бастамашы болуы мүмкін. Тек акционерлер өздерінің бағалы қағаздарының жеке портфелін әртараптандыра еді.

Басқа мүдделі топтардың қатысуы. Жоғарыда атап өткендей, ұжымдық «тоқаштан» өз үлестерін алғылары келген көптеген мүдделі тұлғалар мен топтар бар. Бұл тұлғалар мен топтардың көбінесе қоғамға ықпал ету мүмкіндігі бар және бұл қарама-қайшылықты мүдделелерді ескермеуге болмайды. Бұдан шығар бір жол – «тоқаштың» көлемін ұлғайту.

Жастық шақ. Көптеген қазақстандық компаниялар әлі жас, бұл ұйымдастыру мен басқаруда қиындықтар туғызады, өйткені бұл үшін білімнің де, тәжірибенің де керегі анық.

Заманауи компанияны басқарудың тәуекелдері Акционерлік қоғамда туындайтын проблемалар мен қарама-қайшылықтан басқа, тәуекел туралы да айтуға болады, олар тек қана бұл проблемалардың кесірінен ғана болмайды.

Менеджерлерге меншік үлестеріне негізделген өтемақы. Мұндай өтемақы акция мен опцион түрінде беріледі. Алайда әдебиетте тек мұндай өтемақыларшынымен де менеджменттің жұмысының тиімділігін арттырады дегенге анық дәлел жоқ деп көрсетілген. Басқа жағынан алғанда, компанияда иелігінде акциялары жоқ менеджер-меншік иелерінің болуы қоғамдағы билік тепе-теңдігін өзгертеді. Анығында, менеджер-меншік иелерінің басқару шешімдерінің қабылдауға күшті ықпал етіп көбірек билікке ие болуы көп жағдайда кездесуде. Оған қоса, меншіктегі үлеске негізделген өтемақы капиталдың шоғырлануын азайтады, сондай-ақ қоғамды басқаруға ықпал етеді.

Қызметкерлердің әртараптанбаған портфелі. Қызметтік міндеттерді атқарумен байланысты емес, денсаулық жағдайы, жасы, жыныс, ұлт және басқа да белгілер бойынша кемсітушілікке Қазақстан Республикасының «Еңбек туралы Кодексында» тікелей тыйым салынған. Алайда бұл мұндай бөлушілік шындық күнделікті тіршілікте кездеспейді дегенді білдірмейді. Бұл қоғамға кем дегенде екі жолмен әсер етуі мүмкін. Бірінші, қоғамға пайда әкелуі мүмкін кәсіби мамандар мен мамандардың жетіспеуі, бірақ олар жазылмаған ережелер бойынша оларға жұмыс істеуге тосқауыл қойылды. Екіншіден, мекемедегі ахуалдың бұзылуы, бұның кесірінен қызметкерлердің белгілі-бір тобы қолайсыздыққа тап болып, яғни, олардың еңбек өнімділігі төмендеп, олар мекемеден кетуге мәжбүр болады.

Директорлардың шағын кеңестері. Қазақстанда үш адамнан тұратын директорлар кеңесі жиі кездеседі. Кеңеске жүктелетін жұмыс көлемі өте ауқымды екенімен келісейік, мұндай шағын кеңестің бұл көлеммен жұмыс істеуге шамасы келмейді. Шағын кеңес жеткілікті талдау қуатына иеленбейді. Мұндай кеңестер номиналды болып табылады. Мажоритарлы акционерлер көп болатын капитал жоғары шоғырланған қоғамдарда, директорлар кеңесін қажет етпеуі де мүмкін, өйткені мұндай акционерлер олардың рөлін өздері орындайды. Дегенмен, мұндай жағдай қоғамдар үшін қауіпті көбейтеді, акционерлер және номиналды директорлар кеңесі кей кездері басқаруға ие бола алмайды.

Іс үстіндегі тәуелсіз директорлардың жоқтығы. Қазақстанның территориясы үлкен, тұрғындар саны аз. Осыған байланысты директорлар кеңесіне шақыратындай деңгейге жеткен кез-келген адам қоғамның акционерлерінің немесе жетекшілерінің бірімен аффилицияланған. Қазақстандағы көптеген ірі компаниялар бұдан шығар жол тауып, олар тәуелсіз директорларды шетелден шақыруда.

Компанияларды асыра бағалау. Материалдық емес активтер. Қазіргі кездегі біздер бастан кешіп отырған дағдарыс көбінесе, компаниялардың нарықтық асыра бағалаушылығынан туындап отыр, оның ішінде материалдық емес активтер есебінен туындаған. Материалдық емес активтерді бағалау қиынға соғады. Олардың бағасы көптеген субъективті факторларға байланысты болатындықтан, ол ауқымды шекарада және шапшаң түрде ауытқуы мүмкін.

Қиындықтарды шешу жолдары және акционерлер үшін қауіптің азаюы.

Келесі әрекеттер жоғарыда келтірілген проблемаларды шешуге және қауіпті азайтуға әкеп соғады деп жорамалдауға болады.

Корпоративті басқарудың жаһандық стандарттары. Ұжымдық басқарудың тәртібінің мерзімі аз болғанына қарамастан, бүкіл әлемде меншіктің бірлесу формасының өмір сүру кезінде жинақталған тәжірибесі айтарлықтай өте көп. Ұжымдық басқарудың біртіндеп дұрыс тәжірибесіне айналып бара жатқан сәтті тәжірибе бар, яғни, бірлесіп басқарудың кейбір стандарттары пайда болып, дамуда. Осындай талаптар мен стандарттар компания үшін биржалардың талаптарында пайда болады, олар листингке, рейтингті компанияларды бірлесіп басқаруды бағалау белгілеріне, түрлі ассоциациялардың өздерінің мүшелеріне қойылған талаптарға енуді қалайды. Ұжымдық басқару бойынша талаптар біртіндеп түрлі елдердің заңдарында, оның ішінде қазақстандық заңнамаларда да пайда бола бастайды. Бұл ағымның әсіресе соңғы дағдарысқа байланысты күшейе түсу мүмкіндігі жоғары.

Директорлар кеңесінің жұмысының сапасын бағалау. Директорлар кеңесінің жұмысын бағалауға тек акционерлердің ғана құқы бар. Шашыраңқы капиталға қарағанда, шоғырланған акционерлік капитал

кезінде ірі акционерлерге мұны жүзеге асыру оңайырақ. Бірақ кез-келген жағдайда бағалау әдісі қажет.

Мұндай әдістерді қоғамдардың өзі де, бірлесіп басқарудың методикасындайындауға қатысатын түрлі институттар да дайындайды. Осындай әдістердің бірін Ресей директорлар кеңесі дайындады және қазақстандық қоғамдарда қолдануы әбден мүмкін, өйткені біздің іскерлік мәдениетімізге анағұрлым жақынырақ.

Акционерлердің меншігінің өсуін басқа компаниялардағы меншіктің өсуімен салыстыру. Шындығында да акционер мен инвестор өздерінің капиталдарын қайда құюды таңдауға құқылары бар. Әрине, саналы, білікті инвестор салымның тартымдылығын бағалайды. Бұл компанияның басқару органдарын тиімді жұмысқа ынталандырады.

Қазақстандағы бірлесіп басқарумен байланысты мәселелер туралы әңгімені қорытындылау есебінде келесі мысалды келтіргіміз келеді. Тиімді басқару бағдарламасы және ICC Business Advisors 2006-жылы Қазақстандағы листингтік компаниялар арасында ұжымдық басқару бойынша зерттеу жүргізді, 49 компанияларда сауалдама жүргізіп, тек 11-нен жауап алды. Қатысудың мұндай төмен деңгейі компания туралы ақпарат беруге дайын еместіктерін көрсетеді, бірақ тіпті осындай жағдайда компанияларда қолдану үшін ұжымдық басқару туралы білімнің жетіспеушілігі туралы дерек анықталды. «Сіздің ойыңызша, корпоративті басқару принциптерін енгізу кезінде сіздің компанияңыз қандай қиындықтармен бетпе-бет келеді?» деген сұраққа бұл салада білімнің жетіспеушілігі туралы жауап максималды баллға ие болды.

Әрі қарай рейтинг деңгейінің төмендеуі бойынша жауаптар:

Қиын сұрақтардан қашу үшін таңдаулы түрде енгізу;

Енгізу үшін негіздің жоқтығы;

Жетекшілер мен акционерлерде қазіргі кездегі жағдайды өзгертуге мықтыынта мен дәлелдерінің жоқтығы;

Қызметтің басқа да артықшылықтарына қайшы келуі;

Қызметкерлердің қарсылығы;

Акционерлердің қарсы болуы.

Осы тарауды аяқтай келе, Қазақстанда нақты бір АҚ да корпоративті басқаруды құру негізінде төмендегі қажеттіліктер жатқанын атап өтеміз:

Заңнама;

Әлемдік тәжірибеге негізделген бірлесіп басқарудың ең үздік тәжірибесі;

Ішкі ережелер мен компания саясаты;

Компанияда ұжымдық басқару мәдениетін құру.

Корпоративті басқарудың тәжірибесін бекіту үшін компания бірнеше құжаттарды дайындап, бекітуде. Оның ішінде:

Ұжымдық басқару кодексі;

Акционерлердің жалпы жиналысы туралы ереже;

Директорлар кеңесі туралы ереже;
Директорлар кеңесінің комитеттері туралы ережелер;
Қоғамның атқарушы органы туралы ереже;
Корпоративтік хатшы туралы ереже;
Ақпараттық саясат туралы ереже;
Дивидендті саясат туралы ереже.

Әрине, құжаттардың тізімі жоғарыда көрсетілгендермен ғана шектелмейді.

Осылайша, біз ұжымдық басқарудың не екенін, не үшін маңызды екенін, АҚбасқару кезінде қандай қиындықтар мен қауіптер туындайтынын және осы мәселелер мен қауіптерді қалай шешуге болатынын қарастырдық. Қазақстандық компанияларда ұжымдық басқаруды енгізу мен дамыту олардың инвестициялық тартымдылығын арттырады, бұл өз кезегінде тұтас алғанда Қазақстанның инвестициялық тартымдылығын да арттырады.

Талдауға арналған сұрақтар:

1. Кәсіпкерліктің түсінігі?
2. Корпоративті басқарудың маңыздылығы неде?
3. Корпоративті басқарудың негізінде не жатыр?
4. Корпоративті басқарудың қатысушылары кім?
5. ЭСДМ Корпоративті басқару принциптерін тізіп шығыңыз?
6. Компанияның заманауи басқаруылында қандай қауіп бар?
7. Басқару қаупін қалай азайтуға болады?

2-тарау Қазақстандағы инвестициялардың қалыптасуы

2.1 Инвестициялар түсінігі мен мәні

Инвестиция – бұл экономиканың алуан түрлі салаларына ұзақ мерзімді капитал салымы.

Инвестицияның тура нақты түрлері - өндіріс орнына жаңа техникалық жабдықтар алуға және қаржылық салым акциялар мен мемлекеттің құнды қағаздарын сатып алу үшін жұмсалады. Бірінші жағдайда өндіріс – инвестор қаражатын сала отырып, өзінің өндірістік капиталын ұлғайтады. Екінші жағдайда инвестор өз қаржылық капиталын арттырады, дивидендке ие болуы - құнды қағаздар кірісі деп саналады.

Бұдан басқа инвестицияның тура және жанама түрлері бар. Қазақстан Республикасының «Тура инвестицияларға мемлекеттік қолдау» Заңы тура инвестицияны былайша ерекшелендіреді. Қазақстан Республикасының мемлекеттік кепілінде негізделген түрінен басқа инвестицияның барлығы осыған жатады. Жанама инвестиция портфельдік салым, бағалы қағаздар, мүліктік құндылықтар жатады. Мысалы: инвестор акцияны бірлесімді қордан сатып алады, ол түрлі фирмалар тарапынан ұсынылуы мүмкін. Сатып алған соң, инвестор жеке компанияның активтеріне белгілі бір талаппен емес, құнды қағаздар портфеліндегі үлес барысында жақындай алады.

Инвестициялаудың басқа формалары – жер телімдерін иелену, мүліктік құқықты иелену, өнеркәсіптік меншіктік ауыстыру құқығы лицензиясына ие болу, жаңа технологиялар құжатына ие болу, пайдалы модельдер және өнеркәсіптік үлгілер, тауар белгілері, фирма атаулары, өнім сертификаттары мен өндірісті технологияландыру, жерді пайдалану құқығына ие болу.

Инвестицияның негізгі типтері.

Кез келген фирманың іс - әрекетінің маңызды саласы – инвестициялық операциялар, яғни ақша қаражатын жобаларды іске асыру үшін салу фирмаға пайда әкелу.

Коммерциялық тәжірибеде инвестицияның келесі типтерін бөле көрсетуге болады:

- физикалық активтерге инвестициялар;
- инвестициялар – ақша активі ретінде;
- инвестициялар материалдық емес активтер үшін.

Физикалық активтер ретінде өндірістік орын – мекемелер машинаның кез келген түрі және құрал – жабдықтар түрлері.

Ақшалай активтер ретінде – басқа физикалық және заңды тұлғалардан ақша сомасын алу құқығы. Бұл банктегі депозиттер, облигациялар, ақша, несие және тағы басқасы.

Материалдық емес активтер қатарына – персоналдар біліктілігін көтеру, білімін арттыру, сауда заңдарын жарыққа шығару, өнеркәсіптік меншікті иелену құқығын алу, пайдалы модельдер мен өнеркәсіптік үлгілер құжатына иелік ету, өндіріс технологиясы мен өнімдеріне сертификаттар алу, жерді пайдалану құқығына ие болуы.

Инвестицияларды өрістету жүйесіне өндірістік ресурстарды көбейту, жандандыру, экономикалық өсудің жоғары қарқының қамтамасыз ету жатады.

Инвестициялар – өндіріс үрдісіне қаржылай, материалды-заттай капитал салымы, негізгі мақсат кіріске ие болу, материалды, материалдық емес активтерді тарту.

Маңызды тұсы инвестициялар өздігінен өзі белгілі бір экономикалық тиімділікті қамтамасыз ете алмайды, егер оған қатысты үрдістер орын алып отырмаса, инвестициялық үрдісті экономикалық қатынастар жиынтығы ретінде қарастыруға болады, инвестициялық қаражат көзін қолдауға, кеңейтуге бағытталған. Бұдан келіп шығатыны, инвестициялық үрдістің экономикалық мәні инвестициялық ресурстардың материалдық байлық пен қоғамдық игілікке айналуына ұйытқы болу.

Инвестициялау үрдісін мына сызба түрінде беруге болады «инвестициялық ресурстар - өндіріс факторлары – инвестициялық іс - әрекет өнімдері». Бірінші кезеңде инвестициялық ресурстар кәсіпкерлік бастамалар алғышарты және басқару өндіріс факторларына айналады. Әрі қарай, факторлардың инвестициялық - өндірістік үрдіске тартылуынан инвестициялық әрекет өнімі құралады. Инвестициялық өндірістің трансформациясын қамтамасыз ету екі жақты амалмен іске асады немесе қаржылық құрал - жабдықтар, инновациялық және әлеуметтік салалар арқылы жүзеге асады.

Инвестицияны нақты активтерге әзірлеу, талдау инвестициялардың тегіне де қатысты, өндіріс міндетін қай түрімен шешуге болады деген мәселе назарда болады. Осы ұстаным негізінде инвестицияны келесі топтарға жіктеуге болады:

– Тиімділікті арттыру инвестициялары. Олардың мақсаты жабдықтарды алмастыру негізінде фирма шығынын азайту, персоналдарды оқыту, өндірісті қолайлы жағдайы бар тиімді аймақтарға орнықтыру.

– Өндірісті кеңейтуге бағытталған инвестициялар. Бұл инвестициялаудың міндеті – тауар шығару мүмкіндіктерін кеңейту.

– Жаңа өндірістер құруға арналған инвестициялар. Бұл инвестициялар жаңа өндірістердің құрылуын қамтамасыз етеді.

– Мемлекеттік басқару органдарының талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы инвестициялар. Инвестицияның бұл түрі өндірістің билік иелері талаптарын орындауы тиіс кезінде өнім қауіпсіздігін сақтауда, яғни менеджментке қатысты іс - әрекеттерде қолданылады.

Толық ғылыми – техникалық саламен қатар өндірістік циклды да инвестициялауға болады, оның элементтері: ғылыми зерттеулер, жобалық құрастырушылық жұмыстар, өндіріс құрылымын кеңейту, жаңа өнім шығару мен жаңа өндірісті ұйымдастыру.

Инвестициялаудың нысандары бөлінеді:

– жобалар аясы (шығын жобалар, мега жобалар);

– жобалар бағыты (коммерциялық, әлеуметтік мүддеге байланысты);

- инвестициялық кезен мазмұны мен ерекшелігі;
- мемлекеттік араласу барысына;
- салынған қаражаттың өтелу деңгейі.

Шағын жобалар ауқымы жағынан шағын әрі қарапайым. Америка тәжірибесінде капитал салымы 10-15 млн. долларды құрайды, еңбек шығындары 40-45 мың (сағат көлемімен). Шағын жобалар типтерінің үлгілері: тәжіребелік - өнеркәсіптік қондырғылар, шағын өнеркәсіптік өндіріс, өндірісті модернизациялау.

Мегажобалар – мақсатты бағдарламалар, өзара байланысты көп жобалар бірлігі, бір мақсатқа жұмылдырылған. Бұндай бағдарламалар халықаралық, мемлекеттік, ұлттық, аймақтық, салааралық, салалық, аралас болып бөлінеді. Ереже бойынша, бағдарламалар басқарудың жоғары деңгейлерінде қолдау табады: мемлекеттік, облыстық, муниципалды және тағы басқасы.

Мегажобалар ерекшеліктері:

- жоғары құндылық – 1млрд. долларға жуық және одан да жоғары;
- капитал сыйымдылығы – қаржыландырудың дәстүрден тыс түрлері қолданылады;
- еңбек сыйымдылығы – жобалауға 2 млн. сағат. Құрылысқа 15-20 млн. сағат;
- жобаны іске асыру ұзақтығы 5-7 жылға дейін;
- басқа елдердің араласу қажеттілігі;
- инфрақұрылымның жоғары ерекшеліктері;
- аймақтың әлеуметтік және экономикалық барысына әсері.

Өзінің әлеуметтік – экономикалық потенциалын дамыту, сақтау өндірістің шаруашылық әрекеттерінің маңызды қыры. Осы бағыттағы өндіріс іс - әрекеті инвестициялық деп аталады. Қазақстан Республикасының «Тура инвестицияларды мемлекеттік қолдау» Заңына сай инвестициялық әрекетке кәсіпкерлік жұмыстары да енеді.

Инвестициялық іс - әрекет субъектісі – инвесторлар, сұраныс берушілер, жұмыс орындаушылар, инвестициялық іс - әрекет нысандарын пайдаланушылар, жеткізушілер, заңды тұлғалар және тағы басқасы. Тапсырыс берушілер инвесторлар немесе физикалық, заңды тұлғалар болуы мүмкін. Өкілетті инвесторлар инвестициялық жобаларды іске асырады, басқа инвестициялық үрдіс иелерінің кәсіпкерлік әрекеттеріне араласпайды.

Инвестициялық әрекет субъектілері – жеке не заңды тұлғалар сонымен бірге шетелдік, мемлекеттік және халықаралық ұйымдар. Инвесторлар инвестицияның меншікті тартылған формаларын мақсатты орындалуын жүзеге асырады.

Инвестициялық іс - әрекет нысандары пайдаланушылар – инвесторлар, физикалық заңды тұлғалар, мемлекеттік және муниципалды органдар, шетел мемлекеттері және халықаралық ұйымдар.

Инвестициялық әрекет субъектілері инвестициялық сферада әрекет етеді. Бұл кезеңде инвестиция тәжіребелік тұрғыда іске асады. Инвестициялық сфера құрамына келесілер енеді:

- құрылыс саласы, өндірістің осы саласына жұмсалатын инвестициялар;

- инновациялық сфера, ғылыми – техникалық өнім өндіріледі және интеллектуалды потенциал іске араласады;

- қаржы капитал айналымның саласы.

Өндірістердің инвестициялық іс - әрекеті Қазақстанда мына Заңдар негізінде реттелінеді: «Тура инвестицияларды қолдау», «Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығына өзгертулер мен толықтырулар еңгізу», «Салық және басқа да міндетті төлемдер туралы», «Шетел инвестициялары хақында», сонымен бірге «Банкроттық туралы», «Құнды қағаздар нарығы туралы», «Қазақстан Республикасы инвестициялық қорлары жайында» және басқа да нормативті актілерге сүйеніледі.

Нарықтық экономика жағдайында есепке алудың маңызды нысаны шет ел инвестициясының қаржылық салым, яғни бағалы қағаздар алу үшін өндірістің шығыны, өндірістердегі үлестік араласу, қарызға байланысты міндеттемелер. Қаржылық инвестиция мақсаты – кіріс иелену және капиталды құнсыздықтан қорғау. Ереже бойынша инвестициялар кредит берушімен, оның қызығушылықтарымен де байланысты. Капиталдың ұсынылу формасына және кіріс ыңғайна қарай бағалы қағаздар екі түрге бөлінеді. Қарыз түріне ыңғайланған құнды қағаздар актив салымы бола отырып тиісті мөлшерде кіріс көзін иеленгеннен кейін лайықты сомасын қайтарады.

Инвестор қарыз түрінде қаржылық негіздерге мысалы, облигация түріне ие болса, ол сол облигацияны шығарушыларға белгіленген мерзімде пайыздық көрсеткішін өтеп отыруы тиіс.

Капиталға араласу, қаржылай салым компанияның капитал үлесіне деген құқықтық негіздерге бойлап, терең тануды қажет етеді. Іскерлік салым құнды қағаздарды иелік ету формасында немесе белгілі бір мүлікке меншіктік қатынаста реттелінеді. Инвестор құнды қағаздарды, акцияларды сатып ала отырып, компания капиталының деңгейіне әсер береді.

Опциондар қарыз түріндегі, үлес түріндегі де жабдықтарға енбейді, бұл құнды қағаздар инвесторға басқа бағалы қағаз бен активті алдын ала ыңғайланған бағаға сатып алуына мүмкіндік береді.

Бағалы қағаздардың әр тобының алуан қыры бар және нарық қоры заңдылықтарына негізделенеді.

Отандық нарықтық айырмашылығы сол, бағалы қағаздарды принципті тұрғыда үш ірі топқа бөлу (акциялар, қарызға негізделген және өндірістік формасы) арқылы дамыған елдерге қарағанда тауар қоры ассортиментінің аздығын көрсетеді.

Акциялар иелік етушінің белгілі бір меншікке құқығын қамтамасыз етеді. Акция қызметі – акционерлік қоғамдар құру, мемлекеттік өндірісті

сатып алу, компанияның жарғылық капиталын арттыру. Акция иелері акционерлік қоғам мүлкінің бір бөлігінің құқықты иеленушісі енеді. Акцияларды шығара отырып, акционерлік қоғам ірі инвестициялық жобаларды іске асырады, ол акционерлер дивидендке ие болады, дамудың стратегия мен қаржылық күшіне орайластырылады. Қаржылық белсенділікте және қоғамның белсенді іс - әрекетінде акция иегерлері өсіп отырған дивидендтер есебінен бағалы қағаздарға деген алғашқы салым мөлшерлері ұлғайтылады.

Қарызға негізделген міндеттемелер инвестор мен жеке тұлға арасындағы қарыз қатынасын нақтылайды. Қарызға негізделген міндеттемелерге облигациялар, мемлекеттік қарыздар, депозитті және жинақтау жүйесіндегі банк сертификаттары, вексельдер енеді.

Облигация немесе басқа да міндеттемелер ыңғайына қарай несие мен пайызын уақытылы төлеп отыру керек. Өндірістік бағалы қағаздар өз иесіне сатуға, сатып алуға мүмкіндік береді. Бұлар – опциондар.

Опцион – бағалы қағаз, иелік етушінің сатуға, сатып алуға құқығын нақтылайды.

Қаржылық фьючерс – белгілі бір актив базисін сатып алу, сатуға деген келісімшарт. Опционнан айырмашылығы, фьючерсті келісімшарт опцион тәрізді құқық емес, ал міндеттеме: опцион сатылымынан бас тартуға болады, ол келісімшартты бұзу мүмкін емес.

Құнды қағаздар иегерлеріне ұсынылған бағалы қағаз сертификаттары бағалы қағаздар болып есептелмейді. Бұл сертификаттар құнды қағаздарды иеленгендегі жөніндегі куәлік ролін атқарып, қағаздар барысында толық дерек келтіріледі. Сертификаттың ерекше бір түрі – джамбо немесе «жиһандық» сертификат, бағасы да өте жоғары.

Мысалы, швейцарлық джамбо сертификат акциялардың ірі массаларын біріктіріп, 100 мың швейцар франкысына тең құнға ие болады.

Шет елдерінде құнды қағаздарды өндіру нарығы қарқынды өрістеген. АҚШ пен Ұлыбритания акция мен облигациялар иегерлері үшін варранттар шығарылды, ол корпорацияның қосымша құнды қағаздарын шығаруға жол ашады. Варианттар 3 жылдан 5 жылға дейін мерзімді, кейде 20 жылға дейінгі мерзімді қамтиды.

Көп американдық корпорациялар бағалы қағаздарды шығару үстінде, қарапайым акция иегерлеріне жаңа акцияларды сатып алуға құқық ұсынып, ретін келтіреді. Бұндай құқықтар сатып алынған акциялар саның, құның, мерзімін айқындайды. Компанияның жаңа акцияларының бағамы бұрынғы акцияларға қарағанда төмен болады.

Ордер бағалы қағаз ретінде иелік етушінің компанияның қосымша акцияларын сатуына ғана жағдай жасап қоймай, облигация, алтын басқа да құндылықтармен жұмысына жол ашады. Ордер мерзімі де бір жылдан бірнеше жылға созылады.

Өнімді бағалы қағаздар икемділікке негізделген және нарық қорын дамытуға себі тиеді, қосымша капитал айналымын тартады.

Акция, облигация, бағалы қағаздарды реттеу үрдісі, басқа өндірістердегі іскерлік араласу қаржылық салым немесе инвестиция деп аталады. Өндіріс активтерінде ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді қаржылық салымдар орын алады. Нақтыланған активке қаражат салушы тұлғалар – инвесторлар, ал құнды қағаз шығарушы – эмитенттер.

Барлық инвесторлар, жекелеген және институционалды, нақтылы мақсаттарды көздейді, өз салымдардың құнды қағаздардың лайықты түрлеріне орналастырады. Инвесторлардың негізгі мақсаты:

- салым қауіпсіздігі;
- салым кірісі;
- салым өсімі;
- салым таратылымы.

Қауіпсіздік мәселесінде – кірістің тұрақтылығына назар аударылады. Қауіпсіздік кіріс пен салымның өсуіне септігін тигізеді. Өте қауіпсіз түрлері – облигациялық, мемлекеттік зайым түрі. Егер инвестор инвестициядан кірісті көп мөлшерде иеленгісі келсе, оған бәрінен бұрын, қауіпсіздікті қамтамасыз етуі шарт, өте кірісті түрлері – корпоративті бағалы қағаздар. Қауіпсіздік шаралары, кіріс негізі – бағалы қағаздарға кезеңдік есеп жүргізу.

Салымды ұлғайтатын – акция иегерлері. Капиталды ұлғайту – инвестициялық мақсат салық жүйесі де өзгерісте болып отырады. Капитал өсімі артқан сайын, салық уақыты да қысқарады. Осыған орай инвесторлардың көпшілігі жоғары салық төлеушілер, кіріске емес, басты назарды салым өсуіне аударады. Салым өсуіне деген олардың қызығушылығы бағалы қағаздардың жүйесіне тың өзгерістер әкелді. Бұл алдыңғы қатардағы салада жүзеге асады. Мұндай акциялар дивидендтердің төменгі деңгейін әкеліп, бірақ капиталдың қымбаттауына соғады.

Соңғы инвестициялық мақсат – бағалы қағаздардың нарыққа икемділігі, ірі пайда көзіне жету. Ликвидациялау инвестициялық басқа мақсаттармен міндетті түрде бағалы қағаз иегерлері табылады. Қолма – қол қаржылық жетістікке жетуді ойлайтын инвесторлар үшін – бұл маңызды жайт.

Диверсификация – күрделі зиян шегудің алдын алу факторы. Егер капитал түрлі бағалы қағаздар арасында таратылса, қауіп азаяды. Диверсификацияны экономика, аймақтық түрлерге бөледі. Қазақстан Республикасында инвесторлар іс - әрекетті қаржылық инвестицияларымен жұмыс атқаруда Қазақстан Республикасының «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңымен жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда бағалы қағаздарды дамытудың қолайлы жағдайлары қарастырған. Ресей қор нарығымен салыстырғанда құнды қағаздар тербелісінің төмендігіне қарамастан, Қазақстанда бағалы қағаздар дамуы мақсатты жолда қойылған.

Қазақстан Республикасының құнды қағаздар нарығы ТМД мемлекеттерінің айырмашылығы және Шығыс Европадағы посткеңестік елдерден өзгешелігі, Чехия мен Польшадан басқа елдерден өзіндік белгілері

– құнды қағаздар жөнінде Ұлттық реттеу комиссиясының жұмыс жүргізуі. Аталмыш орган үлкен өкілеттілікке ие және нарық дамуын реттеу мүмкіндіктерін қарастырады.

Бағалы қағаздар нарығын қалыптастыру әлемдік тәжірибеге сүйеніледі, жаңа тиімді формалар енгізу формалары мен бағыттары АҚШ, Жапония үлгілерінде өркендейді. Бұлардан басқа, үздіксіз талдау алғышарты – бағалы қағаздар нарығын қалыптастыру үрдісі. Бағалы қағаздардың ресейлік нарығының негізгі мәселелерінің бірі – бағалы қағаздарды мақұлдаудың біртекті жүйесінің болмауы, бұл сөзсіз, отандық инвестициялық белсенділікке әсерін тигізеді. Қазақстанда аталмыш мәселені шешуде Қазақстан Республикасын Ұлттық комиссиясының ұсынысымен бағалы қағаздар жайлы депозит жүйесі енді.

Осы мәселенің отандық және шетелдік зерттеушілердің әртүрлі тұжырымдамаларында көрсетілген экономикалық жүйенің бәсекеге қабілеттілігінің әлеуметтік-экономикалық мазмұнының трактовкасы шаруашылықты жүргізудің әртүрлі аяларында, соның ішінде инвестициялық аядағы бәсекелестік ортаны қалыптастыру және дамытумен байланысты қатынастардың күрделі кешенін оқып–үйренуге қатысты әдістемелік көзқарастарды анықтауға мүмкіндіктер берді. Мәселен, біздің көзқарасымыз бойынша маңызды әлеуметтік–экономикалық міндеттерді шешу үшін инвестициялық әлеуетті белгілі бір мақсатқа бағыттай отырып іске қосуға мүмкіндіктер беретін инвестициялық аядағы реттеуші ортаның сипаты мен мазмұнын анықтаудың әдістемелік тұрғыдан маңыздылығы өте жоғары [4].

Инвестициялық аядағы реттеуші ортаның мазмұнын, генезис және сипатын аша отырып қазіргі уақытта оның маңызды бағыттарының бірі инвестициялық ресурстардың қайнар көздерін қалыптастыруды реттейтін институционалдық буынды нығайту болып табылатындығы атап өтілді. Инвестициялық аядағы реттеуші ортаны оңтайландыру салалық және аймақтық деңгейлердегі факторлардың кешенді есебін көрсететіндігі айқындалған. Инвестициялық ресурстардың жұмыс істеуінің оңтайлы режимін қамтамасыз етуге стратегиялық сипаты бар және өзіне экономиканың әртүрлі секторлары мен салаларындағы инвестициялық ағымдарды оңтайлы пайдалану бойынша ерекше басқару көзқарастарынан тұратын мемлекеттік және кәсіби менеджменттің айрықша құралдары маңызды үлес қосады.

Сонымен қатар, әлемдік экономикадағы генезисте әртүрлі экономикалық жүйелердегі бәсекеге қабілеттілік көбінесе, инвестициялық әлеуеттің қалыптасу сипатына тәуелді болатындығы аталып өтілген. Шет ел инвестициясы қоғамның өмірін қамтамасыз ететін ең терең үдерістерге шаруашылық субъектілеріне және сол сияқты жалпы халыққа әсер етеді. Дамушы нарықтық экономиканың ұлғаймалы ұдайы өндіріс үдерістерін қамтамасыз ететін жоспарлы-орталықтандырылған жүйеден дамыған елдерде мақұлданған және шаруашылықты жүргізудің жаңа типіне сай

келетін жүйеге өту жаңа инвестициялық құралдарды қолданудың объективті қажеттілігін талап етті. Әдістемелік тұрғыдан алып қарағанда, шаруашылықты жүргізудің жоспарлы жүйесінде орын алған «күрделі салым» түсінігінен қоғамның экономикалық үдерістері мен әлеуметтік өміріне салынатын салымдарды қалыптастырудың типі мен сипаты бойынша әртүрлі инвестициялық ресурстарға дейінгі ғылыми метаморфоз құру өте маңызды болды.

Инвестициялық ресурстар түсінігі өзінің мазмұны бойынша күрделі салым түсінігіне қарағанда кең ұғым болып келеді, себебі оған бұрынғы кеңестік мемлекеттердің экономикасында жаңа қаржылық институттардың құрылуымен байланысты материалды емес активтерге салынған салымдар кіреді және қоғамды өмір сүрудің жаңа жағдайларына икемдеуге шақыратын жалпы қаржылық менеджменттің біршама жаңаруы байқалады. Дамушы нарықтық жүйелерде орын алған әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің көлемділігі ең алдымен инвестициялық кеңістікті белсендіруді және көлемді инвестициялық әлеуетті қалыптастыру үшін әртүрлі көздерді іздестіруді талап етті.

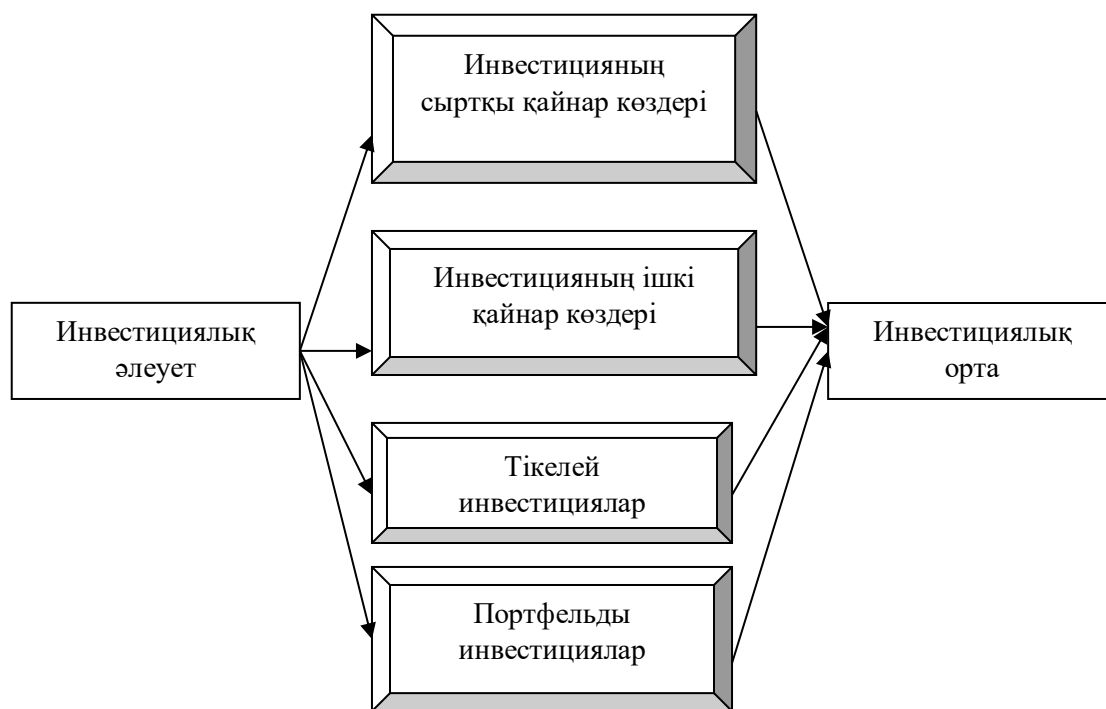
Бұрынғы кеңес үкіметі кеңістігінің барлық елдерінде нарықтық реформаларды іске асыру әртүрлі инвестицияларды тарту үшін қажетті қолайлы инвестициялық ахуалды құрудан басталғанын айта кеткен жөн. Бірақ осы жұмыстарды іске асыру барысында инвестициялардың табиғаты мен сипаты, сонымен бірге олардың қайнар көздерін елемеу сияқты көптеген қателіктер жіберілді. Экономикаға салынған салымдардың шығындылығы, қайтарымдылығы және табыстылығы көбінесе оның нақты мазмұнының әртүрлі болып келетін көздеріне тәуелді.

Сыртқы және ішкі инвестициялар болып бөлінетін инвестицияның негізгі типтері ақшалай немесе мүліктей түрдегі көздеріне байланысты әртүрлі нысандарда көрінеді, яғни салымдар ақшалай қаражаттар, жылжымайтын немесе жылжымалы мүліктер, сонымен қатар жер мен табиғи ресурстарды иеленуден тұратын әртүрлі түрдегі мүліктік құқықтар түрінде болатынын атап өткен жөн.

Дамыған елдер әлі де болса бұрынғысынша ірі шетелдік капиталдар үшін тартымды алаң болып отыр. Отандық капиталға деген қызығушылық инвестициялық ахуалдың даму стратегиясына, оның реттеушілеріне, сонымен бірге сол елдегі бизнес-ортаның қалыптасу ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Экономикада дамыған бизнес-ортаның болуы инвестициялық кеңістікті үнемі кеңейтіп отыру үшін күшті ынталандырушы болып табылады. Оның субъектілері қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық аяларындағы ұлғаймалы ұдайы өндіріс үдерісінің қатысушысы болады. Бұрынғы кеңестік мемлекеттерде болып жатқан барлық өзгерістер, көбінесе бизнес-ортаны құрумен және отандық капиталды нығайтумен байланысты болып келеді.

Инвестициялық әлеуеттің қайнар көздерін белгілі бір типтерге бөлу өздерінің белгілері бойынша әртүрлі болып келетінін көріп отырмыз және

оны оқып үйрену белгілі бір нақты елдің экономикасына бөлінетін негізгі инвестициялық ағымдарды бөліп қарастыруды талап етеді. Ондағы мақсат елдегі инвестициялық климатты және осы әлеуетті құру ерекшеліктерін бағалау болып табылады. Біздің көзқарасымыз бойынша, инвестициялық әлеуеттегі қандай да бір қайнар көздерді қарастыру ел экономикасының дамуының нақты бір кезеңіндегі міндеттеріне сәйкес келетін инвестициялық үлгінің басымдылығына тәуелді. Осы үлгінің негізгі құрамдас бөліктері 1-ші суретте көрсетілген.

Сурет 1- Инвестициялық әлеуеттің құрылымдық моделі

1-суретке сәйкес біз инвестицияның қайнар көздерінің негізгі типтерін бөліп көрсеттік. Инвестициялық әлеуеттің құрылымдағы олардың қатынасынан ел экономикасындағы нақты инвестициялық орта және сәйкесінше инвестициялардың нәтижелілігі тәуелді болады. Яғни, сырттан тартылған шетелдік инвестициялардың үлесі ішкі инвестициялардың үлесінен артық болатын болса инвестициялық ортаның ерекшелінген либерализмін қалыптастырады. Бұл жағдайда, барлық кезде осындай үлгімен таңдалған инвестициялық модель нәтижелі болмайды. Әлемдік тәжірибеде инвестициялардың сыртқы көздері көп болып келетін инвестициялық ортаны қалыптастырудың жағымды және жағымсыз жақтары да кездеседі.

Инвестициялық әлеуеттің сыртқы көздерінің көлемі есебінен ұлғаюынан инвестициялық орта кеңейсе, ол міндетті түрде оның институционалдық құрылымынан көрінетінін айта кеткен дұрыс. Яғни, шетелдік капиталдың экспансиясына экономикалық тұрғыдан қарсы тұратын құралдар объективті түрде қажет. Шетелдік инвесторларға

инвестициялық жеңілдіктер берумен қатар белгілі бір заңнамалық база шегінде олардың қызметтерін реттейтін ерекше инвестициялық режим қажет. Ол әсіресе келесідей бағдарламалық стратегиялар жүзеге асырылған кезеңдерде өте маңызды:

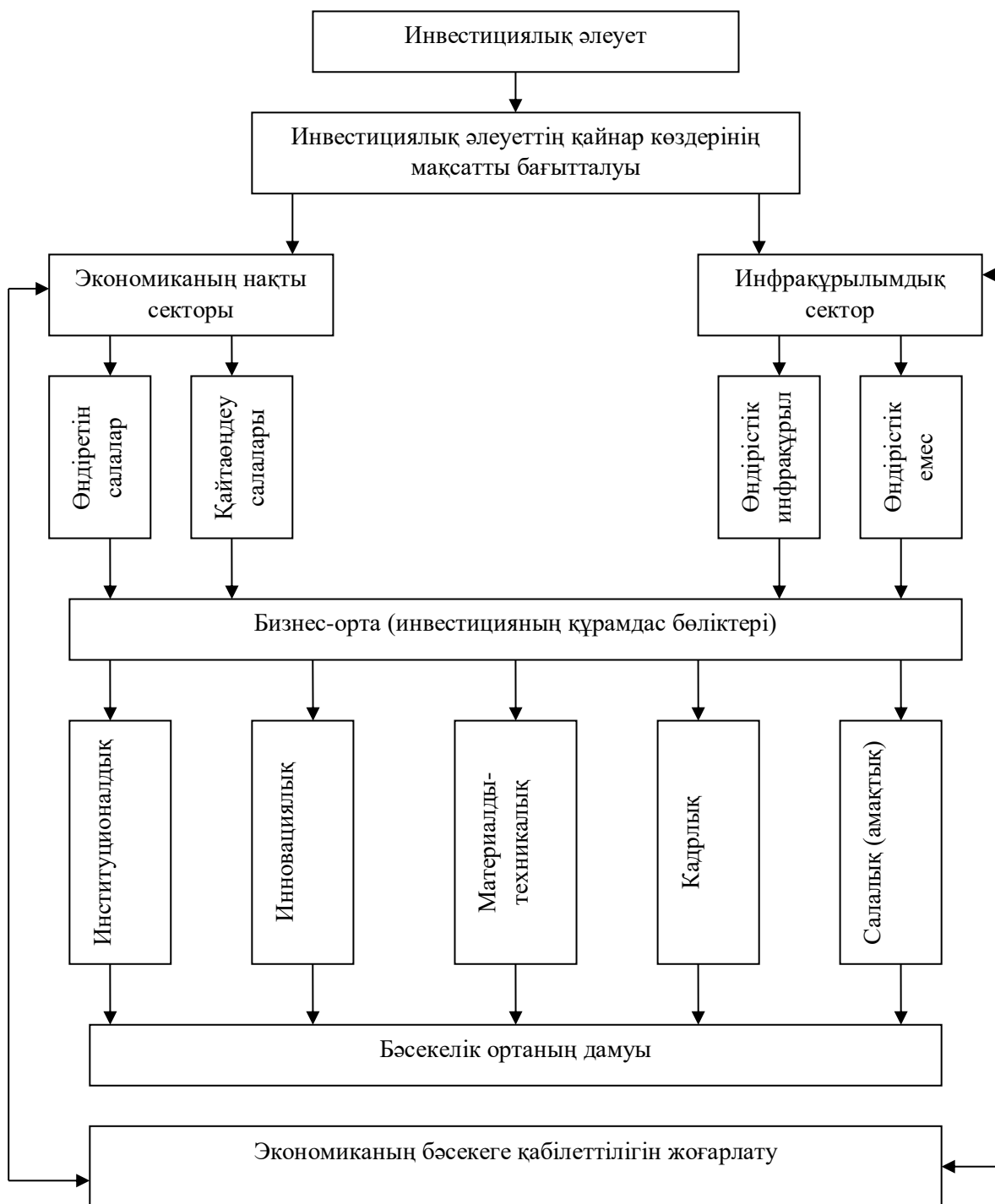
- ұлттық экономиканы жекешелендіру;
- қаржылық нарықты құрылымдық қайта құру;
- ресурстық әлеуетті қайта ұйымдастыру;
- қор, сақтандыру нарықтарын құру;
- әлемдік қаржы нарығына шығу.

Осы аталған барлық стратегиялық бағдарламалар дамушы нарықтық жүйелерге тән сипат және инвестициялық ортадағы қызығушылықтардың балансы сақталмаған кезде ұлттық басымдылықтар үшін жағымсыз салдары көрінуі де мүмкін. Осы жағдай шетелдік инвесторлардың қызметтерін ынталандыратын немесе шектейтін нақты бір құқықтық реттеулері көрсетілген инвестициялық режимді құруға әсер ететін және инвестициялық әлеуеттің ішкі және сыртқы көздерінің белгілі бір ара-қатынасын қарастыратын негізделген көзқарасты қажет етеді. Дамушы нарықтық жүйелердің біртіндеп нығаюына байланысты инвестициялық әлеуетте оның ішкі көздеріне басымдылық беріледі. Шет ел инвестициясын тарту ағымдары отандық капиталға сүйене отырып көптеп қалыптаса бастауда. Осы тұрғыдан Ресей белгілі бір жетістіктерге қол жеткізгені белгілі. Онда инвестициялық орта шетел капиталының импортын қатаң реттей отырып, сонымен бір мезгілде ТМД елдерінің ішінде неғұрлым дамыған құнды қағаздар нарығын құрғаны бәрімізге мәлім. Осылардың барлығы инвестициялық әлеуеттің ішкі көздерін толық пайдалануға мүмкіндіктер береді. Сонымен қатар, болашағы бар инвестициялық жобалардың жоқ болуынан ішкі көздердің белгілі бір резервтері қалыптасатын кезеңдер де кездеседі.

Бизнес-орта шаруашылықты жүргізудің әртүрлі секторларында ірі, орта және шағын кәсіпкерлік түрінде көрінеді. Капиталдың әртүрлі нысандарының әсер ету аялары экономикадағы міндеттерді жүзеге асырудың көлемділігімен ғана ерекшеленбейді, сонымен бірге пайдаланылатын ресурстардың, соның ішінде инвестициялық ресурстардың санымен (сапасымен) де ерекшеленеді. Мысалы, егер ірі компаниялар экономиканы жандандыру бойынша жасалған инвестициялық жобаларға қатысса, онда олар сол арқылы қаржыландырудың неғұрлым көлемді каналдарын, соның ішінде мемлекеттен де иеленеді. Әдетте, үлкен көлемдегі ресурстар мемлекеттік бюджеттен елдің (аймақтардың) әртүрлі салаларын дамытудың стратегиялық бағдарламалары бойынша шараларды іске асыруды қаржыландыруға бағытталатыны белгілі. Әсіресе, бұл технологиялық негіздерді, яғни елде өндірілетін тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға мүмкіндіктер беретін экономикадағы инновациялық құрамдас бөліктерді жаңартуға жатады. Инвестициялық көз ретіндегі мемлекеттік қаржыландырудың маңызды

мақсаттық бағыты - дамушы нарықтық жүйелердегі шаруашылықты жүргізу негіздерін нығайтатын және ондағы бәсекелестік ортаны кеңейтетін шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау болып табылатынын айта кеткен жөн. Бұл жерде тікелей қаржылық ағымдар ғана емес, сонымен бірге салықтық, несиелік және амортизациялық жеңілдіктердің дамыған жүйесін құру арқылы жанама қаржыландырулар да қолданылады. Осы жағдайларда шағын және орта кәсіпорындарда инновациялық құрамдас бөліктерді іске асыру үшін база да кеңейтіледі.

Осы айтылғандарды ескере отырып, инвестициялық әлеуеттің қайнар көздерін белгілі бір типтерге бөлуді келесідей үлгіде модельдеуге болады (сурет 2). 2-суретке сәйкес инвестициялық әлеуеттің функционалдық сипатын анықтайтын мақсаттық инвестициялық ағымдар бөлініп көрсетілген. Яғни, инвестицияның экономиканың – нақты және инфрақұрылымдық деп аталатын негізгі секторларына бағытталуының үлкен мағынасы бар. Бұл жағдайда оларды өндіруші және қайта өңдеуші салалар, өндірістік және өндірістік емес инфрақұрылымдар деп бөліп қарастыру да маңызды. Бұдан көбінесе елдің прогрессивті дамуының маңызды әлеуметтік-экономикалық міндеттерін шешу тәуелді болып келетіні белгілі. Мысалы, экономиканың қайта өңдеу саласына бөлінген инвестициялардың көп болуы олардың экономиканы әртараптандыру бойынша міндеттерді шешуге бағытталатынын куәландырады. Сонымен қатар, жалпы қоғамның әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан жаңаруы бойынша міндеттерді кешенді түрде шешу де өте маңызды. Бұл көбінесе бизнес-ортаның қалай дамығандығына және оны нығайтатын инвестициялық ағымдардың кеңеюіне тәуелді болып келеді. Функционалдық тұрғыдан біз инвестицияның келесідей құрамдас бөліктерін бөліп көрсеттік: институционалдық, инновациялық, материалды-техникалық, кадрлық, салалық (аймақтық). Өзінің мәні бойынша инвестицияның осы аталған құрамдас бөліктері бизнес-құрылымның сапалық жағынан жаңаруына, оның менеджментінің, кадрлық құрамының, материалды-техникалық негізінің нығаюына, ал нәтижесінде экономиканың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату үшін маңызды болып табылатын оның бәсекелестік ортасының кеңеюіне әсерін тигізеді. Сонымен, инвестициялық әлеуеттің қайнар көздері өзінің құрылымы және функционалдық бағытталуы бойынша әртүрлі болып келеді. Әрбір елде өзіндік ерекшеліктері бар және оның көлемі мен құрылымы көбінесе жалпы қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму және одан әрі қарай жаңару кезеңдеріндегі шешілетін кешенді міндеттерге де байланысты болып келеді.

Сурет 2- Инвестициялық әлеуеттің функционалдық моделі

Қор жабдықтарының негізгі түрлері Қазақстан нарығында мемлекеттік құнды қағаздар, корпоративті бағалы қағаздар, акционерлік қоғамдар шығарып отырады. Бұдан басқа, республиканың кейбір аймақтарында корпоративті облигациялар шығарылады, жергілікті атқару билігінің құнды қағаздары орын алады.

Акционерлік қоғам акциялары мемлекеттік өндіріс базасында құрыла отырып, Ұлттық Бағдарламаларға сәйкес алдағы уақыттарда Қазақстан Республикасындағы отандық нарығының құндылық қорының корпоративті

бағалы қағаздары ретінде орын алады. Қазіргі уақытта бағалы қағаздармен көп жағдайларда стратегиялық инвесторлар әрекет етіп, акционерлік қоғам мүддесін арттыруды ойлайды.

Қазақстан Республика Заңдарына сәйкес, инвестициялық іс - әрекет қаржыландырылу есебі:

- ішкі шаруашылық резервтерінен;
- несие қаржылық көзінен;
- акция сатылымынан түскен қаржы есебінен;
- заңды тұлғалардан;
- өндіріс бірлестіктерінің орталықтандырылған жүйесі негізінен;
- бюджеттен тыс қор есебінен;
- шетел инвесторлары көмегімен;
- заңды, жеке тұлғалардың қолдау жарнасынан.

Өндірістің өзіндік қаржысына құрылтайшылардың жарнасы мен жинақ қоры, шаруашылық әрекеттері нәтижелеріне бағытталған капитал салымы енеді. Өндіріс меншік иелерінің жарнасының ақшалай бөлігі бастапқыда негізгі қорды реттеуге жұмсалады. Әрі қарай осы мақсатқа жинақ қоры қолданылып, шаруашылық іс - әрекеттегі негіз босшылыққа алынады. Бірінші кезекте оған амортизациялық жинақ, кіріс енеді.

Инвестицияны қаржыландырудың ірі көзі өндірісте амортизациялық жүйеге қатысты. Пайда, кіріс - өндірістің таза кірісінің формасы.

Оның шамасы ақша түсілімінің бөлігі ретінде орын алып, өнім бағасы, оған жұмсалатын жұмыс пен қызмет, оның толық құнына да қатысты.

Пайда - өндірістің коммерциялық іс-әрекетінің жиынтық көрсеткіші.

Салық төленген соң, басқа салық тәрізді төлемдер аяқталған соң, өндіріс бюджетінде таза кіріс қалады.

Оның бір бөлігін өндірістік немесе әлеуметтік реттегі капитал салымы ретінде бағыттауға болады. Кірістің бұл бөлігі инвестицияда жинақтау қоры ретінде әрекетке енеді.

Бұдан басқа, өндіріс капитал салымына жұмсалатын қаражат көзі сақтандыру, төтенше оқиғаларға қатысты ахуалдарға да орайласуы мүмкін. Қарызға алу жабдықтары несие түрінде сипат алады. Несие қарыз беруші мекеме мен несиелер арасындағы экономикалық қатынасқа байланысты.

Несиенің реттелетіні маңызды элементі – пайыздық көрсеткіш. Қазіргі уақытта инвесторлар несиені кәсіпкерлік әрекеттің пайда түсімі зор салаларына арнайды.

Банк несиесі берілуінің нысандары:

- құрылыс, өндірістік нысандарды техникалық қайта жабдықтау;
- қозғалмайтын мүлік иелену (машина, көлік жабдықтары тағы басқасы);
- интеллектуалды құндылықтар мен меншіктің басқа да нысандарын құру үшін;
- табиғатты қорғау шараларына.

Занды және жеке тұлға арасындағы несие қатынасы негізі – несие келісім шарты. Бұл құжатта келесі жайлар қарастырылады: берілетін несие сомасы, мерзімі, оларды пайдалану тәртібі, жабу, пайыздық көрсеткіштері, банкке ұсынылатын құжаттар реті. Нақты мерзім мен кезең банктің несие алушымен келісімшартты, төлем қабілеті негізінде іске асырылады.

Ұзақ мерзімді несие беру өндіріс орындарына мына құжаттар негізінде іске асады:

- өндірістің құрылуы жөнінде жарғы;
- өндірістің бухгалтерлік балансы;
- бизнес – жоспар;
- қаржылық жағдай мен өндірістің несие төлеу қабілетін айқындайтын құжаттар.

Ауыспалы кезеңде инвестицияның перспективалық бағыты нарыққа – лизинг деп есептеледі.

Лизинг ұзақ мерзімге машина, жабдық, көлік құралдарын, өндірістік тағайындалымдағы дүниелерді жалға алуды қамтамасыз етеді. Лизингтік операциялар екі топқа бөлінеді: операциялық лизинг – жартылай сатып алу деңгейінде, қаржылық лизинг – толық түрде іске асыруымен. Операциялық лизингке барлық мәміле түрлері енеді, лизинг берушінің шығындары жалға мүлік берумен орайласады, бастапқы мол мерзімі ағынына сай ішінара, біртіндеп сатылып алынады. Операциялық лизингтің келесі ерекшеліктері бар:

- Аренда иегері өз шығындарын бір аренда иегері есебінен жабуды ойластырмайды;
- Аренда мерзімі мүліктің толық физикалық тозу мүмкіндігін ескермейді;
- Жоғалтпау, мүлікке ие болу аренда иегеріне қатысы;
- Белгіленген мерзім аяқталған соң мүлік иесіне қайтарылады, басқа адамға жалға бере алады.

Операциялық лизинг құрамына енетіні: рейтинг – мүлікті қысқа мерзімді уақытқа иелену - бір күннен бір жылға дейін иелену; хайринг – орта мерзімдік иелену – бір жылдан үш жылға дейін.

Көрсетілген операциялар стандартталған жабдықты біреуінен басқасына жібере алады. Несиелеудің ерекше формасы – қаржылық лизинг.

Бұның ерекшелігі – мәмілені қаржыландыру аренда мүлкін пайдалануға қатысты.

Егер өндіріс жабдықты сатып алуға еркін қаражат көзін таба алмаса, лизинг компаниясына өтінішін білдіруіне болады.

Келісімшарт ерекшелігіне сай лизинг компаниясы жабдықты шығарушыға толық құның төлеп, жалға бере алады.

Осылайша, өндіріс лизингті компаниядан ұзақ мерзімді несие алып, біртіндеп құны жабылып отырады.

Лизинг өндіріске жабдық алуға, оны эксплуатациядан өткізуге көмек береді. Нарықтық қатынастар жағдайында лизинг үлесі инвестицияларда жабдықтық 25 пайызда көрініс табады.

Тартылған қаражат – ағымдағы инвестициялық әрекеттің үлестік қатысымы; бағалы қағаз эмиссиясынан; еңбек ұжымының мүшелік жарналарынан; инвесторлар ресурстары есебінен; қаржылық бақылау – қатаң түрде белгіленген формасы бар құжат, мемлекеттік және жергілікті бюджеттердің кассалық орындалуымен айналасатын мекеме осы құжаттың негізінде бюджетке көзделген шығындарға қаржы береді.

Қаржыландырудың басқа да көздері қолданылуы мүмкін, өндірістік нысандар құрылысы әрекеттеріне байланысты да жүзеге асатын жайлар бар.

Қазақстан Республика бюджетінен мемлекеттік орталықтандырылған капитал салымдарына ақша бөлу қайтарымды жүйеде іске асады.

Бұл жағдайда қаржыландыру Қазақстан Республикасы қаржы Министрлігі, Ұлттық банк тараптарынан бөлінеді. Қаржы Министрлігі бөлінген қаражат көздерін бөліп, лайықты келісімшарттар негізінде әрекет басталады.

Коммерциялық банктер іс - әрекеті де несие саясатына қатысты әрекеттерін жүргізеді.

Бұл қаражат мақсатты негізде жұмсалып, оларды депозит есебіне салуға, банкаралық несиелерді жабуға, валюта сатып алуға пайдалануға болмайды.

Коммерциялық банктер келісімшарттар негізінде несие қаражатын өндірістерге бере отырып, кепілдікке мекемелер, басқа да нысандарды алады.

Қазақстан Республикасында инвестиция құрылымын да қаржыландыру көзі бойынша келесі жағдай орын алады.

Қазақстанның 2017 жылғы әлеуметтік – экономикалық дамуы. Кестеден байқалғандай, инвестицияның үлкен бөлігі, ол нақты 68905 млн теңге 2015 жылы өндіріс, ұйым, тұрғындарға арналған. Үлесін байқасақ 2015 жылмен салыстырғанда 33,5 пайызға, 2016 жылдан 20,6 пайызға төмендеген. Шетел инвестицияларының үлесі артқан. 2017 жылмен салыстырғанда 2,2 есеге өсіп, 2015 жылы 26,2 пайызды құрды.

Негізгі капиталға мемлекеттік инвестициялар тарту мемлекеттік өндірістер мен акционерлік қоғамға тығыз қатысты. Қажеттілік жағдайларында өндіріс, шаруашылық жағдайына арайласа жүреді. Осы негізде өндірісте қаржыландыру көздері құрылады. Оған енетіндер: құрылыста ішкі ресурстарды мобилизациялау, құрылыс – монтаждау жұмыстарындағы жоспарлы жинақтау, еңбек құнының төмендеуіне байланысты пайда табу, пайдалы кен қазбаларын иелену арқылы кіріс көздерін иелену. Ішкі көздерді мобилизациялау қаржыландыруға ықпалын тигізеді

Кесте 1 - 2015-2017 жылдар барысында қаржыландыру көзі бойынша инвестиция құрлымы

Қаржыландыру негіздері	Сомасы, мың теңге	Пайыз көрсеткіші		
		2015	2016	2017
Негізгі капиталдағы барлық инвестиция	114 969	100,0	100,0	100,0
өндірістің, мекеменің меншік қаражат көзі	68 905	60,0	79,4	93,5
Бюджет қаражаты, оның ішінде	15 904	13,8	7,6	6,5
Республикалық бюджеттен	6 740	5,9	6,1	4,6
Жергілікті бюджеттен	1 730	1,5	1,4	1,4
Басқа көздерден	7 434	6,4	0,1	0,5
Шетел инвестициясы	30 160	26,2	13,0	0
Ескерту-автормен құрастырылған				

. Айналым қаражаты құрылыс үшін артық жабдықтар алуға, материалдар иелік етуге, аяқталмаған өндірістерді тиянақтау үшін қажет. Бұдан басқа, бір жыл көлемінде осы үрдістер барысында, өзгешіліктер орын алуы мүмкін. Мобилизация ішкі ресурстарда мына формуламен анықталады:

$$M=A-N+(-)K \quad (1)$$

бұдан: А – айналым активтерінің барысы;
Н – жоспарланған кезеңдегі жоспарлы қажеттілік;
К – тұрақты несие қарызының өзгеріс барысы.

Есептің нәтижесі (+) белгісімен жабдықтар мобилизациясын аңғартады. Жоспарлы жинақтау құрылыс сметасының 8 пайыз көлемінде құрылыс – монтаждау жұмыстарының құнына байланысты болып келеді. Құрылыс – монтаждау жұмыстары құнының төмендеуінен болған үнемдеу түрлі іс – шаралар нәтижесінде іске асады. Капитал салымын қаржыландырудың негізгі көзі ретінде өндіріс кірісінің мәні зор. Қаржыландыру алғышарты басқа да өндіріс орындарының құрылысқа араласуының үлестік қатынасын да мәні зор. Банктен несие алу өндірістік емес құрылыстың барысына ғана емес, сонымен бірге жергілікті бюджеттен қаржыландыру да жүзеге асады. Қарызға алынған қаражат банк несиесі ретінде қолданылады, вексель, облигация түрінде де іске асырылады.

2.2 Инвестициялық стратегиялық саясаттың дамуы

Қазіргі уақытта Қазақстанда елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету барысында экономика саласын диверсификациялау бағытында сервисті – технологиялық экономикаға көшуде. 2017-ші жылға дейінгі индустриалды – инновациялық Стратегия мемлекет басшысы қаулысымен қабылданды.

Мемлекеттік инвестициялық саясатты жүргізу индустриалды – инновациялық стратегияны қолдау да бірсыпыра шараларды назарға ала отырып, мемлекеттік инвестицияны шикізатты емес өндіріске тарту мақсаты көзделеді.

Қазақстан Республикасының инвестициялық саясаты

Сурет 3- Қазақстан Республикасының инвестициялық саясаты

Қаржы ресурстарын мобилизациялау үшін арнаулы қаржы институттары құрылды. Мақсаты инновациялық – индустриалды бағыт аясындағы негізгі үрдістердің шараларын қаржымен қамтамасыз ету, экономиканың инфрақұрлымы мен агроөндірістік саясатын жандандыру. Бұған жататындары; Қазақстанның инвестициялық қоры, Қазақстанның даму Банкі, Ұлттық инновациялық қор, инвестиция мен экспортты несиелерді сақтандырудың Мемлекеттік корпорациясы (сурет - 3). Тұтастай алғанда, инвестициялық ахуалдың мақсаты бағытталуын жақсартып, жаңа инвестицияларды тарту, мемлекеттік қолдаудады күшейту негізгі мән – мағынаға ие болды.

Экономиканы дамытудың стратегиялық негіздерін алға тарта отырып, ішкі пайда барысына бағдар жасауға болады. Мұнайдан түсетін кіріс бөлігі білім бере, денсаулық сақтау, әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталады.

Салық жүйесі ретгі орындалуда.

Мемлекет 6 млрд доллар көлемінде Ұлттық қорда жинақтап, елдің болашақ бюджетің тұрақтандыруды қамтамасыз етуді, баға өзгерісіндегі қолайсыздықтарға жол бермеу шаралары белгіленді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы мәнді нәтижелерге қол жеткізуде, шетел инвестициясын тартудың да ел экономикасына тигізіп отырған әсері зор.

Бүгінгі таңда Қазақстан әлемдік қауымдастықта мойындалып, іргелі нарықтық экономикаға негізделген ел деп танылды. Қазақстан

Республикасына ТМД елдерінің арасында жоғары рейтинг ұсынылғаны белгілі. Бүкіл әлемдік банк Қазақстанды 20 инвестицияға тартымды елдің қатарына қосты.

Инвестициялық іс - әрекеттің құқықтық өрісінде сапалық өзгерістер белсенділік алуда. Қазақстандағы шетел және отандық инвесторлар іс - әрекеті заңмен реттеледі.

Мемлекет тарапынан тура инвестицияларды тартудың белсенді шаралары іске асуда, мақсаты – инвестициялық әрекеттерді көтермелеу. Бұндай преференцияларға салықтық және кедендік преференциялары енеді. Салықтық преференцияның нақты жағдайлары Қазақстан Республикасының Салық кодексімен реттеледі.

Негізінен инвесторға келесі салықтық преференциялар ұсынылған;

– преференциялық жайт – артықшылық, жеңілділік, мәселен елдер арасындағы сауданы кеңейту мақсатымен халықаралық келісім бойынша берілетін сауда жеңілдігін қамтамасыз ету;

– мүліктік, салықтық реттелімі, инвестициялық жобалар аясында осы жүйеге байланысты жеңілдіктерді қамтамасыз ету;

– жер салығы, жер салығынан жер үлескерлерін босату, жеңілдіктер ойластыру.

Салықтық инвестициялық преференция мерзімі Қазақстан Республикасы Салық кодексіне сай 5 жыл. Қазақстан Республикасында инвестициялық мүмкіндіктерді кеңейту барысында жаңа, тың жобалар ойластырып, шетел корпорацияларымен жұмыс байланысын жолға қою көзделді. Шетел потенциалды инвесторларын тарту маңызды іс - әрекеттер ретін қалыптастыру маңызды қадам ретінде есептелінуде. Маңызды халықаралық орталықтарда жүйелі түрде халықаралық конференциялар, презентациясы, семинар, дөнгелек столдар өтіледі. Ішкі саяси өкілеттілік жұмыстары белсенді жандандырылып, дипломатиялық қарым – қатынасты жетілдіруде шетел инвестициясын тартуды негізгі шарт деп алға қойды. Осылармен байланысты, инвестициялық саясатта негізгі мәні еліміздің инвестициялық ахуалын өркендетуге және отандық және шетел инвесторларына үздіксіз инвестиция тарту мақсатындағы әрекеттер бағыты нақтыланды.

Бұрынғы жылдары қаржы ресурстарының кең ауқымы тартылды, ол 29,8 млрд АҚШ долларын құрады. Соңғы екі жылда тартылған инвестициялық ресурстар 8,6 млрд долларды құрды, бұның өзі шетел инвестициясының қазақстандық экономикаға үлесінің зор екендігін көрсетті. Соңғы үш жылда ішкі кірістің орташа көлемі 10,9 пайызды құрады. 2017 жылы ішкі өнімнің жалпы құны артты, бұл 2016 жылмен салыстырғанда 9,1 пайызға өсіп, 1309 млрд теңгені құрады, ауыл шаруашылығындағы өнімнің жалпы табысы 5,9 пайызға артты.

Ұлттық Банктің қайта қаржыландыру жүктемесі 7 пайызды құрады. Бұл да ТМД елдері арасында төменгі көрсеткіш. Банк секторы дамып нығаюда, халақаралық стандартқа көшу үрдісі белсен алып, екінші

денгейдегі банктердің несие жүктемесінің төмендеуі несие ағындарын белсенді экономика секторына қолайлы әсер туғызуда. Осымен байланысты банк секторы толыққанды түрде экономикалық өсу қарқанын қамтамасыз етіп, шаруашылық нысандарына септігін тигізеді.

Әлемдік тауар нарығындағы жағдай Қазақстан үшін қолайлы. 2016 жылы экспорт аумағы 8,5 млрд. АҚШ долларын құрады. Импорт аумағы – 5,7 млрд. АҚШ доллары.

Осы орайда нақтылап айтуға болатыны, әлеуметтік – экономикалық көрсеткіштердің дамуы перспективалық сценариямен өтеді, ел экономикасы да ұйғарынды алғышартқа ие болды. Әлеуметтік – экономикалық даму көрсеткіштері ұлттық экономикаға дағдарысты тойтарып, экономикалық өсудің жоғары қарқындылығына қол жеткізді. Экономиканың даму бағыты мемлекеттік саясатта шетел инвестицияларын тартуға тығыз қатысты болып, өнеркәсіптің көп саласы өркендеді. Қазақстан Республикасының индустриалды – инновациялық Стратегиясына сәйкес 2015-2017 жылдары экономика моделін құру мақсатында жоғары технологиялық өндірісті қаржылық тұрғыдан қамтамасыз етуде негізгі өзекті жайт қатарына енді. Статистиканың жинақтап қорытатын экономикалық көрсеткіші, ел ішінде жасалған түпкі тауарлар мен көрсетілетін қызметтің тұтас құны нарық бағасымен білдіреді. Үш әдіспен: кіріс бойынша, шығыс бойынша және қосылған құн әдісімен есептеп шығарылады. Инвестициялық саясат ішкі және сыртқы инвестицияны өркендету мақсатын көздей отырып, бәсекелестікті өркендетуге бағытталады. Алға қойған мақсат міндеттерге жету үшін 2013-2017 жылдарға жаңа мемлекеттік даму институттарының құрылуын білеміз.

Атқарылған инвестициялық саясат таңдалған алғышарттарды арқау етеді: бюджетті инвестициялар республикалық және аймақтық бағдарламаларды жандандыруға бағытталған, білім беруді, денсаулық сақтау, жаңа тұрғын үй саясаты, автомобиль жолдарын жөндеу, тұрғын үй – коммуналды шаруашылығы нысандары, жекелеген инвестициялар кен өндіру өнеркәсібі салаларын, модернизация мен өндірісті қайтақұрастыру, машиналар мен жабдықтарды реттеуге жұмсалады.

2017 жылы негізгі капиталға инвестиция көлемі 11,6 млрд теңге немесе 100,4 пайыз 2016 жыл деңгейінде. Капитал салымы құрлымына жергілікті инвестициялар – 55 пайыз, мемлекеттік секторға – 42 пайыз немесе 3 пайыз шетел инвестициялары есебінен.

Қазақстан Республикасының 2015 – 2020 жылдар аралығындағы индустриалды – инновациялық дамуының Стратегиясының негізгі міндеті, мақсаты инвестициялық және ғылыми – техникалық бағдарламаларды іске асыру, инновациялық белсенділікті ынталандыру. Инвестициялық және инновациялық жобаларды іске асыруға қатысты 33 жоба областың 14 өндірісінен ұсынылды. Қазіргі уақытта даму институттарында қарастыруға: «Қазақстан Даму Банкісі», «Ұлттық инновациялық қор», «Қазақстанның инвестициялық қоры», «Инвестиция мен экспортты несиелерді

сақтандырудың мемлекеттік корпорациясы» 20 инвестициялық, инновациялық жобалар орын алған, жоғары технологиялық әдістер негізінде тамақ өнеркәсібін, дәрі-дәрмек, металлургиялық өнеркәсіпті өркендету қарастырылады:

- мұнай өндіру өнеркәсібі үшін техникалық спирт өндірісі үрдісін жандандыруға – 8580 млн теңге;
- биотехнологиялық өнімдерді өндіруді ұйымдастыру – 5847 млн теңге құнымен;
- «композитті баллондар өндірісін меңгеру» құны –125 000 млн теңге;
- «астықты қайта өңдеу қуаты және өндіріске қосымша ауыл шаруашылығы негіздерін тарту» – 910 млн теңге;
- «Алексеевка орнында тау – кен комбинаты құрылысы» құны – 740 млн теңге;
- орталық желдеткіштердің сериалды өндірісін ұйымдастыру – 1,4 млн теңге;
- «Қазандықтар үшін жылытқыштарды табиғи газда әзірлеу» – 2 млн теңге;
- «Дистанционалды, электромагнитті клапандарды әзірлеу» – 5 млн теңге;
- су электр генераторлы қондырғысы диффузормен – 30 млн. теңге;
- диагностикалық, профилактикалық емдеу құралдарына, ауыл шаруашылығы малдарының түрлі сырқаттарына қатысты өндірісті ұйымдастыру – 353 млн теңге;
- никатин қышқылы өндірісіне – 95 млн. теңге;
- химиялық пестицидтер мен биологиялық жабдықтарды шығару өндірісіне құны – 142,5 млн. теңге.

Республикада құрылған мемлекеттік Даму Банктері елдің индустриалды – инновациялық дамуының стратегияларын жүзеге асыруда қосып отырған үлесі зор.

Қазақстан даму банкі іс - әрекетін бастағаны 900 млн. долларға тең жобаларды қаржыландырды. Осы орайда банктің араласу нәтижесінде 480 млн доллар қаржы құралды. 2016 жылы банк қатысуымен жобаларға 600 млн. доллар, ол жеке капитал – 500 млн. долларға тең.

2015 жылы Қазақстан даму Банкінің таза кірісі 3 млрд теңге. 2016 жылы Банк 6 жобаны іске асыруды бастайды;

- АМЗ – МАН жобасы мен сервис орталықтар құру, ауыл шаруашылығы техникаларымен жабдықтау (Қостанай, АҚ «Агромашхолдинг») 40 млн. доллар көлемінде, оның ішінде ҚДБ – 20,2 млн. доллар;
- кітап өнімдерін өндіру (Астана, АҚ «Астана – Полиграфия») – 13,5 млн. доллар, ҚДБ қаржыландырған;
- тігін құрастыру цехы мен бояу өндірісі (Шымкент, АҚ «Меланж»), 40,5/34,4 млн. доллар;

- кабел өндірісі (Павлодар, АҚ «Қазэнергокабел») 10/5,3 млн. доллар;
- отын жабдықтары өндірісі (Тайынша СҚО, АҚ «Компания Biohim», 70,1/53,8 млн. доллар);
- қағаз өнімдерін шығару (Алматы обласы, ЖШС «Nov arask» 15,2/8,1 млн. доллар).

Өз әрекетін жандандырып отырған – мемлекеттік сақтандыру корпорациясы экспорт несиелері мен инвестицияны сақтандыруда әрекеті зор, 51 жобаны 6 млрд теңгеге шешімді жүзде сақтандыру мәселесі қаралды. Инвестициялық жобаларды несиелеу, іріктеуді іске асырады. Бүгінде банк 36 инвестициялық жобалар мен экспорттық операцияларды, 50 000 жаңа жұмыс орнын құруға мүмкіндік береді. Банк жүйелі жобаларды қарастырып, өндіріспен байланысты әрекеттерді ірі инвестициялық жобаларға ыңғайлайды. Екінші деңгейдегі отандық банктер мүмкіндігін ғана емес, халықаралық қаржылық мекемелер мүддесімен де жұмыстарды қарастырады (ЕБРР, ИБР, АВН, АМРО).

Инвестициялық жобаларды несиелеу Қазақстан Даму Банк құрылған мерзімінен бастап (20 жыл)

- 4459,6 млн. АҚШ доллары көлеміне өтініш түсті;
- қаржыландыруға 20 инвестициялық жоба 504,8 млн. АҚШ долларына лайықты деп ұсынды;
- несиенің орташа ұсынылу мерзімі – 7,9 жыл. Орташа пайыздық жүктеме – 10,4 пайыз жылдық;
- Қазақстан Даму Банк үлесі 23,6 пайыз құрайды, барлық банк жүйесінің заңды тұлғаларының аумағын есепке алғанда.

Қазақстан Даму Банк инвестициялық жобалары:

Жоба атауы, жобаның сомасы (млн. USD), несие сомасы (млн. USD), несие мерзімі.

- зауыт құрылысы – жүгеріні өңдеу, өндірістік қарқыны 100 тонна, ТОО «Алтын нан» (Шамалған) 15,4; 13,9; 11 жыл;
- қағаз өндірісі, гафрокартон – қағазды-картонды өнімдер, тамақ өнеркәсібі үшін АҚ «Қазақстан қағазы» (Алматы обласы, Абай ауылы) 18,3; 10,0; 5 жыл;
- «жаңа импорт алмастыру тауар түрлері мен Атырау мұнай зауытына жаңа технологияны енгізу», ЖШС «Атыраумұнаймаш» (Атырау қаласы). 6,2; 5,5; 7 жыл;
- цистерналар өндірісі (Құлсары ст., Атырау обласы) ТОО «Теңгіз көлік компаниясы» (Алматы) 11,7; 11,7; 11 жыл;
- май дақылдары өнімдерін өңдеу зауыты құрылысы «VITASOY» (Алматы) 7,5; 7,5; 9 жыл;
- тері (шерсть) даярлау, қайта өңдеу, ЖШС «Семтекс» (Семей) 7,5; 7,5; 9 жыл;
- «бетоннан үй құрылысын даярлайтын өнімдерге арналған зауыт» АҚ «Экотон» (Астана) 12,8; 6,0; 9 жыл;

- түпқараған маңында су – теңіз операцияларын қолдау барысында қажетті орындарды тұрғызу АҚ «НМСК» (Алматы) 10,0; 10,0; 5,5 жыл;
- май дақылдары өнімдерін өңдеу зауыты құрылысы «VITASOY»: 2 кезен – цехтарды құру мен кеңейту АҚ «Vita» (Алматы) 8,0; 8,1; 7 жыл;
- мақта өндірісін өрістету «Ютекс» (Шымкен) 19,3; 13,1; 10 жыл;
- сусын, лимонад, миниралды сулар шығару арнасын кеңейту. АҚ «Сусындар» (Алматы) 7,8; 7,1; 7 жыл;
- Астана – Алматы үлескісінде оптикалық линия құрылысы «Транстелеком» (Алматы) 25,0; 12,6; 9 жыл;
- реновация және атыс дүниелерін әзірлеу АҚ «Южполиметалл» 10,0; 10,0; 5 жыл;
- астықты қайта өңдеудің жаңа қуатын құру және өндіріске қосымша ауыл шаруашылығы дүниелерін тарту. Ақмола обласы, ЖШС «Агрофирма Кенесі» 7,3; 6,5; 7 жыл;
- шыны пластикалық тұрбалар өндірісін ұйымдастыру. «Амитех Қарасай Пайп» 11,0; 10,3; 5 жыл;
- халықаралық аэровокзал, аэропорты құрылысы. (Ақтау қаласы, Манғыстау облыстық әкімшілігі) 9,7; 9,6; 7 жыл;
- электр желісі құрылысы 500 кв көлемінде АҚ «KEGOC» 280,0; 21,2; 15 жыл;
- прокатты өндірісті ұйымдастыру ЖШС «Литмашкомплекс» (Павлодар) 7,0; 1,1; 10 жыл.

Алғышартты бағыттарға инвестициялық стратегия да жоғары технологиялық жобалар секторы қарастырылады.

Қарастырылатын жобалар қатарына:

- түпқараған түбегіндегі операцияларды қолдау;
- электролизді зауыт құрылысы (Павлодар облысы);
- ғарыш кешеніне қатысты әрекет «Ангара А-5» (Байқоңыр қаласы).

Қазақстан Даму Банкінің іс - әрекеті инвестициялық сұранысты несие жолымен қанағаттандыру бағытталған, өндірістің технологиялық байланыстағы тізбегін қалыптастыруымен және өндірістік территориялық кластерлер жолымен іске асады. Оларға енетіні мына үрдістермен байланысты:

- өндірісті қайта құру және АМЗ – МАН модернизацияланған қозғалғыш серияларын шығару, сервис – орталықтар құру, ауыл шаруашылығы техникасымен қамтамасыз етуімен;
- Алматы облысында шығыс ЖЭС құрылысын салу;
- Оңтүстік Қазақстан облысында тігін өндірісін құрастыру.

Қазақстанның инвестициялық қорымен – төрт жобаны жүзеге асыру басталды; кальцилендірілген сода өндірісін кеңейту; балық өндірісін жандандыру; жүн, құрылыс, темір жол линиясы «Шар - Өскемен».

Ұлттық инновациялық қор – венчурлік инвестицияны дамытуды қарастырды, қор қаржыландыруды 109 млн. долларға іске асыру.

Қазақстанның технологиялық мәдениетінің қалыптасуының маңызды құралы - Ұлттық инновациялық жоба. Жүйе аясында 3 аймақтық технопарк Алматы, Қарағанды және Оралда құрылды. Венчурлік индустрия шараларын құруда, инновациялық әрекетті қаржыландыруда. Тұжырымдама жарық көрді. Институттар әрекетінің белсендендіру көбінесе Қазақстандағы несие нарығы сыйымдылығын кеңейтуге байланысты. 2016 жылы экономикаға жұмсалған несие көлемі 1428,1 млрд. теңгені құрды, ұзақ мерзімді несие үлесі – 65 пайыз.

Осылайша, республика бойынша 2016 жылы қаржыландыру көздері есебінен 250 инвестициялық жоба іске асырылды. Бірінші жарты жылдықта эксплуатацияға, яғни пайдалануға 121 жаңа өндіріс, оның ішінде 34 - тамақ өнеркәсібіне, 30 - құрылыс индустриясына, 22 - жеңіл өнеркәсіпке, 11- химия кндірісіне, 10 - машина жасауға. Тұтастай алғанда, инвестициялық ахуалдың мақсаты бағытталуын жақсартып, жаңа инвестицияларды тарту, мемлекеттік қолдауда күшейту негізгі мән – мағынаға ие болды.

2.3 Инвестициялық жобалардың индустриалды – инновациялық стратегияның қалыптасу кезеңдері

Қазақстан Республикасының 2017 – 2020 жылдардағы арналған Қазақстан Республикасы Президенті бекіткен индустриалды – инновациялық даму Стратегиясының Ережелері.

Стратегияның маңызды міндеті-мақсаты инвестициялық және ғылыми-техникалық бағдарламаларды жүзеге асыру, инновациялық белсенділікті ынталандыру, индустриалды – инновациялық даму жүйесін ретке келтіру де осы салаға енеді.

Мақсаттарға жету үшін міндетті түрде жаңа мемлекеттік институттар құру, атап айтқанда: Қазақстанның инвестициялық қорын, Қазақстан Даму Банкісін, Инновациялық қорды сақтандыру корпорациясын құру, тұтастай алғанда даму институттары бір жүйеде құрылуы тиіс, мықты іргетас деорталықтандыру, бәсекелестікке байланысты.

Деорталықтандыру принципі қолдаудың көздерінің мол болуына қатысты, жеке сектордың қаржылық инициативасына да байланысты. Тәжіребеде бұның аңғартатыны, мемлекет қаржылық және ақпараттық ресурстарды бір дамыту институтында ғана іске асырмайды. Мұның өзі мүмкіндік береді:

- шешім қабылдауға жүйелі қателіктерден қашу;
- бәсекелестік негіздерін дұрыс жолға қою, ашық саясатты қолдау;
- жеке сектор инициативаларына терең талдау жүргізу.

Мысалы, егер перспективалық жоспар даму институтында қолдау тапса, онда қарыз көзін басқа жерден іздеу керек. Мамандандыру принциптері даму институттарында белгілі операциялар мен іс - әрекет түрлеріне қатысты өрбиді. Мысалы, Қазақстанның Даму Банк несиенінің жобаны қаржыландыруымен іске асады; Қазақстандық инвестициялық қор

жарғылық капиталда қатынасу үлесі. Инновациялық қор грант арқылы, оның ішінде ғылымдар мен ғылыми мекемелерге және капиталға үлестік араласу. Мамандандыру ерекшелігі даму институттары тек осы саладағы операциялар мен басқа да іс - әрекеттер жүреді. Бәсекелестік принциптері институт іс - әрекеттерінің бәсекелестік негізде дамуына арқау болады. Бұндай қажеттілік нарықтық институттардың имитациялық үрдістеріне байланысты. Олар қазіргі таңда көп жерлерде жоқ. Бұл орайда іс - әрекет нарықтық, яғни бәсекелестік негізде өрбиді. Бәсекелестік принциптері іс - әрекет нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді.

Транспорент принциптері корпаративті басқару, мемлекеттік институттардың дамуына арқау болады, бұның өзі менеджерлердің жауапкершілігін қаржылық ресурсты дұрыс пайдалану ретін қамтамасыз етеді. Мемлекет институттар әрекетіне қысым болмауын қарастырады. Бұл принципті сақтау үшін белсенді түрде тәуелсіз директорлар іске араласады, сонымен бірге басқа корпаративті басқармадағы қазіргі институттар араласады.

Бүгінгі күні инновациялық белсенділік ғылым мен техниканың негіздеріне, экономиканың дамуына, инновациялық инфрақұрлымның қалыптасуына қолайлы мүмкіндіктер туғызды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің даму бағдарламасы бойынша 2005 – 2017 жылғы Қазақстан Республикасының халықтық инновациялық жүйесінің дамуы, ол отан және шетелдік ғылыми потенциал қолдануын негізінде бәсеке қабілеті ақырғы өнім жасауын болжайды. Координациялық есеп беру кезеңінен кейінгі кеңесте Қазақстан Республикасы Үкіметінің қатысуымен өндірістік – инновациялық даму аймақтық бағдарламалары, барлық облыстардың инновациялық дамуын және Астана мен Алматы қалаларының және республикада нақтылы өндірістердің енгізуі нәтижелік талдау сұрақтары қаралған. Әр бір аймақта презентациялары өткізіліп, 2005 – 2017 жылдардағы Қазақстан Республикасының өнеркәсіпті-инновациялық даму стратегияларын орындау сұрақтары кәсіпкерлермен қаралған және талқыланған.

«Инновациялық қызмет туралы» Қазақстан Республикасы Заңның өңдеуімен инновациялық қызмет ынталандыру мақсатымен жұмыстар өткізілді.

«Басқалардың салықтары туралы құжатқа міндетті төлемде» Қазақстан Республика Кодексіне толықтыру және қолайлы жағдай жасау мақсаттарында ғылыми қызмет ынталандыруына арналған шарттар мен өзгертулерде басқа елдерден жұмысшы топтар жасалған.

2016 жылы инвестициялық саясаты туралы Меморандумда 2015 – 2016 жылдарға «Ұлттық инновациялық қор» бекітілген.

2005 – 2017 жылдардағы Қазақстан Республикасының өндірістік – инновациялық даму белгілі стратегиясының шектеуі мен олардың басты мақсаттары, замандас ғылыми өңдеулердің Қазақстанға тарту жұмыстары өткізілді.

Ақпараттық технологиялық саябағы дамуының бас жоспарын өңдеуі туралы «инжиниринг және технологияның трансферті орталығы» АҚ президенті мен «Jurong Consultants» компаниясының вице – президентінің арасында Сингапурда келісім шартқа қол қойылған.

Биылғы жылдың қаңтар айында Ұлттық инновациялық қор АҚ мен Федералды мемлекеттік М.В. Хрунчев атындағы «Ғылыми өндірістік орталық» өнеркәсібімен (Ресей Федерациясы), геостационарлы арбитаға телекоммуникациялық серікті жасау және жеткізу туралы келісім шарт жасалды. Кәсіпкерлік технологиялық инкубатор жасаумен жұмыс басталған. Тап осы жобада Остинк технологиялық инкубатор мамандары жұмысына қатысады. Инжиниринг орталығы және технология трансфертті АҚ Қазақстан Республикасының Өкіметі бойынша «Қазақстанда кремнилік өндіріс жасау» жобасында жұмыстары іске асады. Кремнилік индустрия жасау концепциясы жасалған.

Қазіргі кезде «инжиниринг орталығы және технология трансферті» АҚ қарауында 19 инвестициялық және инновациялық жобалар енеді, экономика әр түрлі секторларының өңдеуіне қатысты жалпы соммасы 390 млн доллар АҚШ шамасында.

«Қазақстан Республикасы 2008 – 2017 жылдардағы ғарыштық мониторингтің ұлттық жүйесі», ғылыми техникалық бағдарламасы бойынша ғарыштық саланың дамуында алғашқы қадам болып табылатындығы Білім және Ғылым министрлігінде орындала басталған. Нобай жобасының өңделуі және техника – экономикалық негіздеулер жобасы Байқоңыр космодромында ғарыштық зымыран кешені «Бәйтерек» М.В:Хруничев атындағы мемлекеттік ғарыштық ғылыми өндірістік орталығы мен жоба өңдеулердің жұмыстардың орындалуына келісім шарт жасалған. 2008 – 2017 жылдардағы Қазақстан Республикасының ғарыштық мониторингісінің ұлттық жүйелерінің дамуында маңызды элементтері болып, Л.Гумелев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті базасында жасалған ғарыштық мониторинг табылады.

«KAZSTAT» АҚ арқылы қорларға жоба қаржыландыру туралы және байланыс ұлттық геостационарлы серігі жіберлуі және хабарлау жөнінде шешім қабылданды. Жобаның бағасы 65 млн. АҚШ долларды құрады, оның ішінде жағдайларға байланысты 2016 жылдың 1қазанында 37,7 млн. АҚШ доллары қаржыландырылған. Ресей Федерациясының ынтымақтастық келісімшарттына қол қойылған.

«Ұлттық инновациялық қор» АҚ 13 жобаны қаржыландыруды жалпы сомма 82,2 млн. АҚШ долларын құрады.

Өрекет биік технологиялардың қоры АҚ – мен бірге «Нұрбанк» АҚ 540 млн. теңге саммасына қаржыландырылған және «Адвант» Венчурлік қоры мен бірге ЖШС «Visor Investment Solutions».

Инвестициялардың 2016 жылы қортынды көлемі венчурлік қорларда (келісімшарттарға сәйкес қол қойылған) қаржы көлемі 1587,6 млн. теңгені құрады, олардың нақты салынған жарғылықты капиталға 595,4 млн. теңге.

Инвестициялық әлеуетті әрбір елде пайдаланудың шектеулі және үдемелі сипаттары сияқты бірқатар факторларға негізделген өзіндік ерекшеліктері бар. Қазіргі кезде көптеген инвестициялық ағымдар үшін шаруашылықтың әртүрлі салаларын инвестициялау үдерістерін ынталандыратын қажетті институционалдық базаны, экономикалық тұтқаларды құруға негізделген қолайлы орта бар. Осылардың барлығы соңғы жылдары Қазақстан экономикасының жоғарылауына әсерін тигізді. Ел экономикасының инвестициялық белсенділігінің өсу үрдісінің нығайғандығы туралы айтуға болады.

Біздің ойымызша, «инвестициялық белсенділікті» бағалау белгілерінде келесідей көрсеткіштерді міндетті түрде ескеру керек:

- инвестициялық ресурстарға деген сұранысты;
- инвестициялық ағымдардың серпінін;
- инвестициялау көздерінің тұрақтылығын;
- инвестициялау пропорциясын (өндірістік, өндірістік емес);
- инвестициялық ортаның реттелгіштігі (арнайы инвестициялық институттардың болуы немесе болмауы).

Бір-бірлерінен өзгешеліктері тек инвестициялау көздері болды. 2-ші кесте мәліметтерінен көріп отырғанымыздай, 1999-2004 жылдар аралығында инвестициялық аядағы тоқырау ең жоғарғы деңгейлерге жеткен. Экономиканың көптеген салаларындағы іскерлік белсенділіктің төмендеуі, инвестициялық ресурстардың жетіспеушілігі инвестициялық салымдардың құлдырау қарқынын ЖІӨ-мен салыстырғанда жоғары болған жағдайға алып келді. Мәселен, 1995 жылы ол көрсеткіш өткен жылдың шамамен жартысын құраса, ал ЖІӨ бойынша индекс 91,8 пайызды құраған. 1997-2003 жылдар аралығы – бұл инвестициялық белсенділіктің жоғарылау кезеңі. 1998-2001 жылдар аралығында оның ең жоғарғы көрсеткіштеріне қол жеткізілген. Яғни, жыл сайынғы өсу 133%-дан 148,5% аралығына дейінгі мөлшерде өзгеріп отырған. Бұл көбінесе нарықтық реформалардың негізденуімен, экономикадағы шаруашылықтардың нарықтық ортасын кеңейту бойынша бағдарламаларды іске асырумен, елімізге инвестициялардың өте көп көлемін тартуға мүмкіндіктер берген қолайлы инвестициялық ортаны құрумен негізделді. 2007 жылы инвестициялардың өсу қарқынының 10,6%-ға дейін азаюы байқалса, ал осы жағдай 2008 жылы 34,1%-ға көтерілген. 2007 жылдан бастап іскерлік және инвестициялық аяларда тұрақтылық үдерістері байқалады.

Инвестициялық белсенділік серпініндегі үрдістерді көрсету үшін ұзақ уақыт кезеңін зерттеу керек. Ол үшін келесі кесте мәліметтерін келтіріп, оларға талдаулар жасайық (кесте 2).

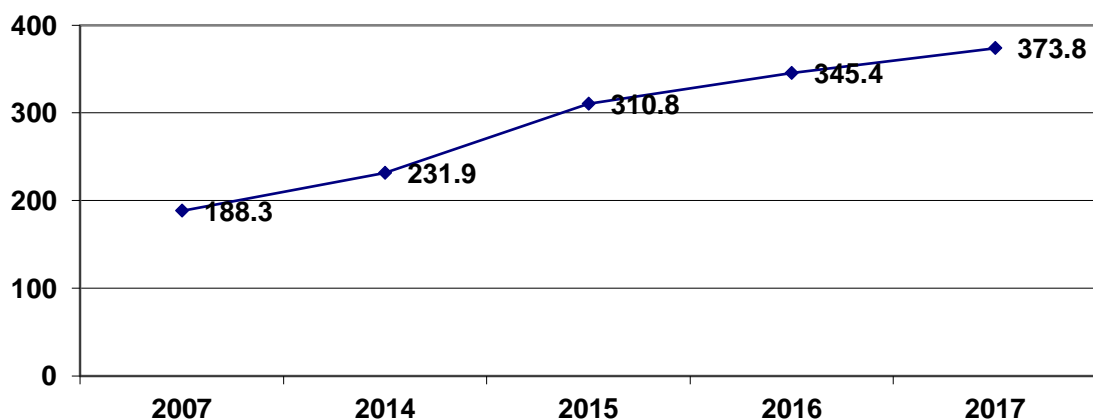
Кесте 2- 2005-2017 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы нақты ЖІӨ мен инвестициялардың өзгеру серпіні

Жылдар	Нақты ЖІӨ, млрд.тг.	ЖІӨ-нің нақты көлемінің индексі, өткен	Негізгі капиталға жұмсалған инвестициялар,	Инвестиция индекстері
--------	---------------------	--	--	-----------------------

		жылға, пайызбен	нақты бағамен, млрд.тг.	өткен жылға, пайызбен
2005	1014,2	91,8	148,6	57,5
2006	1415,7	100,5	119,0	60,1
2007	1672,1	101,7	139,8	111,6
2008	1733,3	98,1	263,9	141,9
2009	2016,5	102,7	369,0	133,0
2010	2599,9	109,8	595,7	148,5
2011	3250,6	113,5	943,4	144,7
2012	3776,3	109,8	1100,0	110,6
2013	4612,0	109,3	1327,9	116,6
2014	5542,5	109,4	1530,6	110,6
2015	7590,6	109,7	2421,0	134,1
2016	10213,7	110,7	2804,5	111,1
2017	12763,2	108,7	3234,2	118,2

Ескерту – ҚР ҰЭМ статистика комитетінің мәліметтері бойынша жасалынған.

2007-2017 жылдар аралығындағы инвестициялық белсенділіктің өсуі 4-ші суретте көрсетілген.

Сурет 4 - Негізгі капиталға инвестицияның өсу динамикасы

Ескерту - ҚР ҰЭМ статистика комитетінің мәліметтері бойынша жасалынған.

4-ші суреттегі мәліметтерден көріп отырғанымыздай, 2007 жылдан бастап 2017 жылға дейінгі аралықта Қазақстан экономикасында инвестициялық белсенділіктің өсуінің тұрақты үрдісі байқалады. Өсуді 2005 жылға қатысы бойынша алып қарастырсақ, ол 2008 жылы 231,9 пайызды, 2015 жылы – 310,8 пайызды құраған. 2016жылы инвестициялық белсенділіктің өсуі 2005 жылмен салыстырғанда шамамен 4 есеге өскен, бұл бір жағынан инвестициялық салымдардың жыл сайын өсіп отырғандығын көрсетсе, ал екінші жағынан – олардың көлемдерінің жеткілікті деңгейде көп екендігін көрсетеді. Осындай үрдіс 2016 жылдың басына дейін орын алған.

Экономикадағы инвестициялық үдерістерді бағалауға осындай көзқарас кезінде ел экономикасындағы инвестициялық стратегияларды құруға және іске асыруға деген көзқарастың өзі өзекті болып табылады. Сонымен қатар оны ел ішіндегі басқа да үдерістермен салыстыру және шет елдердегі осыған ұқсас үдерістерді бағалау үшін әдістемелік база құрылады.

Қазақстандық экономикада инвестициялық белсенділік бір қалыпсыз режимде қалыптасқаны белгілі. Экономикадағы макротұрақтылыққа қол жеткізілген кезде инвестициялық орта неғұрлым қолайлы инвестициялық конъюктурада жұмыс істей бастады. Яғни, инвестицияларға деген сұраныс пен ұсыныс белсендірілді. Инвестициялық тоқыраудың оның қайтадан жандануына ауысуы барлық дамушы нарықтық жүйелерде орын алды. Дағдарыстық кезеңдерде жиынтық инвестициялық сұраныстың төмендейтінін айта кеткен жөн және өндіруші секторға тиімді инвестициялардың құрылымдық қайта құрулары орын алады, соның есебінен инвестициялық салымдардың көлемі сақталады. Мысалы, 1996 жылы ЖЭС саласына өндірістік күрделі салымдардың 51,1% бағытталған. Бұл экономиканың көптеген басқа да салаларының өндірістік аппаратының ескіруіне, олардың негізгі қорларының тозуына әкелді. 2000 жылы негізгі қорлардың тозу деңгейі жалпы 38,7%-ды құраса, соның ішінде өнеркәсіпке – 43,2%, электроэнергетикасына – 19,1%, құрылыс материалдарын өндіретін өнеркәсіптерге – 43,5%.

Сонымен қатар, 2015 жылдың бірінші жарты жылдығындағы мәліметтер бойынша инвестициялық салымдардың басымдылығы бар бағыттарының бірі кеңөндіруші өнеркәсіптер, көлік және байланыс салалары болып табылды. Олардың үлестері сәйкесінше 29,9 және 26,8% - ды құраған. Бірақ бұл жағдайларда инвестициялар өздерінің технологиялық құрылымы бойынша өткен дағдарыстық кезеңнен өзгешеленеді, яғни онда машиналарға, құрылғыларға, инвентарларға және тағы да басқа күрделі шығындарға жұмсалған инвестициялық салымдар басымдылыққа ие болып отыр. Оны келесі кесте мәліметтерінен көруге болады.

3-ші кесте мәліметтерінен көріп отырғанымыздай, 2017 жылы өндірістік аппаратты жаңартуға бағытталған инвестициялық салымдар 602,1 млрд. теңгені құраған және бұл инвестицияның жалпы құрылымының 33,6%-ды көрсетеді. Осы көрсеткіш 2016 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 3,5%-ға көп болған. Қаржылық сферадағы болып жатқан дағдарыстық жағдайларға қарамастан өндірістік әлеуетті жаңартудағы инвестициялық белсенділік төмендеген жоқ, керісінше олардың өсу үрдісі сақталды. Бұл инвестициялық сұраныста біртіндеп кеңейіп келе жатқан бәсекелестік ортада шаруашылық субъектілерінің қызмет етуі үшін өте маңызды болып табылатын өндірістік аппаратты жаңарту факторларының басымдық алатындығын көрсетеді.

Кесте 3 - Қазақстан Республикасы негізгі капиталға жұмсалған инвестициялардың бағыттары

Жұмсалған инвестициялар	2016 жылғы қорытындыға пайызбен	2017жыл	
		млрд.тг.	қорытынды,%

Негізгі капиталға жұмсалған инвестициялар-барлығы	100,0	1794,1	100,0
одан:			
- үйлер мен ғимараттар салу және күрделі жөндеу жүргізу бойынша жұмыстар	54,0	700,4	39,0
-машиналар, жабдықтар, аспаптар, мұқаммал	30,1	602,1	33,6
-өзге де күрделі жұмыстар мен шығындар	15,9	491,6	27,4
Ескерту - ҚР статистика жөніндегі Агенттігінің мәліметтері бойынша жасалынған.			

Әрбір шаруашылық субъектісі үшін бәсекелік мәртебені сақтау өте маңызды. Бірақ, олар үшін шаруашылықты жүргізу шарттары әртүрлі болып келеді. Оған инвестицияларды тарту, капиталдардың әлемдік нарығына шығу және шаруашылық байланыстарын жасау мүмкіндіктері әсер етеді. Ірі холдингтер, корпорациялардың жалпы инвестициялық сұраныстың сипатын қалыптастыратын инвестициялық кеңістіктегі мүмкіндіктері жоғары. Ең бастысы – олар инвестициялық белсенділікті және басқа да капиталдар нарығының қатысушыларын төмендетуге қызығушылықтар танытпай отыр. Бұл дағдарыстардың жағымсыз салдарын ұстап отыр. Мәселен, 2015 жылдың 1-жарты жылдығындағы мәліметтер бойынша ел экономикасының ірі кәсіпорындарының салған инвестициялық салымдарының көлемі 837,5 млрд. теңгені құраған, бұл өткен кезеңмен салыстырғанда 8,3%-дан жоғары.

2007 жылы басталған жаһандық қаржылық дағдарыс ел экономикасындағы инвестициялық ағымдардың құрылымына әсер етті. Оның соңғы екі жылдағы серпінін келесі кесте мәліметтерінен көруге болады (Кесте 4).

4-кесте мәліметтерінен көріп отырғанымыздай, қарастырылып отырылған кезең аралығындағы инвестициялық ағымдардың құрылымында маңызды құрылымдық ілгерімдер болған. Егер 2016 жылдың бірінші жарты жылдығында барлық инвестициялардың жартысына жуығын – 48,4% – кәсіпорындардың, ұйымдардың және халықтың қаражаттары құраса, ал 2017 жылдың дәл осы кезеңінде олар 34,3%-ға дейін төмендеген. Сонымен бірге соңғы жарты жылдықта Қазақстан экономикасына тартылған шетелдік инвестициялар 62,2 есеге көбейіп, 766,2 млрд. теңгені құраған. Яғни, дағдарыс қаржылық аяға қысқа мерзім аралығына – 2017 жылдың бірінші жарты жылдығына ғана кері әсер еткен, ал одан кейінгі кезеңде шет елдерден келетін инвестициялық ағымдар белсендірілген.

Кесте 4 - 2016-17 ж.ж Қазақстан Республикасы экономикасындағы инвестициялық ағымдардың құрылымы

Инвестициялардың қайнар көздері	2016 жылғы қорытынды,%	2017 жыл
---------------------------------	------------------------	----------

		млрд.тг.	Қорытынды,%
Барлығы –	100,0	1794,1	100,0
Оның ішінде мыналардың есебінен қаржыландыратын:			
-бюджет қаражатының	16,1	236,5	13,2
Одан:			
Республикалық	11,7	194,3	10,8
Жергілікті	4,3	42,2	2,4
Кәсіпорындардың, ұйымдардың және халықтың қаражаты	48,4	615,3	34,3
Шетел инвестициялары	19,9	766,2	42,7
Қарызға алынған қаржы	15,7	176,3	9,8
Ескерту - ҚР ҰЭМ статистика комитетінің мәліметтері бойынша жасалынған			

Қазақстанның табиғи ресурстық әлеуетінің жоғары болуына байланысты оның инвестициялық ортасы экспорттық мүмкіндіктерді жоғарлатуға бағыттталып қалыптасқаны белгілі. Ондағы мақсат экономиканы капитализациялауды сәйкес салалар мен өндірістерді дамыту шеңберінде

жүргізу. Осындай жолмен өзінің экономикасында дамыған минералды-шикізат кешені бар көптеген елдердің жүргені белгілі. Бірақ бұл жолдың белгілі бір экономикалық шектеулері бар, мәселен баға конъюктурасының әлемдік шикізат нарығына тәуелділігі. Бәрімізге белгілі, инвестицияланған салымдар олардың біржақты экономикалық бағыттталуы кезінде тұрақты жоғары табыстарды әрқашанда әкеле бермейді. Біздің көзқарасымыз бойынша, Қазақстан экономикасындағы инвестициялық белсенділікке баға бере отырып, оның келесідей өзіне ғана тән белгілерін атап өткен жөн:

- оның динамикасының жоғары тобы;
- инвестициялық салымдардың экономиканың өндіруші саласында басымдылыққа ие болуы;
- шетелдік инвестициялар үшін тартымдылықтың жоғарғы деңгейі;
- инвестициялық ағымдардың қозғалысындағы өзара байланыстардың объективті-субъективті тұрақсыздығын анықтайтын инвестициялық ортадағы экономикалық либерализм элементтерінің бар болуы.

2017 жылды эксплуатацияға барлық объектілер кешендері енгізілген, соның ішінде «Ақпараттық технологиялық паркі» қалыптасты. Осы мақсаттарға республикалық бюджеттен 2,6 млрд. теңге жұмсалған. Дүние жүзілік алдыңғы қатарлы компанияларды ақпараттық және коммуникациялы технологиялық облысында тартуға шаралар өткізілді. Компаниялар мен дүние жүзілік көсемдермен ынтымақтастық меморандумда қол қойылған. Microsoft Hewlett Packard Siemens Cisco Thales Gilat Satellite Net; техно парктермен: Gyongi technopark (Корей), Smart village (Жапония); телекоммуникацияларының ұлттық институтымен NTI (Жапония).

2017 жылы жүзеге асырылған мақсаттар.

– 2015 – 2017 жылдарға Қазақстан Республикасының Ұлттық инновациялық жүйелерінің және жоспар шаралардың орындалуы, бағдарламасын бекіту және дамыту.

– Мемлекеттік органдармен және жеке құрылымдармен даму институттарының жетілдіру механизмі, инвестициялық жобалардың қолдау приоритеттері және шарттары айқын анықталады.

2.4 Шетел инвестициясын тартудың жобалық тиімділігін талдау

Тәжірибеде жобаларды түрлі көзқарас деңгейінде қарастырады және бұл жұмыстар талдау не жобаға экспертиза жасау деп аталады. Бұндай талдау немесе экспертиза жобаның тиімділігін көрсетеді, алайда жобаның жүйелігін нақтылауда басқа да аспектілеріне үнілген дұрыс. Тиімділікті бағалауда жоба материалдарына сүйеніледі, ол толық, дәл, нақты деп қабылданады. Экспертиза немесе талдауда негізгі міндет – ақпараттың дәлдігі, нақтылығын, жүйесін айқындау. Жобаның тиімділігін айтуда ақпарат деректеріне сүйеніледі: жобаның іске асырылуы түрлі көзқарас негізінен бағаланады, техникалық, технологиялық, қорғаныс, экологиялық. Қаржылық көзқарас тұрғысынан, қаржылық жүзеге асыру, жобаның іске асыру мүмкіндіктерін толықтырады. Қаржылық жүзеге асырылым шаралары инвестициялық жобаны қаржыландыру алғышарттарын іске асырады. Қаржылық түрлі мәселелерді реттеуде, ұйымдастыруда жобаның ұйымдастырушылық – экономикалық механизмдері назарға алынады.

Жобаның тиімділігі белгілі сандық ерекшеліктермен нақтыланады – тиімділік көрсеткіштерімен, нақты бір аспектіге ыңғайы, сәйкестілігі белгіленеді. Жобаның тиімділігі сапалық ерекшеліктерімен де құнды болып саналады.

Тиімділік көрсеткіштерін есептеу үшін, қатынасушының қандай әрекет атқаратындығын білу ғана жеткіліксіз, қандай шығын талап етеді, қандай нәтижеге жеткізетінін де білген дұрыс. Тиімділік бағамы әр қатынасушының шығыны мен нәтижесі белгіленуі байланысты.

- жобаның әр қатынасушысы өз мақсатын өзі тағайындайды, көрсеткіштер жүйесінің белгілейді, жоба ыңғайын өз мақсаты мен қызығушылығына орай бағалайды. Көрсеткіштер жүйесі жобаның тиімділігін бағалауға қолайлы бола отырып, оның барлық қатынасушылары үшін де тиімді деп саналады.

- жобаны жүзеге асырушы өз мүмкіндігіне қарай мақсаты мен қатынасушы мүддесін ұғынып, оның жобада тиімді жүйеде араласуын қалайды. Бәрінен бұрын, ол қалыпты көрсеткіш жүйесін қатынасушылармен құптай білсе.

Жобаның мақсат пен мүддеге сай келуін қамтамасыз ету үшін нарықтық экономикада көптеген механизмдер орын алған. Олардың бірі туралы айттық баға мәселесі.

Өнім бағасын көтере отырып, жобаны өндіруші, өнім даярлаушы үшін пайдалы жағын ойластырылған дұрыс. Көлеміне, мерзім, сапасына қарай талапты өзгерте отырып, құрылысты ұйымдастыру мен технологияның шешімдеріне қатысты мәселелер қайта шешімін табады.

Оның ішіне енетіні:

- экономикалық тиімділік, жобаның нәтижесі мен оған жұмсалатын шығының сәйкестігі, оның қатынасұшыларының мақсаты назарға алынады;
- әлеуметтік тиімділік, шығын мен әлеуметтік нәтиже жайын ескере отырып, негізгі алғышарттармен жұмыс жүргізу, инвестицияға деген тұтынушылық пен инвестициялардан түскен кіріс көлемі, кредиторларға несиеге деген тұтынушылық, оны жабу мерзімі, мемлекетке қарастырылған көлемдегі мөлшер, жобаны мемлекеттік қолдаудың мерзімі мен формалары.

Осындай бағалау нәтижесінде қатынасұшылар жобаға араласуы жайлы шешім қабылдап, қатынасудан да бас тартуы мүмкін. Бірнеше альтернативті жобалар нұсқалары, оларды салыстыру мен ерекшесін таңдауға байланысты;

- экологиялық тиімділік, шығын көлемі мен жобаның экологиялық нәтижесінесай келе отырып, мемлекет пен қоғам мүддесімен орайласады;
- қорғаныс тиімділігі, ел қауіпсіздігі мүддесін қорғайтын жобалар нәтижелері мен шығын сәйкестігі ескеріледі;
- тиімділіктің басқа да түрлері қарастырылады.

Инвестициялық жобалардың экономикалық тиімділігінің түрлерін бағалаудың келесі түрлері ұсынылады:

- жобаның тұтастай тиімділігі;
- жобаға қатынасу тиімділігі (жоба қатынасұшылары үшін инвестицияның тиімділігі, жеке капитал тиімділігі).

Осы тиімділік түрлерінің әр қырын жекелей қарастыруға болады, назарды ерекше көрсеткіштерге аударған дұрыс.

Тұтастай алғанда жоба тиімділігі қоғамдық және коммерциялық болып бөлінеді. Қоғамдық тиімділік көрсеткіштері инвестициялық жобаның іске асырылуының қоғамдық жүйенің қамтылуын реттейді, инвестициялық жобаның нәтижелері қоғамды жүйеде қолданылады және соның шығындары есебінен барлық шығындар өндіріледі. Жобада қатысу тиімділігі қатынасұшылар типіне қарай анықталады. Есептеулерде бағалану жүйесі:

- өндірістің жобаны іске асыруда қатысу тиімділігі;
- жобаның акционерлік өндірістер үшін тиімділігі;
- инвестицияның тиімділігі жоғары деңгейдегі құрылымдар үшін (халық шаруашылығы, аймақ, сала үшін);
- жобаның бюджеттік тиімділігі, түрлі деңгейдегі бюджет араласымы көзқарасы тұрғысынан қарастырылады.

Инвестициялық жобаларды бағалау үш міндет типін шешуге байланысты:

- нақты жобаны бағалау;
- жобада қатысу мақсаттылығы;

- бірнеше жобаларды салыстыру және ең мықтысын таңдау.

Нақты жобаны бағалау қарастырады:

- жобаның қаржылық жүзеге асуын бағалау;
- жобаны жүзеге асыру тиімділігін бағалауда жоба қатысушыларын, мемлекет иен қоғамды назарға ала отырып іске асыру. Лайықты есептеулер абсолютті тиімділік деп аталады;

- жобаның тиімді жүзеге асырылу негіздерін нақтылау;
- тәуекелдікті бағалау. Жобаға мақсатты түрде қатысу инвестор, кредитор, мемлекет және басқа да жоба қатынасушыларына байланысты.

Алайда нақты жобаны бағалауда осы міндеттердің барлығын шешу мүмкін емес.

Жобалар типі мен оның жүзеге асырылуының алуан түрлі ерекшеліктеріне қарамастан, жобалар тиімділігін бағалау мен оларды экспертизадан өткізу біртекті негізде өтуі тиіс, белгілі бір принциптерге сүйенеді. Оларды үш топқа бөлуге болады.

- методологиялық, бұның қолданылуы арқылы экономикалық субъектілердің рационалды мән-жайы айқындалады;

- методикалық – әдістемелік, жобалар мен шешімдер бағалануының экономикалық негіздемелерін қуаттайды;

- операциялық, бағалау дәлдігіне сәйкестендіріледі, жоба тиімділігінің амалдарының ретін келтіреді (Кесте 5).

Кесте 5- Инвестиция тиімділігін бағалау принциптері

№	Методологиялық	Әдістемелік	Операциялық
1	Өлшемділік.	«жобалы» және «жобасыз» жағдайларды салыстыру.	Параметрлердің өзара байланысы.
2	Салыстырмалық.	Ыңғайлылық.	Моделдеу.
4	Қызығуды құптау	Бұрынғыны меңгеру күрделілігі.	Бағалаудың.
5	Ресурстар төлемділігі.	Динамикалық.	Ақпараттық және әдістемелік келісімділік.
6	Кері әсер болмауы және эффектінің максимум көлемі.	Ақшаның уақытша құндылығы.	Симплификация.
7	Жүйелілік.	Ақпараттың толық еместігі.	
8	Тұтастық.	Капитал құрылымы.	
9	Әдістердің дұрыс	Көп валюталық.	

жүзеге асу амалы.		
Ескерту –автормен құрастырылған		

Осылармен қоса қабат «жекелеген» принциптер орын алған, нақтырағы бағалаудың жекелеген амал – әдістеріне қатысты кезеңдер, нақты жоба міндеттемелеріне сай ахуалдар іске асады.

2.5 Кәсіпорынға берілетін жеңілдіктер

Активтерді инвестициялаудың формасының өзгеруі инвестиция ретінде оның сипатына әсер етпейді, ал «инвестиция» терминіне осы келісімнің күшіне енген мерзімінен кейін немесе оған дейін жүзеге асырылған инвестициялардың барлық түрі енеді;

«Инвестициялар» термині инвестиция жүргізілетін аумақтың Уәделескен Тараптың заңдары мен ережелеріне сәйкес тартылатын қаржының кез-келген түрін білдіреді, жеке алғанда келесілерді құрайды:

а) жылжитын және жылжымайтын мүлік, сонымен қатар мүлік бар аймақтағы Уәделескен Тараптың заңы мен нормативті актілеріне сәйкес анықталған, ипотека, мүлікке тыйым салу құқығы, кепілдер және кез-келген басқа ұқсас құқықтар сияқты басқа мүліктік құқықтар;

б) акциялардан, облигациялардан және компаниядағы қатысудың басқа формаларынан шығатын құқықтар;

в) қаржы құнына талап, гудвил, басқа активтер және экономикалық құндылықты ұсынатын, кез-келген басқа талаптар;

г) интеллектуалды меншік құқығы, технологиялық процестер және «ноу-хау»;

д) табиғи қорларды барлау, өндіру немесе пайдалануға концессияларды қоса алғанда, заң немесе келісім-шартарқылы қарастырылған коммерциялық концессиялар.

Занда кітаптың соңындағы глоссарийде берілген түсініктер декездесетіндігіне назар аудару керек.

Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 маусымдағы № 57-III Заңының 21-бабына сәйкес Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы, Қазақстан Республикасына резидент еместердің және резиденттердің тікелей инвестициялары шетелге тіркелу тәртібінде жүзеге асады, қалған жағдайлардаалу, жарғылық капиталға қатысуды қамтамасыз ету мақсатындағы валюталық операциялар туралы, сонымен қатар, туынды қаржылық құралдармен байланысты валюталық операциялар туралы ескертулері керек.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі басқармасының 2006 жылғы 11 желтоқсандағы № 129 Қаулысына сәйкес Қазақстан Республикасында валюталық операцияларды жүргізу ережелерін бекіту туралы, Ұлттық Банк 29, 40 тармақтарда көрсетілген жағдайлардан басқа Заңның 20, 21, 23, 24 баптарымен анықталған валюталық операциялардың

тіркелуін жүзеге асырады, бұл келесі шарттар болған жағдайда жүзеге асады:

1) Қазақстан Республикасына мүліктің (қаржы) келуін және резиденттің мүлікті резидент емеске қайтару міндеті пайда болуын қарастыратын валюталық операциялардың құны үш жүз мың АҚШ долларынан асады;

2) Қазақстан Республикасынан қаржы аударуды және резиденттің резидентеместен мүлікті қайтару жөнінде талаптарының пайда болуын қарастыратын валюталық операция құны бес жүз мың АҚШ долларынан асады.

Ережелерге сүйенсек, (50 тарау), резиденттер төмендегі шарттар бар болған жағдайда, 29 тармақта көрсетілген жағдайлардан басқа, бағалы қағаздар, инвестициялық қорлар пайлары, сондай-ақ қаржылық құралдармен байланысты операциялар туралы 29 заң баптары анықтаған валюталық операциялар жөнінде ескертеді:

1) Қазақстан Республикасына мүліктің (қаржы) келуін және резиденттің мүлікті резидент емеске қайтару міндеті пайда болуын қарастыратын валюталық операциялардың құны үш жүз мың АҚШ долларынан асады.

2) Қазақстан Республикасынан қаржы аударуды және резиденттің резидентеместен мүлікті қайтару жөнінде талаптарының пайда болуын қарастыратын валюталық операция құны 50 мың АҚШ долларынан асады;

3) төлем мен (немесе) аударым қаржы құралдарының операциялары бойынша, сонымен қатар жұмыс, қызметтің экспортымен (импорт) байланысты есепті жүргізген кезде резиденттің резидент емеске, резидент еместің резидентке төлем мен (немесе) аударым құны 50 мың АҚШ долларынан асады.

Жоғарыда Қазақстандағы немесе Қазақстанға инвестициялаудың заңды аспектілері берілген. Алайда, инвестиция аспектілерінің экономикалық және мәртебелік аспектілері де бар.

Қазақстан инвестицияларға мүдделі және сондықтан да, мемлекеттің инвестициялық климатының жақсаруы бағытында жұмыс істейді. Жоғарыда көрсетілген заңды аспектілер, әрине инвестиция үшін негіз қалайды. Бірақ бұл аздық етеді. Шетелдік инвесторларды тарту үшін және оларды сақтап қалу үшін бизнес пен мемлекеттің диалогы үшін тиімді алаң болып табылатын, Қазақстан Республикасы Президенті жанынан Шетелдік инвесторлар кеңесі құрылған. Өндіру салаларының қызметінің Британдық айқындылық бастамасы жүзеге асуда. Бұл бастамаға 46 компания, 52 үкіметтік емес ұйымдар және мыңнан аса Қазақстанның қоғамдық ұйымдардың мүдделерін білдіретін үкіметтік емес ұйымдардың қауымдастығы қосылды. Шетелдік инвесторлардың қызметі үшін қолайлы жағдай құру мақсатында тәуелсіз сот жүйесінің жаңа институттары пайда болады. Мәселен, Алматы қаласында жақында құрылған.

Аймақтық Қаржы орталығында осы қаржылық орталықтың қатысушыларының қызметімен байланысты барлық дауларды қарастыру құқығы берілген мамандырылған сот құрылды. Елде бұрынғы кеңестік елдердің бірінде ұқсастығы жоқ тағы екі жаңа құрылым пайда болды. Олардың бірі – отандық барлық даму институттарын біріктірген Қазақстанның Қазына тұрақты даму қоры. Олардың ішінде – Инновациялық қор, Инвестициялық қор, Қазақстанның Даму Банкі және басқалары бар. Жаңа құрылған құрылымның міндеті – даму институттарының экономиканың түрлі салаларында инвестициялық және инновациялық белсенділікті ынталандыру үшін бірлесіп басқару жүйесін жетілдіру.

Келесі маңызды қадам Самұрық мемлекеттік холдингтік компанияның құрылуы болды. Оның құрамына «ҚазМұнайГаз» ды қосқанда, басты ұлттық қазақстандық компаниялардың мемлекеттік активтері кірді, ҚазМұнай Газдың еншілес компаниясының акциялары осы жылдың қазан айынан бастап, Лондон Қор биржасында бағалануда. Самұрық холдингінің басты мақсаты Қазақстан Президенті алға қойған – ұлттық компанияларды бірлесіп басқарудың тиімділік дәрежесі мен деңгейін көтеру.

Қазіргі кезде Тұрақты даму қоры мен мемлекеттік холдинг компаниясы біріктірілген.

Қазақстан Республикасы бірінші Президенті Н.Ә. Назарбаевтың инвестициямен байланысты айтқан пікірлерінен тағы бірнеше цитаталарды мысалға келтіріп көрейік.

«Қазіргі таңда біздің еліміз әлемнің анағұрлым қарқынды түрде дамып келе жатқан мемлекеті ретінде сипатталады. Қазақстан аймақтағы инвестиция үшін анағұрлым тартымды елге айналды. Халықаралық сараптамашылардың бағалауынша, Орталық Азияға тартылған барлық шетелдік инвестициялардың 80-нен аса пайызы Қазақстанда. Қазақстан әр түрғынға тартылған тікелей шетел инвестициясының көлемі бойынша ТМД елдері арасында көшбасшы болып қалуда, сонымен қатар, ТМД елдері арасында инвестициялық кластың халықаралық рейтингісін бірінші болып алды.

1993 жылдан бастап тікелей инвестициялардың барлық көлемі 50 миллиард долларға жуықтады. Шетелдік инвестициялар көлемі жүйелі түрде көбеюде. Егер 2003 жылы 5 миллиард АҚШ доллары тартылса, 2005 жылы оның ауқымы 1,5 есе өсіп, 6,4 миллиард долларға жетті.

Президенттің сөздерінен біздің еліміздің инвестиция мәселелеріне (тек қана шетелдік емес) көп көңіл бөлетінін көруге болады.

Дегенмен, бәрі қалағандай жақсы емес. Егер заңнаманы бүгінгі күнге инвестицияларды ынталандыру ретінде қарастырсақ, біз көптеген шектеулерді көреміз. Салық Кодексі инвесторларға жеңілдікті шектеді немесе алып тастады. Соңғы екі жылдағы заң бұрынғыдай инвестициялауды ынталандырмайды.

Президент Н.А.Назарбаев шетелдік инвестицияларға көп көңіл аударады, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Шетел инвесторлары кеңесінің 18-пленарлық отырысында (Астана, 7 желтоқсан 2007 жыл) инвесторлар алдына бірнеше маңызды мәселелерді қойды, яғни, инвестиция құю кезінде олар экология, еңбек қауіпсіздігіне және т.б. халықаралық талаптарды сақтауы керек.

Алайда, IV қазақстандық инвестициялық саммитте сол кездегі ҚР Ұлттық Банкінің басқарма төрағасы Григорий Марченко былай деді:

-Қазақстанға шетелдік инвестиция құю тенденциясы қаржылық салада да, жалпы алғанда экономикада да болашақта сақталып қала бермек. Тікелей шетелдік инвестициялар ең алдымен белсенді түрде мұнай-газ саласына, тау-кен өнеркәсібіне және металлургияға тартылады. Сондай-ақ, ішкі тұтынуға жұмыс істейтін салалар, шағын және орта бизнес, ауыл шаруашылық негізінде банктер арқылы қаржыландырылады.

Инвестициямен байланысты заңдардың дамуы, бірлесіп басқару принциптерін билік органдары мен мемлекеттік меншік формасы бар кәсіпорындарға енгізуді тек қошеметпен қабылдауға болады. Бұл әрекеттер шын мәнінде елдегі инвестициялық ахуалды жақсартып, Қазақстанды инвесторлар үшін тартымды етеді. Бірақ бұл әрине аздық етеді. Мемлекеттің инвестициялық тартымдылығы жеке бизнестің әрекетіне де тәуелді. Бірлесіп басқару принциптерін Қазақстанның барлық АҚ-на енгізу, әрине, мемлекеттің инвестициялық тартымдылығын да, нақты акционерлік қоғамдардың инвестициялық тартымдылығын да одан әрі жақсартуға түседі. Ал бұл өз кезегінде мемлекеттің де, мемлекеттегі бизнестің де дамуы мен ахуалына жол ашады.

2.6 Инновациялық қызмет экономикалық дамудың маңызды құрамдас бөліктері ретінде

Қазіргі заманғы экономикада сапалы өзгерістер экономикалық дамуды анықтайтын факторлар мен көзқайнарлардың айтарлықтай қайта топтастырылуының болғандығын көрсетеді. Экономикалық өсімнің дәстүрлі ресурстарының тарылған мүмкіндіктері оларды қолданудың физикалық шектерінің жақындауымен, сондай-ақ табиғатты қорғаушы шараларға шығындардың өсуі мен тиімділіктің төмендеуімен байланысты. Бұл ХХІғ. экономикалық өсім моделінің қалыптасуында басымдылық инновациялық үрдістерге, ғылыми білімдерге, жаңа технология, өнімдер және қызметтерге берілу керектігін білдіреді. Теориялық көздерді талдай отырып, біз инновациялық қызметке мынадай жалпыланған анықтама бере аламыз: инновациялық қызмет – бұл нарықта өткізілетін жетілдірілген өнім, тәжірибелік қызметте қолданылатын жаңа не жетілдірілген технологиялық үрдіске ғылыми зерттеулер мен әзірлемелер немесе басқа да ғылыми-техникалық жетістіктердің нәтижелерін жүзеге асыруға бағытталған үрдіс. 2006 жылғы 23 наурыздағы № 135-ІІІ Қазақстан Республикасының Заңына

сәйкес инновациялық қызмет – инновацияларды өндірістің және қоғамды басқарудың түрлі салаларына енгізу арқылы пайдалану.

Инновациялық қызметке мынадай қызметтер жатады:

- қоғамды басқару сферасына жаңа идеялар мен ғылыми білімдерді енгізу;

- экономикалық айналымда жүзеге асырылатын жаңа немесе жетілдірілген өнім (жұмыстар, қызметтер) және технологиялық үрдістерді құруға бағытталған ғылыми-зерттеушілік, тәжірибе-конструкторлық және технологиялық жұмыстарды атқару мен қызмет көрсету;

- инновациялық тауарларды (жұмыстар, қызметтер) өткізу нарықтарын ұйымдастыру;

- технологиялық қайта жарақаттау және өндірісті даярлауды жүзеге асыру;

- жаңа технологиялық үрдістерді, тауарларды (жұмыстар, қызметтер) сертификаттау және стандарттау мақсатында сынақ жүргізу;

- инновациялық инфрақұрылымды құру және дамыту;

- инновациялық қызмет нәтижелерін насихаттау және инновацияларды тарату;

- интеллектуалды меншік объектілерін (сондай-ақ, ашылмаған ғылыми, ғылыми-техникалық және технологиялық ақпарат) игеру және жүзеге асыру мақсатында оларға құқықты алу, беру және қорғау;

- Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес инновацияларды құруға бағытталған өзге де қызметтер.

Инновациялық қызметті жүзеге асырғанда оның объектілері мен субъектілерін анықтайды. Инновациялық қызмет субъектілеріне инновациялық қызметті жүзеге асыратын жеке және (немесе) заңды тұлғалар; инновациялық қызметтің мамандандырылған субъектісі – технологиялық бизнес-инкубатор, технологиялық парк, инновациялық қорлар; инновациялық қызметті реттеуге қатысатын мемлекеттік органдар (Қазақстан Республикасының Үкіметі, уәкілетті орган, өзге де орталық атқарушы органдар, жергілікті атқарушы органдар) жатады.

Инновациялық қызмет объектілеріне инновациялық жобалар мен бағдарламалар; интеллектуалды шығармашылық қызмет нәтижелері; технологиялар, үрдістер; өндіріс және кәсіпкерлік инфрақұрылымы; өндірістік, басқарушылық, коммерциялық немесе өзге де үрдіс тиімділігін және сапасын жақсартатын жаңа ұйымдастырушылық-техникалық, қаржылық-экономикалық шешімдер жатқызылады.

Осымен бір уақытта кәсіпорындардың үлкен шеңбері өзіндік ҒЗТКӘ бөлімшелерін құру жолымен, өнім өндірісінде жетілдірілген өнімдерді қолдану үшін қосымша бағыт ретінде осылардың әзірлемелерімен айналысады. Басқаша айтқанда, жаңа немесе жетілдірілген өнім енгізу үшін шаруашылық жүргізуші субъектілер жаңа технологияларды сатып алып немесе өздері әзірлей алады. Бірінші жағдайда кәсіпорын мамандандырылған ғылыми-зерттеушілік немесе конструкторлық ұйыммен

стратегиялық әріптестік құрады. Мұнда мынаны ескерген жөн: технологияны бірден сатып алу қысқа мерзімде үлкен қаражатты талап етеді. Қаржылық салымдарды тиімді пайдалану үшін жаңа технологиялар нарығын мұқият зерттеп, инновациялық технологияларға мамандандырылған ұйымдардың мәліметтер базасын талдау керек. Екінші нұсқа – өзіндік ғылыми-зерттеушілік инновациялық құрылымды құру. Жаңа технологияны сатып алумен салыстырғанда бұл нұсқа ірі бірретті шығындардан құтылуға мүмкіндік береді, себебі инвестициялар сомасы уақыт ішінде созылады. Бұл ғылыми-зерттеушілік ізденістерді қажетті өндіріс мүмкіндіктеріне жақындатуға, жоғарыбілікті ғылыми кадрларды тартуға, коммерциялық құпияның сақталуында сенімді болуға, параллельді пайда болған идеялармен айналысуға, өзіндік патенттік портфель қалыптастыруға мүмкіндік береді.

П.Н.Завлин пікірі бойынша, инновациялық қызметке инновациялық үрдіс шегіндегі барлық қызмет, сондай-ақ өткізу нарықтарының маркетингтік зерттеуі және жаңа тұтынушыларды іздестіру жатады. Сондықтан, біздің ойымызша, инновациялық қызметті толығымен зерттеу үшін инновациялық үрдіс және оның құраушыларын қарастыру қажет.

Инновациялық үрдіс – бұл ғылыми білімнің жаңашылдыққа айналуы, оны қандай да бір новация идеядан нақты бір өнімге, технологияға немесе қызметке айналу реттілігі ретінде көрсетуге болады. Сондай-ақ оны іргелі, қолданбалы зерттеулер, конструкторлық әзірлемелер, маркетинг, өндіріс және өткізу кезеңдерінен өтетін идеяның жүйелі түрде тауарға айналу үрдісі ретінде анықтай аламыз. Инновациялық үрдісті шартты түрде екі негізгі құрамдасқа бөлуге болады: технологияның бірінші және екінші ретті туылуы. Жаңа өнім алғаш рет нарықта пайда болған кезде немесе жаңа технология жобалық қуаттылыққа жеткізілген уақытта, инновациялық үрдіс мұнымен аяқталмайды. Таралған сайын жаңашылдық жетіледі, тиімдірек бола бастайды, өзге тұтынушылық сапаға және қайта өндіру мүмкіндіктеріне ие болады. Бұл оған жаңа қолдану салалары мен нарықтарды ашады. Осыған байланысты біз базистік инновацияларды, немесе мүлде жаңа өнімдерді, сондай-ақ белгілі тауарлардың жақсартылған не жетілдірілген технологияларын бөліп қарастырамыз.

Инновациялық үрдіс түрлі позиция және бөлшектеудің әр түрлі дәрежесінен қарастырылуы мүмкін. Осымен қатар келесідей негізгі фазалар немесе сатыларды анықтап көрсетеміз:

- іргелі ғылым жетістіктері;
- қолданбалы зерттеулер;
- тәжірибе-конструкторлық әзірлемелер;
- алғашқы игеру (өндіру);
- кең ендіру (инновацияларды тарату);
- технологияны қолдану;
- инновацияның ескіруі.

Осы кезеңдерді қысқаша сипаттайық.

Іргелі зерттеулер (ІЗ) жаңа ғылыми білімдерді алу және неғұрлым мәнді заңдылықтарды анықтауға бағытталған. Олардың мақсаты – құбылыстар арасындағы жаңа байланыстарды ашу, объектілердің даму заңдылықтарын түсіну.

Қолданбалы зерттеулер (ҚЗ) бұрын ашылған құбылыстар мен үрдістердің тәжірибелік қолдану жолдарын зерттеуге бағытталған. Қолданбалы сипаттағы ғылыми-зерттеушілік жұмыстың мақсаты техникалық мәселелерді шешу, анық емес теориялық сұрақтарды анықтау, нақты ғылыми нәтижелерді алу болып табылады.

Тәжірибе-конструкторлық әзірлемелер (ТКӘ) ҚЗ нәтижелерін жаңа техника, материал, технологияның үлгілерін құру (модернизациялау, жетілдіру) үшін қолдану деп түсіндіріледі. ТКӘ – ғылыми зерттеулердің соңғы сатысы, лабораториялық және эксперименталдық жағдайлардан өнеркәсіптік өндіріске өту. ТКӘ-ге инженерлік объект немесе техникалық жүйенің (конструкторлық жұмыстар) белгілі конструкциясын әзірлеу, жаңа объектінің идеясы және нұсқасын әзірлеу, технологиялық, яғни физикалық, химиялық, технологиялық және т.б. үрдістердің еңбек үрдістерімен біртұтас жүйеге бірігу үрдістерін әзірлеу.

Игеру сатысынан кейін өнеркәсіптік өндіріс сатысы басталады. Өндірісте білімдер іс жүзіне айналады, ал зерттеулер өзінің логикалық қорытындысына келеді. ӨӨ сатысында екі кезең жүзеге асырылады: жаңа өнімнің өндірісі және оны тұтынушыларға өткізу.

Осылайша, ТКӘ мақсаты сәйкес сынақтардан өтіп сериялық өндіріске немесе тікелей тұтынушыға берілетін, жаңа бұйымдардың үлгілерін құру болып табылады. Бұл сатыда біржола теориялық зерттеулер нәтижелері тексеріледі, сәйкес техникалық құжаттама әзірленеді, жаңа бұйымдардың үлгілері жасалынып сынақтан өткізіледі. Қорытындысы – ғылыми және өндірістік игеру, жаңа (жетілдірілген) өнімді сынақтан өткізу, сондай-ақ өндірісті техникалық және технологиялық даярлауды құрамына алатын жаңа бұйымдардың өнеркәсіптік өндірісін игеру.

Игеру сатысында алынған ғылыми нәтижелер негізінде тәжірибелік, эксперименталдық жұмыстар жүргізіледі. Олардың мақсаты – жаңа өнім мен технологиялық үрдістердің тәжірибелік үлгілерін құру және меңгеру.

Мамандардың көзқарастары бойынша, осы уақытқа дейін Г.М.Добров ұсынған ІЗ, ғылыми-зерттеушілік жұмыстарды (ҒЗЖ) және ТКӘ өткізу, сондай-ақ тікелей жаңа техника мен технологияны игеру кезеңдері арасындағы құндық шығындардың рационалды қатынасы өзекті болып табылады (Кесте 6).

Кесте- 6 Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді атқаратын ұйымдар

Көрсеткіштер	Жылдар					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Барлығы	257	259	267	273	295	390

Ғылыми-зерттеу институттары	144	180	178	176	148	176
Жобалық-конструкторлық ұйымдар	15	18	19	11	23	25
ЖОО	43	40	42	45	83	113
Өнеркәсіптік кәсіпорындар бөлімшелері	5	4	5	12	5	7
Өзгелер	50	17	23	29	36	69
Ескерту-автормен құрастырылған						

ҚР ҰЭМ статистика комитетінің мәліметтері бойынша 2015 жылы Қазақстанда 390 ғылыми ұйымдар болды. Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелер жүргізілетін жобалық ұйымдар мен өнеркәсіптік кәсіпорындар бөлімшелері санының өсуі азын-аулақ. Өнеркәсіптік кәсіпорындардағы ғылыми зерттеулік және конструкторлық бөлімшелер елдің ғылыми-техникалық жүйесінің негізгі буынының бірі болып табылатындығы белгілі. Олар зерттеулерді сериялық өндірісте игеру үшін жобалық-конструкторлық құжаттама, тәжірибелік үлгілер мен жұмыстар кешенін қамтамасыз етеді. Қазақстанда олардың саны ғылыми-техникалық ұйымдар жалпы санының 1,8%-ын ғана құрайды. Қазақстандағы ғалымдар, конструкторлар мен тәжірибелік өндірістердің жұмысшылары арасындағы қатынас 25:4:1 тең, салыстыру үшін шетелдерде – 1:2:4. Ғылыми-зерттеушілік ұйымдардың көпшілігінде ғылыми идеялар, әзірлемелер мен технологияларды жүзеге асырумен айналысатын қажетті инженерлік инфрақұрылым (конструкторлық және технологиялық қызметтер, тәжірибелік өндірістер) қалыптаспаған.

Инновациялық қызмет бір логикалық тізбекке біріктірілген бірқатар шараларды орындаудан тұрады. Осы тізбектің әрбір буыны, әрбір сатысы өзінің даму логикасына бағынышты, өз заңдылықтары мен мазмұнына ие. Біріге отырып, ғылыми ізденістер, тәжірибе-конструкторлық және технологиялық әзірлемелер, инвестициялық-қаржылық, коммерциялық және өндірістік шаралар бір басты мақсатқа бағынады – жаңашылдықты құру.

Инновацияның өмірлік циклі – бұл жаңашылдықты құрудың өзара байланысты үрдістері мен сатыларының жиынтығы.

Инновация өзінің өмірлік циклінде бірнеше сатылардан өтеді:

- пайда болу (ғылыми-зерттеушілік және тәжірибе-конструкторлық жұмыстарды атқару, жаңашылдықтардың тәжірибелік партиясын әзірлеу және құру);
- өсу (өнімді нарыққа шығарумен біруақытта өнеркәсіптік игеруді жүзеге асыру);
- есею (сериялық немесе жаппай өндіріс сатысы және сату көлемінің ұлғаюы);

- нарықты қанықтыру (өндірістің максималды көлемі және сатудың максималды көлемі);

- құлдырау (өндірісті тоқтату және өнімнің нарықтан кетуі).

Инновациялар нарыққа, нақты тұтынушы немесе қажеттілікке бағытталған. Инновациялық үрдісті теориялық білім алудан жаңа білім негізінде құрылған тауарды қолдануға дейінгі жүйелі түрдегі жұмыстардың кешені деп сипаттауға болады. Инновациялық цикл ұғымы жаңа тауарды тұтынушы мен ғылым сферасы арасындағы кері байланыстың бар екендігін сипаттайды. Инновациялық циклдер әр түрлі уақыт аралығын қамтиды, ол тұтынушы өз қажеттілігін қанағаттандыра аларлықтай мақсатымен ғылыми ізденістің қай сатысына бет бұрғанына байланысты.

Дамыған индустриялы елдерде технологиялардан, құрал-жабдықтардан, кадрлар даярлаудан, өндірістерді ұйымдастырудан көрініс табатын жаңа ілімдер үлесіне ІЖӨ өсімінен 80-нен 95%-ына дейін келеді. Бұл елдерде жаңа технологияларды енгізу нарықтық бәсекелестіктің өзекті факторы өндіріс тиімділігін арттырудың және тауарлар мен қызметтер санасын жақсартудың негізгі құралы болып отыр.

Қазіргі уақытта ғылымды көп қажетсінетін отандық өндірісті дамыту, бәсекеге қабілетті өнімдерді алуға бағдарланған ғылымды көп қажетсінетін жаңа технологияларды және ақпараттық технологияларды әзірлеу мен игеру республиканың өнеркәсіп пен ғылыми–техникадағы әлеуетін сақтау мен дамыту есебінен ұлттық экономикалық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз ету. Қазақстан экономикасының өзекті стратегиялық міндеті болып табылады.

Қазақстанның ғылыми-технологиялық саясаты инновациялық үдерістерді жандандыруға, жаңа технологиялық құрылымдарды енгізуге өнеркәсіптегі жаңа қайта бөліністерді игеруге, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті жандандыруға, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жоюға, индустриялық қызметті ынталандыруға, озық шетел технологиясының нақты трансферті мен халықаралық стандарттарды енгізуді қамтамасыз етуге бағытталуы керек. Ғылыми техникалық салада кәсіпкерлік секторды қалыптастырмай инновациялық қызметті дамыту мүмкін емес. Соңғы жылдар ішінде өнеркәсіп өндірісі көлемінде және жұмыспен қамтылу санында шағын бизнес секторының үлесі өзгеріссіз қалып отыр және тиісінше 2,8-3,2% және 12,4-14,0%-ды құрап отыр, бұл индустриясы дамыған елдердегіден бірнеше есе аз.

Шағын инновациялық кәсіпкерліктің дамуы тежелуінің негізгі себебі шағын кәсіпорынның әдетте, ірі кәсіпорындармен салыстырғанда бәсекеге қабілетті өнімдер шығара алмауында болып отыр.

Шағын кәсіпкерлікті ірі кәсіпорындармен біріктіру (коперациялау) мақсатында табиғи монополия субъектілерінің негізгі қызметіне қатыссыз қызметтер көрсету жөніндегі функцияларын шағын бизнес субъектілерінің бәсекелестік ортасына беру тетігін әзірлеу қажет. Бұдан өзге, шағын бизнесте инновациялық және ғылымды көп қажетсінетін өндірістерді, оның

ішінде лизинг бойынша құрал-жабдықтар мен технологияларды сатып алу, және шағын және ірі бизнестің франчайзингтік қатынастырының кең таралуы есебінен дамыту үшін жағдай жасау керек.

Қазақстандық өндірушілерге ғылыми әдістемелерді рыноктік тауар деңгейіне жеткізу тәжірибесі жетіпсейді, менеджмент, маркетинг және талдау саласындағы жоғарғы білікті мамандар жеткіліксіз. Осыған байласты қазақстандық мамандарды жетекші шетелдік ғылыми-зерттеу институттары мен компанияларына тағылымдарға жіберу және отандық кадрлар даярлау үшін республикаға жоғары біліктішетел мамандарын тарту тәжірибеге енгізілетін болады.

Қазақстандағы ғылымның қазіргі таңдағы жағдайы аяқталған ғылыми әзірлемелер мен қажетсіз өндірістер санының көптігімен сипатталады. Бұл айтарлықтай үлкен әулет және оны пайдалану инновациялық қызметті дамытудың негізгі міндеттерінің бірі болуы тиіс. Зияткерлік меншікті пайдалану мен құқықтарын қорғау инновациялық қызметті дамытудың маңызды факторы болып табылады. Құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтары мен ғылыми-техникалық зерттеулерді дамытуды, оларды өнеркәсіпте іске асыруды, бәсекеге қабілетті жаңа тауарлар мен қызмет көрсету өндірісі мен тұтынуды қамтамасыз ете алады.

Инновациялық дамудың базалық үлгісі негізінде ішкі және сыртқы инновация көздерінің арасындағы қатынас жатыр. Инновацияларды өсіру стратегиясы іргелі және қолданбалы жеке зерттеулерге негізделген өзіндік технологияларын белсенді жетілдіретін алдыңғы қатардағы елдерге тән. Технологиялардың трансферті стратегиясы іргелі және қолданбалы жеке әзірлемелері жоқ және бұл мақсаттарға арналған ресурстары шектеулі елдерде де іске асырылады.

Сонымен, ғылыми-техникалық және қызмет саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары:

Мемлекеттің қатысуымен маманданған венчурлік капиталды ғылыми-техникалық және инновациялық салаға тарту;

Инновациялық қызмет субъектілерін мемлекеттік қолдау нысандарымен әдістерін әзірлеу;

Инновациялық қызметтің мемлекеттік, салааралық, салалық және өңірлік сипаттағы маманданған субъектілерін құру енетін инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру.

Инновациялық сала үшін кадрлар даярлау және қайта даярлау;

Өнеркәсіптің базалық салаларында жаңа технологиялық құрылым қалыптастыру

Технологиялардың өркенитетті нарығы үшін жағдайлар жасау, яғни авторлық құқықты, патенттер мен сауда белгілерін қорғау саласындағы барлық халықаралық конвенцияларды тану арқылы шетел технологиясының трансфертін ынталандыру

Отандық кәсіпорындардың үздік әлемдік тәжірибеге сәйкес сапа стандартына өтуін жандандыру

Халықаралық донор ұйымдардың, мүдделі қаржы – несие және шаруашылық құрылымдарының гранттарын тарту болып табылуы тиіс.

ҒТП-ке қарағанда, инновациялық үрдіс тек енгізумен, яғни жаңа өнімнің, қызметтің нарықта алғаш пайда болумен немесе жаңа технологияны жобалық қуаттылыққа жеткізумен, аяқталмайды. Бұл үрдіс енгізуден кейін де үзілмейді, себебі таралу (диффузия) көлеміне қарай жаңашылдық жетіледі, тиімдірек бола бастайды, бұрын болмаған тұтынушылық қасиеттерге ие болады. Бұл ол үшін жаңа салалар, қолданулар және нарықтар, сәйкесінше жаңа тұтынушыларды ашуға мүмкіндік береді.

2.7 Халықаралық тәжірибедегі инновациялық қызмет

Инновациялық саясат – бұл күрделі және тәуекелді үрдіс, оның қадамдары бірнеше алғышарттармен анықталады: техникалық, қаржылық, экономикалық және әлеуметтік. Алайда жаңашылдық жобалардың белгілі үлесі жүзеге асырылмай қалатыны да сөзсіз. Осымен бірге, барлық экономикалық дамыған елдерде жағдайдың тез және кенеттен өзгеруіне жауап қайтарып, техникалық және қаржылық тәуекелдердің жоғары дәрежесі бар күрделі жобаларды қолдай алатын нақты саясатты қалыптастыруға талпыныстар жасалып отыр.

Көптеген шетелдік мамандар соңғы кездерде әр түрлі болжамдарды әзірлеуде, ғылыми-техникалық бағдарламаларды қалыптастыруда, оларды қаржыландыру мен ұйымдастырушылық қамсыздандыруда, олардың негізінде инновациялық дамытудың мемлекеттік басымдықтарын даярлауда мемлекет рөлінің күшеюін атап көрсетеді.

Мемлекет рөлінің осылай күшеюі көптеген елдердің арнайы басқарушылық құрылымдарын құруда айқын көрінеді. ГФР – бұл Технологияларды бағалау бойынша комиссия, Францияда – Ғылым және техника саласындағы таңдау мәселелерінің парламенттік басқармасы, АҚШ-та – Технологияларды бағалау мәселелерінің басқармасы. Еуропарламент Басымдықтарды бағалау және ғылым мен техника саласындағы таңдау мәселелері бойынша Еуропалық парламенттік басқарманы құру туралы резолюция қабылдады.

Ұзақ мерзімді ғылыми-техникалық болжамдауға өскен қызығушылық және мемлекеттік инновациялық саясаттың стратегиялық бағыттарындағы басымдықтарды анықтау сәйкес бағдарламаларды әзірлеуге себепші болды. Осылайша, Финляндияның Ғылым саясаты жөніндегі кеңесі 80-інші жылдардан бастап ҒЗТКӘ-дің біршама кеңейтілуі туралы хабарлады, Нидерландының Білім және ғылым министрлігі ҒЗТКӘ жүргізудің алдын ала жоспарын құрды, Исландияның Ұлттық ғылыми-зерттеушілік кеңесі 90-шы жылдардың соңына дейін университеттік құрылымдармен үйлестіре қолданбалы зерттеулер жоспарын әзірледі. Швецияда, 1982 жылы қабылданған, зерттеулер саласындағы саясат туралы заңы ҒЗТКӘ

облысында жоспарларды құру және оларды парламентте қарастыруды қамтиды. Ирландияның Ғылым мен техника жөніндегі ұлттық кеңесі бесжылдық жоспар әзірледі, бұл жоспарда экономикалық және ғылыми саясаттың жақындау қажеттілігі ескеріледі.

Ғылыми-техникалық әлеуеттің дамуының жоғары қарқыны қажетті, бірақ үдемелі инновациялық қызметтің жеткіліксіз шарты болып табылады. Инновациялық қызметтің жеткілікті шарты – бұл инновациялық қабылдаудың жоғары деңгейінің бар болуы. Мұның көрінісі ретінде АҚШ-тың инновациялық саясатының қалыптасуының үш принципін атауға болады:

1) іргелі зерттеулерді мемлекеттік қолдау және сол мезетте қолданбалы зерттеулерге шығындардың үлкен бөлігін жеке секторға ауыстыру. Әкімшілік мемлекет үшін үлкен мәнге ие ұзақ мерзімді қолданбалы ҒЗТКӘ-ді ғана қолдайды;

2) ғылым және техника саласында басымдықтарды анықтау, бұл негізінен Әкімшіліктік-бюджеттік басқармаға жүктелген;

3) экономикалық өсім жоспарына сәйкес өнеркәсіпті қайта ұйымдастыруды ынталандыру, шындығында, жеке сектор жағынан ҒЗТКӘ-ді жанама қаржыландыру болып табылады (әсіресе, перспективті жұмыстар, жаңашылдықтарды енгізуді жеделдету).

Жапонияда мемлекеттік саясатты қалыптастырудың негізі өзгеше стратегиялық және тактикалық принциптерге сүйенеді. Жапондық мамандар есептеуі бойынша, ел экономикасының ғылыми-техникалық дамуын кезең-кезеңмен жеделдету екі бағытты қарастырады: біріншіден, лицензияларды сатып алу негізінде шетел тәжірибесін игеру, екіншіден, өзіндік зерттеулер мен әзірлемелерді дамыту.

Бірінші жағдайда алға қарай тез ұмтылып, қысқа уақыт ішінде елеулі нәтижелер алуға болады. Екіншісінде – күрделі қиыншылықтар кездеседі, себебі инициативті ғылыми-техникалық әзірлемелер тәуекелмен және сәтсіздіктермен байланысты.

Егер 80-ші жылдардың басына дейін жапондық үкімет зерттеулер нәтижелеріндегі өндіріс құралдарына емес, білімдерді игеруге бағытталса, уақыт өте ҒЗТКӘ саласындағы ірі ұлттық бағдарламаларды асыра бастады. Бұл ғылыми зерттеулерді динамикалық жоспарлау мен жаңа технологияларды игеру саясатына өтуді куәландырады.

Әлемдік тәжірибе барлық салаларда көшбасшылықты ұстап тұру мүмкін еместігін дәлелдейді. Тек ішкі нарықтың спецификасы мен ерекшеліктерін ғана емес, сондай-ақ сыртқы экономикалық қызметтің экономикалық және саяси сфераларындағы өзгермелі жағдайларды ескеретін басымды бағыттарды анықтау керек. Ішкі және сыртқы қызметтегі кез келген өзгерістерге төтеп беретін басымдықтарды таңдау механизмін таба алған елдер инновациялық қызметтегі әлемдік көшбасшылыққа жете алады.

Осында біз АҚШ тәжірибесін қарастырғанымыз жөн. АҚШ-та соңғы 20-25 жыл ішінде басқа индустриалды дамыған елдердің тұрақты өсіп жатқан бәсекелестігі ықпалынан «өз жауапкершілік зонасы» біршама өзгерді.

80-ші жылдардың аяғынан бастап АҚШ-тың экономикалық дамуының маңызды ерекшелігі дәстүрлі өнеркәсіптік өндірістерді ел шекарасынан біртіндеп шығару болып табылады. Мемлекеттік қолдау жоқтығына байланысты (АҚШ территориясында) американдық өндірушілер соңғы онжылдықтарда автомобильдер, компьютерлер, тұрмыстық техниканы және т.с.с. шығаруды тоқтатты. Техникалық күрделі өнімдерді Азия және Латын Америкасының жаңа индустриалды елдерінде жаппай өндіру АҚШ үшін рентабельді болды.

Елде сериялық өнеркәсіп өнімі номенклатурасының үлкен бөлігіне байланысты арнайы протекционистік шаралардың заңнамалық жойылуы ішкі американдық нарықты импорттық тауарлармен шамадан тыс қанықтыруға, сәйкесінше ұлттық аналогтар өндірісін қысқартуға алып келді. Тең құқылы емес бәсекелестіктің осындай шарттарында не әлемдік тәжірибеде игерілмеген, техникалық деңгейдегі жаңа өнімді, не бірегей тауарларды өндіретін кәсіпорындар ғана аман қалды. Елдің мемлекеттік технологиялық саясаты дәл осыған негізделген.

Американдық өнеркәсіптік өнімнің жалпы экспортында басымды болып келетін өнеркәсіп салаларына алдыңғы қатарлы ғылымсыйымды және өте ғылымсыйымды өндірістер жатқызылады.

Атап айтқанда технологиялық күрделілік дәрежесі АҚШ-тың одан әрі дамуының басты тұтқасы болып келеді.

Бұл өндірістерді американдық компаниялар үшінші әлем елдерінде орналастыра алмайды – техникалық түсінік те, өндірістік секторларды қорғау талаптары да бойынша, және бұл өндірістер тек жоғарыквалификациялы, жоғарытөленбелі американдық жұмыс күшін пайдалану кезінде ғана рентабельді болып қалады.

Осы салаларда АҚШ әлемдік көшбасшылықты сақтауға талпынады және сақтап отыр.

АҚШ-та, сондай-ақ, бір компания өндірісінен шығарылған зерттеушілік және эксперименталдық қызметке салықтық жеңілдіктер қолданылады. Осындай саясатты жүргізудің мысалы ретінде мынаны келтіруге болады: космонавтиканы дамытудың басынан осы уақытқа дейін бұл облыста монополистер АҚШ/КСРО және АҚШ/Ресей болып табылды. Олар космостық ұшырулар, кеңес берулерді өткізу және осы облыста ірі ғылыми әзірлемелерге ие болу арқылы үлкен пайда табады.

Қарастырылған тенденциялар АҚШ-тың өз артынан технологиялық көшбасшылықты сақтағысы келетіндігін дәлелдейді.

АҚШ, ғылыми зерттеулердің басым көпшілігі шоғырланатын, жалғыз әлемдік ғылыми-зерттеушілік орталық рөліне талпынады.

Ғылыми-зерттеушілік әзірлемелерге бағытталған инвестиция көлеміне елеулі ықпал ететін факторлардың бірі ел экономикасының, сондай-ақ әлемдік экономикалық жағдай болып табылады. Мысалы, ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге халықаралық инвестициялар 2001-2002 жылдары аралығында жылына 1%-дан аз қарқынмен өсіп жатты, салыстыру үшін 1994-2001 жылдары бұл көрсеткіш 4,6% тең еді. АҚШ экономикасындағы құлдырау нәтижесінде жалпы Экономикалық Ынтымақтастық пен Даму Ұйымы (ЭЫДҰ) елдері бойынша зерттеулер мен әзірлемелерге инвестициялар 2,28-ден 2,26%-ға төмендеп кетті. Алайда 2004 жылы ҒЗТКӘ-ге шығындар 10%-ға дейін өсіп кетті.

Бұған экономикалық өсімнің бірнеше жылы оңды әсер етті. ҒЗӘ қарқындылығының төмендеуі Шығыс Еуропа елдерінің көпшілігінде байқалады, бұл олардың экономикаларын қайта құрылымдау үрдістеріне байланысты болды. Жоғарытехнологиялық секторларда инвестициялық белсенділіктің салыстырмалы жандануы Еуропалық Одақ (ЕО) (25ел), Жапония және Азия-Тынық мұхиты аймағы елдерінде байқалады.

Дамыған елдердің көпшілігінде зерттеулер мен әзірлемелерді қаржыландыру негізінен жеке капитал есебінен жүзеге асырылады (кесте 7). Ең үлкен көрсеткіш Жапония – 73% және АҚШ-қа – 66,2% тән. Оларға қарағанда ЕО жүргізіп жатқан ғылыми зерттеулердің үштен бір бөлігі мемлекеттік секторға келеді.

Кесте-7 ЭЫДҰ негізгі елдері мен өңірлеріндегі ғылыми зерттеулер мен әзірлемелердің ЖІӨ-дегі үлесі

Ел, өңір	Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді қаржыландыру, ЖІӨ %-бен				Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді қаржыландыруға жеке инвестициялар, ЖІӨ %-бен			
	Жыл				Жыл			
	2015	2016	2017	2018	2015	2016	2017	2018
ЕО (25 ел)	1,80	1,83	1,83	-	1,06	1,15	1,17	1,17
Жапония	2,99	3,07	3,12	-	1,89	2,12	2,26	2,32
АҚШ	2,72	2,74	2,67	-	1,80	2,04	2,00	1,87
ЭЫДҰ	2,24	2,28	2,26	12,26	1,40	1,56	1,58	1,54
Ескерту-автормен құрастырылған								

Қазіргі кезде ғылыми-зерттеушілік әзірлемелерді ынталандыру мен оларды енгізу бойынша шаралар үкіметтің басты міндеттерінің бірі екендігі мойындалды. Мәселе мынада: жаңа технологияларды иемдену мен қолдануға әрекеттесетін тиімді ұлттық инновациялық жүйені қалай құру керек? Корея «қуып жетуші» экономикадан (catch up) инновациялық экономикаға секіріс жасады. Инновациялық жүйені құрудағы Кореяның тәжірибесі – бұл қысқа мерзімде дамудың түрлі стратегияларының қалай

жұмыс істейтіндігін көрсететін жақсы мысал (Кесте 8). Кореялық реформалардың сәттіліктерін ескере отырып, инновацияларды енгізудің кореялық тәжірибесі көптеген дамушы елдер үшін пайдалы.

Кесте - 8 Қаржыландырудың негізгі көздері бойынша зерттеулер мен әзірлемелерге шығындар, %-бен (2018ж.)

Ел, өңір	Өнеркәсіптік компаниялар	Мемлекет	Өзге ұлттық көздер	Шетел капиталы
Евро одақ	55,8	34,4	2,2	7,6
Жапония	73,0	18,5	8,1	0,4
АҚШ	66,2	28,7	5,1	-
Ескерту-автормен құрастырылған				

Жеделдетілген индустриализация кезеңінде, 1960 жылдан бастап, кореялық экономика қызметінің барлық салаларында күрделі құрылымдық өзгерістерді бастан кешірді.

Кореялық үкіметтің экспортқа бағытталған саясаты экономикалық қызметтің түрлеріне қатты әсер еткендігі белгілі. Индустриализацияның басынан кореялық фирмалар әлемдік нарықтарда шетел фирмаларымен бәсекелестікке түсуге мәжбүр болды. Дамыған елдердегі, алдыңғы қатарлы технологияларға ие, көшбасшы фирмаларға ұқсамайтын кореялық фирмалар екі міндетті орындап шықты: біріншіден, қазір олар әлемдік нарықтарда бәсекелеске түседі, екіншіден, өзіндік технологиялық жете білушілікті қамтамасыз етеді. Кореялық сәттілік көп жағдайда шетел технологияларына негізделген.

Корея белсенді түрде шетел технологияларын қолданса да, ол ғылыми-техникалық әлеуетті құруға талпыныстар жасады. Кореяда дисплейлерді жасау 1968 жылы басталды, осы жылы Orion Electric және Toshiba электронды-сәулелік трубкаларды (ЭСТ) өндіру үшін технологияны лицензиялау келісім-шартына қол қойды. Бір жыл өткен соң, Samsung пен NEC бірлескен кәсіпорын құрып, 1974 жылы Goldstar мен Hitachi технология жағынан ынтымақтаса бастады. Технологияда артта қалушылық салдарынан, кореялық компаниялар шетел технологияларын және ЭСТ құру мақсатында шетел компанияларымен бірлесуді қажетсінді. Кореялық және жапондық фирмалар арасындағы ынтымақтастық 1980-ші жылдардың аяғына дейін созылды. ЭСТ өндіретін үш кореялық компания қара-ақ ЭСТ өндірісі технологиясын жақсартып, әлемдік нарықта жапондық компаниялармен қатаң бәсекеге түсе бастады. 1980-ші жылдардың ортасынан бастап кореялық фирмалар өзіндік зерттеу лабораторияларын құрып, өндіріске күрделі инвестициялар жүзеге асырды. Осындай талпыныстар есебінен, Samsung SDI (Electro-tube құрушы) ЭСТ өндірісінде,

Phillips компаниясын өтіп, бірінші орынға шықты. Осының арқасында, Корея әлемдегі ЭСТ ең көп өндіретін елге айналды. ЭСТ өндірісін жалпақпанельді дисплейлер өндірісіне айырбастау тенденциясын байқаған корейлық компаниялар өзіндік ғылыми-зерттеушілік әзірлемелер жүргізіп, пилоттық жобалар құра бастады. 1995 жылы LG және Samsung компаниялары сұйықкристаллды мониторлар (LCD монитор) өндіретін зауыт ашты, кейінірек мониторлардың жаңа ұрпағын құру үшін зауыт құрылысына жаппай инвестициялар құйылды. 2001 жылдың екінші тоқсанында Корея LCD мониторлар өндірісінде өнеркәсіптік көшбасшыға айналды, ол әлемдік нарықтың 41,5%-ын жаулап алды, Жапония және Тайвань сәйкесінше 39,5 және 28,9%-ға ие. ҒЗТКӘ-дің отандық жүйесін құруда талпыныстар өсімін көруге болады.

80-ші жылдардың басына дейін Кореядағы ҒЗТКӘ-ге шығындар өте кіші, бірақ соңында ҒЗТКӘ облысындағы белсенділік жоғарылап кетті. Осылайша, технологиялар импорты мен ішкі ҒЗТКӘ арасындағы өзара байланыс бір облыстағы талпыныстармен екінші облыстағы талпыныстарды толықтыру есебінен өзгеріп кетті. График көрсеткендей, өзгеріс 1982 жылы болды. Бұл кездейсоқ емес, өйткені нақ осы жылы ҒЗТКӘ облысында ұлттық бағдарлама іске қосылып, жеке компаниялар ҒЗТКӘ-мен айналысатын лабораториялар құра бастады.

Бірақ та, ҒЗТКӘ қаржыландыру үшін жеке сектор үлесі ең жоғары. Үшіншіден, ғылыми-зерттеушілік басылымдардың Кореяның ЖІӨ-не қатынасы ең кішілердің бірі. Төртіншіден, Кореядағы технологиялық әзірлемелердің интенсивтілігі (ЖІӨ бірліктерінде есептелген және патенттер әсерін сипаттайтын индекстің сол патенттер санына көбейтіндісі) де ең кішілердің бірі болып табылады.

Әр түрлі елдердегі ғылыми және инновациялық саясаттың жүзеге асырылу ерекшеліктеріне зерттеулер мен жобаларға шығындардың ЖҰӨ-дегі үлесі жатады. Мұнда көшбасшы болып Швейцария, Германия, Жапония, Швеция, Оңтүстік Корея және АҚШ табылады. ҒЗӨ (Ғылыми-зерттеу әзірлемелері) және ТКӘ (Тәжірибе-конструкторлық әзірлемелер) қаржыландыру көлемі бойынша алдыңғы орындарда Жапония, Германия, Швеция, Швейцария, Оңтүстік Корея және АҚШ келе жатыр. «Жоғары технология елдерінің» екінші тобына Ұлыбритания, Франция, Нидерланды, Италия, еуропалық елдер қатары және Тайвань кіреді.

Қауырт жаңару үстіндегі әлемдік еңбек бөлінісінен орасан зор артықшылыққа ие болған жаһандық экономика «бірі өліп, бірі қалатын бәсекелестіктің» азабында дүниеге келіп отыр, ол тұтынушыны өзіне қарату үшін және соның жолындағы жеңімпаздардың экономикасына айналуға. Ғылыми-технологиялық сайыста үнемі көшбасшылықты қамтамасыз еткен елдер сол ұмтылыстарының жемісін көруде. Мәселен, 2004 жылы Қытай ақпараттық технологиялар өнімін экспорттау көлемі бойынша АҚШ-тан озық болды. 149 млрд. доллар америкалық экспортына қарағанда Қытайдың жеткізіп берулері 180 млрд. доллар болған. Бұл «Intel», «Nokia», «Motorola»,

«Microsoft», «Cisco Systems» секілді жетекші шетелдік компаниялардың ауқымды инвестициялары нәтижесінде мүмкін болды. Қытайдың аталған тауарлар экспортының 90 пайызы осындай инвестициялар алған қытай фирмаларының үлесіне тиді. Қытайлық мазмұн тек 7-15 пайызға дейінді құрап, қалғаны трансұлттық корпорациялардың озық әлемдік технологиялары мен капиталы арқылы келген, бәсекелестігі жоғары жаңа «қытай» тауарларында осы заманғы әлемдік еңбек бөлінісінің барлық артықшылықтары біріктірілген.

Үш экономикалық орталық қалыптасты, олар – Еуропа, Шығыс Азия және Солтүстік Америка. 2004 жылы Азияның үлесіне әлемдік теледидар өндірісінің 67%-ы, DVD-ның 90%-ы, ұялы телефондардың 70%-ы, әлемдік мотоцикл өндірісінің 90%-ы, станоктар шығарудың 47,6%-ы келген екен. Қытай мен Үндістан әлемдік тігін цехына айналды. Болжам бойынша 2015 жылға қарай әлемдік ІЖӨ-дегі Азияның үлесі 2000 жылғы 27 пайызға қарағанда 32 пайызға дейін өседі. АҚШ 2020 жылға дейін әлемдегі жетекші экономикалық рөлін өзінде сақтап қалады. Қытай көшбасшылық жағдайды алу ниетінде, ал тұтастай алғанда Азияның үлесі 43 пайызға дейін өседі.

Қазіргі уақытта мемлекеттік органдардың заңдары мен жарлықтарына жедел жауап беруге кәсіпкерлердің қабілеттілік пен дайындығы бизнестің тиімділігіне үлкен әсер етеді. Корпорациялар мемлекеттік экономикалық саясатын талдауға және қадағалауға арналған, мәселелерді шешуге керекті адамдармен байланыс орнатуға, корпорация мүддесін қорғауға арналған шаралар қабылдауды және т.б. Зерттеулерге сәйкес корпорацияның жоғарғы жетекшілігі өз уақытының 25-тен 50 %-ын мемлекеттік органдармен байланысты қоса алғанда сыртқы ортамен байланысқа жұмсайды.

Мемлекеттік келісімшарттылық аралас жеке – мемлекеттік кәсіпкерлік нарықтың экономиканы мемлекеттік реттеу жағынан талдайды; жалға беру, концессия, траст объектілерді нарықтық басқару формасы ретінде қарастырылады; мемлекеттік мүліктің лизингі – кіші бизнесті қолдау формасы ретінде; инвестициялық әсер ету – мемлекеттік өнеркәсіптік саясаттың маңызды құраушысы ретінде және т.б.

Инновациялық экономиканы дамыту жолында сәттіліктерге жеткен елдер тәжірибесі инновациялық жүйелерді құру және дамытудың келесі негізгі бағыттарын көрсетуге мүмкіндік береді:

1) Фирмалар мен ғылыми-зерттеу ұйымдарының инновациялық қызметін дамыту шарттарын құру.

2) Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді жүзеге асыратын мемлекеттік ұйымдар мен өнеркәсіп арасында стратегиялық партнерлікті дамыту.

3) Инновациялық кластерлер мен жүйелерді қалыптастыру.

4) Қазіргі заманғы технологиялардың диффузиясы үшін шарттарды құру.

5) Инновациялық үрдістің бастапқы сатыларында қаржыландыру процедурасын дамыту.

б) Кадрларды оқыту мен қайта даярлау үрдістерін жүзеге асыру.

Қазақстан экономикасындағы инновациялық үрдістер жаңадан даму қарқынын алуда, бұл жерде шикізат өндіру өнеркәсібі саласы қазірше басымдылыққа ие.

Талдауға арналған сұрақтар:

1. Неліктен Қазақстан инвестиция үшін тартымды мемлекет болып табылады?
2. Қазақстанның инвестициялық тартымдылығын арттыру үшін мемлекет қандай жұмыстар жасауда?
3. Инвестиция дегеніміз не?

3-тарау Акционерлердің құқығы мен міндеттері

3.1 Акционерлердің құқықтары

Орналастырылған акцияларды акционердің талап етуі бойынша қоғамның сатып алуы қоғамның акцияларды сатып алуы кезінде олардың құнын айқындау акционерлердің жалпы жиналысы бекіткен әдістемесімен жүзеге асырылады.

Жай ғана акция акционерге дауыс беруге, шығарған барлық мәселелерді шешуде акционерлердің жалпы жиналысында дауыс беру құқығымен қатысуға құқық береді, сонымен қатар, Қазақстан Республикасы заңнамасында белгіленген тәртіп бойынша қоғам таратылған жағдайда мүлкінің жартысы, қоғамның қолында таза кірісі болған жағдайда дивидендтер алуға құқылы.

Акционерлердің негізгі құқығы мен міндеттерінің тізімі «акционерлік қоғамдар туралы» Заңда белгіленеді.

Акционерлердің жоғарыда келтірілген құқығын шектеуге рұқсат етілмейді. Акционерлер құқығының теңсіздігі Заңға енгізілгеніне көңіл бөле кету керек. Акционерлердің басқа да құқықтары қоғам жарғысымен қарастырылуы мүмкін. Осы оқиғадан кейін, Заңға енгізілген акционерлер

теңсіздігі қоғам жарғысында ірі акционерлер құқығы кеңеюіне әкеліп соқтыруы мүмкін, сонымен бірге олар миноритарлы акционерлермен салыстырғанда көптеген артықшылыққа ие болуы мүмкін.

Сонымен бірге, жай және айрықша құқықты акциялар иелерінің құқықтары тең емес.

Заңға сәйкес, тек Заң белгілеген ерекше жағдайлардан басқасы болмаса, айрықша құқықты акциялар акционерге қоғамды басқаруға қатысуға құқық бермейді.

Заңның 13-бабында акционерлер мынаған құқылы деп көрсетеді

1) осы Заңда және қоғамның жарғысында көзделген тәртіппен қоғамды басқаруға қатысуға;

2) дивидендтер алуға;

3) қоғамның қызметі туралы ақпарат алуға, оның ішінде акционерлердің жалпы жиналысында немесе қоғамның жарғысында белгіленген тәртіппен қоғамның қаржылық есебімен танысуға;

4) қоғамның тіркеушісінен немесе нақтылы ұстаушыдан оның бағалы қағаздарға меншік құқығын растайтын үзінді көшірмелер алуға;

5) қоғам акционерлерінің жалпы жиналысына қоғамның директорлар кеңесіне сайлау үшін кандидатура ұсынуға;

6) қоғамның органдары қабылдаған шешімге сот тәртібімен дауласуға;

7) қоғамға оның қызметі туралы жазбаша сауал салуға және қоғамға сауал келіп түскен күннен бастап отыз күн ішінде дәлелді жауаптар алуға;

8) қоғам таратылған кезде мүліктің бір бөлігіне;

9) заңнамалық актілерде көзделген жағдайларды қоспағанда, осы Заңда белгіленген тәртіппен өз акцияларына айырбасталатын қоғамның акцияларын немесе басқа да бағалы қағаздарын артықшылықпен сатып алуға құқығы бар.

2. Сондай-ақ, ірі акционердің құқығы бар:

1) акционерлердің кезектен тыс жалпы жиналысын шақыруды талап етуге немесе директорлар кеңесі акционерлердің жалпы жиналысын шақырудан бас тартқан жағдайда оны шақыру туралы талап-арызбен сотқа жүгінуге;

2) директорлар кеңесіне осы Заңға сәйкес акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіне қосымша мәселелер енгізуді ұсынуға;

3) директорлар кеңесінің отырысын шақыруды талап етуге;

4) өз есебінен аудиторлық ұйымның қоғам аудитін жүргізуін талап етуге құқығы бар.

Бірақ осындай акционерде мыналар бар:

- акционерлердің күндізгі тәртіппен өтетін жалпы жиналысына қатысуына және олардың қарастыратын мәселелерін талқылауға қатысуына құқығы бар;

- айрықша құқықты акциялар иесінің құқығын шектеуі мүмкін шешім қабылданатын мәселелер бойынша қоғам акционерлерінің жалпы

жиналысында дауыс беру құқығы бар; орналастырылған айрықша құқықты акциялар (сатып алынғандарды санамағанда) жалпы санының кем дегенде үштен екісі шектеуге дауыс берген жағдайда ғана осы мәселе бойынша шешім қабылданды деп саналады;

- қоғам акционерлерінің қоғамды тарату немесе қайта құру мәселесі бойынша жалпы жиналысында дауыс беру құқығы бар;

- төлеуге белгіленген мерзімнің өткен күнінен бастап үш ай аралығында айрықша құқықты акциялар бойынша үлес ақы толық төленбеген жағдайда қоғам акционерлерінің жалпы жиналысында дауыс беруге құқығы бар;

Құрылтай жиналысы (жалғыз құрылтайшының шешімімен) немесе акционерлердің жалпы жиналысы үлес ақы алуда және жарғылық капиталды құрастыруда қатыспаған бір «алтын акциясы» енгізілуі мүмкін.

«Алтын акция» иесі қоғам жарғы анықтаған мәселелер бойынша орындаушы органмен директорлар кеңесінің, акционерлердің жалпы жиналысының шешіміне тыйым салуына құқығы бар.

АҚ жарғысында баяндалуы керек.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылдың 16 қыркүйегіндегі №852 қаулысындағы сонымен қатар, акционерлік қоғамның құрушылары пайдаланатын акционерлік қоғамның типтік жарғысы бекітілді, сондағы құқық бөлімінде былай айтылады:

Қоғам акционері мынаған құқылы:

1) осы Заңда және қоғамның жарғысында көзделген тәртіппен қоғамды басқаруға қатысуға;

2) дивидендтер алуға;

3) қоғамның қызметі туралы ақпарат алуға, оның ішінде акционерлердің жалпы жиналысында немесе қоғамның жарғысында белгіленген тәртіппен қоғамның қаржылық есебімен танысуға;

4) қоғамның тіркеушісінен немесе нақтылы ұстаушыдан оның бағалы қағаздарға меншік құқығын растайтын үзінді көшірмелер алуға;

5) қоғам акционерлерінің жалпы жиналысына қоғамның директорлар кеңесіне сайлау үшін кандидатура ұсынуға;

6) қоғамның органдары қабылдаған шешімге сот тәртібімен дауласуға;

7) қоғамға оның қызметі туралы жазбаша сауал салуға және қоғамға сауал келіп түскен күннен бастап отыз күн ішінде дәлелді жауаптар алуға;

8) қоғам таратылған кезде мүліктің бір бөлігіне;

9) заңнамалық актілерде көзделген жағдайларды қоспағанда, осы Заңда белгіленген тәртіппен өз акцияларына айырбасталатын қоғамның акцияларын немесе басқа да бағалы қағаздарын артықшылықпен сатып алуға құқығы бар.

Типтік жарғы мазмұнында көрсетілгендей, Заңмен салыстырғанда, қосымшалар жоқ. Дегенмен, егер Сіз акционер болуды шешсеңіз, жарғыда акционерлердің құқығы кеңейтілуі мүмкін болатынын ескерсеңіз, Сізге

жалпы құқығыңыз және өзіңіздің ерекше құқығыңызды ұғыну үшін жарғының жобасымен немесе тіркелген жарғымен танысуыңыз қажет.

«Акционерлік қоғамдар туралы» Заңда және басқа да нормативтік-құқықтық актілерде жоғарыда келтірілген құқықтар қалай анықталатынын қарайық.

Делистинг немесе қайта құру, таратылуда пайдалануға және жұмсауға, ие болуға, оның ішінде өз бөлігін алуға, акцияның басым бөлігін алу құқығы. Қоғамның жай акциясына ие акционер АҚ өз үлесін сақтап қалу үшін және қоғаммен акцияның қосымша эмиссиялауында көптеген жай акциялар мен қоғамның жай акцияларына айырбасталатын құнды қағаздарды сатып алуға құқылы, ал қоғамның ерекше артықшылығы бар акцияларын алған акционер, қоғамның ерекше артықшылығы бар акцияларының көп бөлігін сатып алуға құқықты.

Қоғам акционерлерінің құнды қағаздардың көбін сатып алуды іске асыру тәртібі уәкілетті органдармен бекітіледі және құнды қағаздардың көбін сатып алуға акционерлік қоғамның акционерлерінің құқығын іске асыру Ережесі анықтайды, Акционер қоғамның акциясына ауыстырылатын акция немесе құнды қағаздар алу үшін артық сатып алу құқығына сәйкес, қоғаммен акцияны іске асыру туралы хабарландыру жасаған күннен бастап отыз күн ішінде өтінім беруге құқылы.

Көбірек сатып алу құқығына сәйкес қоғамның үлестіретін құнды қағаздарын алуға тиісті акциялар саны жетпеген акционер басқа акционерлермен жалпы меншіктегі құқығында үлестірілетін құнды қағаздарды алуына құқылы;

«Акционерлік қоғамдар туралы» (әрі қарай Заң) Қазақстан Республикасы Заңының 2003 жылдың 13 мамырындағы №415-ІІ 27-бабында «акционер өзінің шешім қабылдаған күнінен бастап отыз күн ішінде қоғамды қайта құруға құқылы (егер акционер акционерлердің қоғамды қайта құру мәселесі қаралған жалпы жиналысына қатысып, оған қарсы дауыс берген жағдайда), немесе қоғам акцияларын делистингтеу туралы сатылым мұйымдастырушыларының шешім қабылдаған күнінен бастап қоғамға жазбаша түрде өзін тиесілі акцияларды сатып алу талабын ұсынуы керек. Қоғам акционерден көрсетілген арызды алған күннен бастап отыз күн ішінде акцияны сатып алуы міндетті;

Заңның 70 бабында Заңмен және қоғамның жарғысымен бекітілген тәртіп бойынша ірі мәмілелер жасауға қоғамның шешімімен келіспеушілік болған жағдайда, акционер Заң бекіткен тәртіпте өзіне тиісті акцияларды қоғамнан талап етуіне құқықты;

Егер ірі мәмілелер жасау туралы Заңмен және қоғамның жарғысымен бекітілген қоғамның шешімімен келіспесе, Заңмен белгіленген тәртіп бойынша өзінің акцияларын қоғамның сатып алуын талап етуіне құқылы.

Қоғамның жарғысы мен Заң белгілеп қабылдаған тәртіпте ірі мәмілелер жасауға қоғам шешімімен келіспеген жағдайда, акционер өзінің

акцияларын Заңмен белгіленген тәртіпте қоғамның сатып алуын талап етуге құқылы екендігін Заңның 70 бабына ықпал қатайды;

Аталған талап алынған күннен бастап отыз күн ішінде қоғам акционерден акцияларды сатып алуға міндетті. Қоғамның өз акционерлері сатып алуға өтініш берген орналастырылған акцияларының саны қоғам сатып алуы мүмкін акциялардың санынан артық болған жағдайда бұл акциялар акционерлерден оларға тиесілі акциялардың санына парапар сатып алынады.

Акционер қоғамның құнды қағаздарын кепілге салуға құқылы. Бұл құқық қоғамның жарғысының ережелерімен шектелмейді немесе жойылмайды. Егер кепіл талаптарында өзгеше көзделмесе, акционердің дауыс беруге және өзі кепілге салған акция бойынша дивидендтер алуға құқығы болады.

Заңның 22-бабында Төленбеген дивидендтері бар акцияларды иеліктен алу, егер акцияларды иеліктен алу туралы шартта өзгеше көзделмесе, акцияның жаңа иесінің оларды алу құқығымен жүзеге асырылады деп көрсетілген.

Жалпы жиналысқа қатысу, дауыс беру құқығы, басқа акционерлермен бірігу.

Заңға сәйкес, акционер акционерлердің жалпы жиналысында қатысуға және қарастырылып отырған мәселе бойынша жеке өзі немесе өзінің өкілі арқылы дауыс беруге құқылы.

Заңның 54-бабында акционер өзіне тиесілі акциялар бойынша бір кандидатты жақтап толық дауыс беруге немесе оларды директорлар кеңесінің мүшелігіне бірнеше кандидат арасында бөліп беруге құқылы екендігін көрсетеді.

Заңның 41-бабында миноритарлық акционер акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібінде көрсетілген мәселелер бойынша шешімдер қабылдау кезінде басқа акционерлермен бірігу мақсатында қоғамның тіркеушісіне өтініш жасауға құқылы.

Миноритарлық акционердің өтініш беру және қоғам тіркеушісінің басқа акционерлерге ақпарат тарату тәртібі құнды қағаздар ұстаушыларының тізілімдер жүйесін жүргізу жөніндегі шартта белгіленеді.

Дивидендтерге құқылы.

Заңға сәйкес, акционер қоғам берешегінің жиналып қалу мерзіміне қарамастан, алынбаған дивидендтерді төлеуді талап етуге құқылы.

Заңның 22-бабында қоғамның акциялары бойынша дивидендтер төлеу төлем агенті арқылы жүргізілуі мүмкін. Төлем агентінің қызметіне ақы қоғам есебінен төленеді деп көрсетіледі. Заңның 24-бабында дәрежесі биік акциялардың акционер-меншік иесі жай акция акционер-меншік иесі алдында алдын-ала анықталып қойған кепілді көлемде қоғамның жарғысы белгілеген дивидендті алуға және Заңда көрсетілгендей, қоғам таратылғанда мүліктің бір бөлігіне ерекше құқығы болады.

Заңның 22-бабында дивидендтер оларды төлеу үшін белгіленген мерзімде төленбеген жағдайда акционерге дивидендтердің негізгі сомасы және ақша міндеттемесін немесе оның тиісті бөлігін орындау күніне Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қайта қаржыландырудың ресми ставкасын негізге ала отырып есептелетін өсімпұл төленеді.

Осының бәріне қарамастан, акционерлік қоғамдарды бақылаудың нәтижелі жүйесі болмағандықтан, олардың көбінде дивидендтер төлеу жағынан төлем қабілеті болмайды, оның ішінде дәрежесі биік акциялар бойынша. Осыған байланысты, миноритарлық акционерлердің құқығы бұзылады.

Акционер эмиссиялық құнды қағаздар айналымы және таратылымы, шығару процесінде эмитеттердің ақпаратты ашуын талап етуге, соның ішінде құнды қағаздар иелерінің мүдделеріне тиетін оның қызметіндегі өзгерістер туралы, заңнамада көрсетілген тәртіп бойынша аффилиирленген тұлғалар туралы ақпарат алуға құқылы.

Инвестор мен акционерлер алдында акционерлік қоғамның қызметі туралы ақпаратты ашуға Қысқаша жаднама).

Сонымен бірге, акционер құқылы:

- қоғамнан өзіне жарғының көшірмесі мен басқа да қоғамның заңмен қарастырылған құжаттарын талап етуге.

Қоғам талап түскеннен кейінгі үш жұмыс күнінің ішінде жарғының көшірмесін беруіне міндетті. Басқа құжаттар қоғамның жарғысында анықталған тәртіпте беріледі, осыған орай, берілетін қызметтік, коммерциялық және басқа да заңмен қорғалатын басқа да ақпараттарға шектеу қойылады.

Қоғам берген құжат көшірмелері үшін акционерден көшірмені дайындауға кеткен шығыннан аспайтын ақы төлетуге құқылы, егер оны жеткізіп берген жағдайда – жеткізген шығынын.

Акционер акционерлердің құқығы мәселесі бойынша түсіндірме және ақпарат алу мақсатында акционерлік қоғамға және өкілетті органға жүгінуге құқылы (Агенттік), ал даулы сұрақтар туған жағдайда немесе өзінің құқығын қорғау мақсатында - өкілетті орган мен жауапкер - акционерлік қоғамның орналасқан жеріне қаралуға құқылы.

Қоғамның акционерлерінің мүддесін қозғайтын ақпараттар деп саналатындар:

1) директорлар Кеңесі мен акционерлердің жалпы жиналысында қабылданған шешімдер мен қабылданған шешімдердің орындалуы туралы ақпарат;

2) Қоғамның бағалы қағаздарын қаржылық мекемелер мен қаржылық рынокты бақылау мен реттеу уәкілетті органының, Қоғамның бағалы қағаздарын өтеудің қорытындысы туралы есеп, Қоғамның бағалы қағаздарын үлестіру қорытындысы туралы есепті қаржылық мекемелер мен қаржылық рыногын бақылау мен реттеу бойынша уәкілетті органмен Қоғаммен акциялар мен бағалы қағаздар шығаруды бекіту;

3) Қоғамның ынталығын тудыратын келісімдердің жасалуы және Қоғамның ірі келісім- шарттар жасауы;

4) Қоғамның өз капиталы мөлшерінен жиырма бес және одан артық пайыз құрайтын мөлшерде Қоғам қарыз алуға;

5) қандай да болмасын қызметтің түрін орындауға қоғаммен бұрынырақта алған лицензиясының қызметін жоюға немесе тоқтатуға, қандай да болмасын қызмет түрлерін орындауға Қоғамның лицензия алуына;

6) заңдық тұлға мекемесінде Қоғамның қатысуы;

7) Қоғам мүлкін тұтқынға алу;

8) Қоғамның активінің баланстық құны жалпы мөлшерінен он немесе одан артық пайызды құрайтын Қоғам мүлкінің төтенше жағдайдың тууының нәтижесінде жойылуы;

9) Қоғам мен оның лауазымдық тұлғаларын әкімшілік жауапкершілікке тарту;

10) Қоғамның еріксіз қайта құрылуы туралы шешім;

11) Қоғамның жарғысына сәйкес, акционерлердің мүддесіне тиетін басқа ақпарат;

2. Облигация бойынша заңнамамен белгіленген сыйақы төлеу тәртібін және (немесе) оны өтеуді эмитенттің лауазымды тұлғаларының бұзуы - елуден екі жүзге дейінгі айлық есеп көрсеткішінен айыппұл төлеуге ұшыратады.

3.2 Акционерлердің құқығын шектеу жолдары

Акционерлердің құқығын шектеуге болмайды деп жоғарыда айтылды, дегенмен, осы талаптардың ішінде ерекшелік бар, мысалы, Қазақстан Республикасы Заңының 1997 жылғы 20 маусымындағы № 136-І Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамтамасыз ету туралы, 42-4 бабы, Консервация жасалуы басталысымен және оның мерзімінде:

1) эмитенті аталған қор болып табылатын жинақтаушы зейнетақы қоры акционерлерінің акцияларды пайдалану және оған билік ету бойынша құқығы тоқтатыла тұрады;

2) жинақтаушы зейнетақы қорын басқару жөніндегі жинақтаушы зейнетақы қоры акционерлерінің барлық құқықтары, сондай-ақ эмитенті аталған қор болып табылатын акцияларды пайдалану құқығы уақытша әкімшілікке (жинақтаушы зейнетақы қорының уақытша меңгерушісіне) өтеді.

Сонымен бірге, акционерлердің құқығына шектеуге мысал болып Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 Қазақстан Республикасындағы банктар мен банкілік қызметтер туралы Заңының 65-бабының Консервация жасалуы басталысымен және оның мерзімінде:

а) осы банк эмитеті болып табылатын акцияларға акционердің иелік ету және пайдалану құқығы тоқтатылады;

б) банк органдарының өкілеттілігі мен оның басшы қызметкерлері жұмыстан қысқартылады;

в) банкті басқарудың барлық өкілеттілігі, сонымен бірге осы банктің эмитенті болып табылатын акционерлердің акцияларды пайдалану құқығы уақытша әкімшілікке ауысады

(уақытша басқармаға);

г) уақытша әкімшіліктің жазбаша келісімі мен рұқсатынсыз банк есебімен және оныңатынан жасалған барлық келісімдер жарамсыз деп танылады.

2. Уақытша әкімшілік (банктің уақытша басқармасы) құқылы:

а) осы Заңның 66-бабы талап ететін банктің қызметі туралы барлық мәселені өз бетінше шешуге;

б) қабылданған депозит бойынша банктің міндеттемелерін тоқтатылған мерзімге қажетті жағдайда толық немесе жартылай тоқтатуға;

в) қажет болса банк қаржысын салуды қарастыратын банктің жасаған шарттарын бұзуға немесе оларға бір жақты тәртіппен төлемін, тарифін және қызмет жасау мерзімін өзгертуді қоса отырып, қосымшалар мен өзгерістер енгізуге;

г) банктің атынан кез келген келісімдер мен құжаттарға қол қоюға;

д) банктің мүддесі мен атынан талап іс беруге;

е) жұмыстан шығару, лауазымын төмендету немесе уақытша лауазымынан шығару туралы бұйрықтарды қоса, банктің қызметкерлері арасында міндеттерді бөлістіру туралы бұйрық шығаруға;

ж) несие алушы мен борышкер сай келуіне орай өзара талаптардың есебін жүргізуге;

з) банктің активтері мен міндеттерін басқа банкке (банктерге) немесе осы Заңның 61-3 және 61-2 бабына сәйкес тұрақтанған банкке өткізуге; талап бойынша кеміту келісімінен шығатын тоқтатылған мерзімде тұрған банкке несие алушымен өзара талаптар есебін жүргізуге тыйым салынады, себебі тоқтатылған мерзімде тұрған банкке кеміту келісімінен талабы болады.

3.3 Салалар бойынша құқық ерекшеліктері мен бағыттары

АҚ қызметінің түрлері бойынша жекелеген акционерлер құқықтарының ерекшеліктері бар. Инвестициялық қорлар туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 7 шілдедегі №576-ІІ заңының 14-бабына сәйкес акционерлердің жалпы жиналысы қорды қайта ұйымдастыру немесе осы қордың жарғысына немесе акциялар шығару проспектісіне акционердің құқығына қысым жасайтын өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы шешім қабылдаған жағдайда ғана, акционерлік инвестициялық қордың акционері егер ол осы жалпы жиналысқа қатысса және көрсетілген шешімге қарсы дауыс берсе, өзіне тиесілі акцияларды сатып алуды талап етуге құқылы.

2. Акционерлік қоғам инвестициялық декларацияға өзгерістер мен толықтырулар күшіне енгенге дейін осы қордың жарғысында немесе акциялар шығару проспектісінде белгіленген шарттар мен тәртіпте сатып алуға берілген барлық акцияларды сатып алуға міндетті. Акционерлердің акцияларды сатып алу туралы талаптар қою құқығы осы өзгерістер мен толықтырулар күшіне енгеннен кейін тоқтатылады.

Акционерлік қоғамдардың жарғыларында акционерлердің құқығын көрсету.

Төменде акционерлердің құқығы тарауында әртүрлі акционерлік қоғамдар жарғыларының бөліктері берілген.

1. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2004 жылдың 26 наурызындағы № 152 Жабық акционерлік қоғамдағы жарғылық капитал туралы бұйрығында Азық-түліктік келісім-шарттық корпорацияда былай делінеді:

6-бап. Қоғамның акционерлерінің құқығы мен міндеттері

6.1. Акционер _____ құқылы:

1) осы Заңда және қоғамның жарғысында көзделген тәртіппен қоғамды басқаруға қатысуға;

2) дивидендтер алуға және алынбаған дивидендтерді төлеуді Акционерлік қоғамдар туралы Қазақстан Республикасының Заңында көзделген тәртіппен Қоғамның қарыздану мерзімінен тәуелсіз талап етуге;

3) осы жарғы белгілеген тәртіппен қоғамның қызметі туралы ақпарат алуға, оның ішінде қоғамның қаржылық есебімен танысуға;

4) тізілімді тіркеуші немесе шартты ұстаушыдан оның бағалы қағаздарға меншік құқығын растайтын көшірмелер алуға;

5) қоғамның директорлар кеңесіне сайлауға кандидаттар ұсыну;

6) қоғамның басқару органдары қабылдаған шешімдерге сот тәртібімен дау көтеруге;

7) қоғамға оның қызметі туралы жазбаша сауал салуға және сауал қоғамға келіптүскен күннен бастап отыз күн ішінде дәлелді жауаптар алуға;

8) қоғам таратылған жағдайда қалған мүліктің бір бөлігіне құқығы бар.

Осы бапта көзделген акционерлердің құқықтары жеткілікті деп есептелмейді. Акционерлер Қазақстан Республикасының заңнамасына және осы Жарғыға сәйкес басқа да құқықтарды пайдалана алады.

II. Қазақстан Республикасының Ақпараттандыру мен байланыс бойынша агенттігі төрағасының 2004 жылдың 13 қаңтарындағы №7-п Қазпошта акционерлік қоғамының Жарғысын бекіту туралы бұйрығы.

7-бап. Қоғамның акционерлерінің міндеттері мен құқықтары

7.1. Акционер мынаған құқылы:

1) Қоғам жарғысы мен Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген тәртіппен қоғамды басқаруда қатысуға;

2) Қоғам жарғысы мен Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген тәртіп және талабымен дивидендтерді алуға;

3) осы Жарғы белгілеген тәртіппен қоғамның қызметі туралы ақпарат алуға, оның ішінде қоғамның қаржылық есебімен танысуға;

Қоғамның құрамына кіретін арнайы байланыс қызметінің тәртіп бөлімшелеріндегі мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтерге кіру құқығы Қазақстан Республикасы заңнамасында көзделген тәртіппен орындалады.

4) қоғамның тіркеушісінен немесе нақтылы ұстаушыдан оның бағалы қағаздарға меншік құқығын растайтын үзінді көшірмелер алуға;

5) Қоғамның жалпы жиналысында Қоғамның директорлар кеңесіне сайлау үшін кандидатура ұсынуға;

6) қоғамның органдары қабылдаған шешімге сот тәртібімен дауласуға;

7) Қоғамға оның қызметі туралы жазбаша сауал салуға және қоғамға сауал келіп түскен күннен бастап отыз күн ішінде дәлелді жауаптар алуға;

8) қоғам таратылған кезде мүліктің бір бөлігіне;

9) Акционерлік қоғамдар туралы Қазақстан Республикасы Заңымен белгіленген тәртіпте оның акциясына айырбасталымдылығы, қоғамның акцияларын немесе басқа да құнды қағаздарының көбін сатып алуға;

10) Қазақстан Республикасының заңнамаларында және осы Жарғы нормаларын бұзатын қоғамдық органдар әрекетін жетілдіру жағдайында заңды мүдделері мен өздерінің құқықтарын қорғау үшін мемлекеттік органдарға баруға;

Ірі акционерлер сондай-ақ төмендегілерге құқылы:

1) Акционерлердің жалпы жиналысын шақыруға Директорлар кеңесінің бас тартқан жағдайында оны шақыру туралы талап іспен сотқа баруына немесе кезектен тыс Акционерлердің жалпы жиналысын шақыруды талап етуге;

2) Акционерлік қоғам туралы Қазақстан Республикасы Заңына сәйкес Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіне қосымша мәселелерді енгізуді Директорлар кеңесіне ұсыну;

3) Директорлар Кеңесі жиналысын шақыруды талап етуге;

4) өз есебінен Қоғамның қаржы-шаруашылық қызметіне аудит жүргізуді талап ету.

Акционерлердің осы баптағы қаралған құқығы жеткілікті болмайды. Акционерлер осы жарғымен және Қазақстан Республикасының заңына сәйкес басқа да құқықтарын пайдалана алады.

3.4 Акционерлік қоғамның міндеттері мен құқықтарының ерекшелігі

Құқығына қарағанда, акционердің міндеттері өзінің саны жағынан мейлінше аз.

Сонымен, Заңның 15-бабына сәйкес:

1. Қоғам акционері міндетті:

1) акцияларды төлеуге;

2) тізілімді ұстаушыларға немесе осы акционерге тиесілі акцияларды атаулы ұстаушыға қоғамның акцияларын ұстаушылардың тізілімін жүргізуге қажетті мәліметтердің өзгергендігін он күн ішінде хабарлауға;

3) қоғамның коммерциялық, қызметтік немесе басқа заңмен қорғалатын құпиясы болып табылатын қоғам немесе оның қызметі туралы мәліметтерді жария етпеуге міндетті.

4) Қазақстан Республикасының басқа да заңнама актілерімен және осы Заңға сәйкес басқаміндеттерді орындауға.

Акционерлердің белгіді бір жағдайда пайда болатын басқа да міндеттері бар.

Заңның 25-бабында: <тұлға, өз бетінше немесе өзінің аффилиирленген тұлғаларымен қоғамның дауыс беруші отыз және одан да көп пайызын құнды қағаздар нарығындасатып алып, сатып алған күнінен отыз күн ішінде бұқаралық ақпарат құралдарында қалған акционерлерге өздеріне тиесілі қоғамның акцияларын сату туралы ұсынысын жариялауға міндетті. Осыған орай, ашық компания акционерлерінің ұсынысы корпоративтік веб-сайтта жариялануы керек. Оларды сату туралы ұсыныстың жарияланғанынан бастап отыз күннен аспайтын мерзімде өзіне тиесілі акцияларды сату туралы ұсынысты қабылдауға акционер құқылы. Акционерлерге өздеріне тиесілі акцияларды сату туралы ұсыныста қоғамның дауыс беруші акцияларының отыз және одан да көп пайызын сатып алушы тұлға және оның аффилиирленген тұлғасы туралы мәліметтер болуы керек, атауы, мекен-жайы (орналасқан жері), өзіне тиесілі акцияның саны, осы Заңның 69-бабының 2 тармағына сәйкес анықталатын акцияны сатып алуға ұсынылатын бағасын қосқанда».

Сатып алу туралы жариялаған тұлға, өзіне тиесілі акцияны сатуға акционерден жазбаша түрде келісім алған күнде, акцияның құнын отыз күн ішінде төлеуге міндетті.

Осы тармақта көрсетілген акцияны сатып алу тәртібін бұзған жағдайда, отыз және одан да көп пайыз дауыс беруші акцияларға ие тұлға аффилиирленбеген тұлғаға тиесілі акцияға қоғамның жиырма тоғыз пайыздан асатын дауыс беруші акцияларын алуға міндетті.

Заңның 67-бабында <<қоғамның аффилиирленген тұлғасы болып табылатын заңдық және жеке тұлғалар өздерінің аффилиирленген тұлғалары туралы мәліметтің аффилиирленуінің пайда болғанынан бастап жеті күн ішінде қоғамға өздерінің аффилиирленген тұлғалары туралы мәлімет беруге міндетті.

Егер АҚ қаржылық қызметпен айналысса, акционерлердің міндеттерінің басқа да өзгешеліктері бар. Сонымен, Қазақстан Республикасының 2000 жылдың 18 желтоқсанындағы № 126-II «Сақтандыру қызметі туралы» Заңына сәйкес, Көрсетілген талаптарды алған күннен бес жұмыс күні аралығында сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы мен оның акционерлері әр тармақ бойынша орындалу мерзімі мен

жауаптылауазымды тұлғасы көрсетілген шара жоспарын уәкілетті органға өңдеп беруге міндетті.

Уәкілетті орган шараның жоспарын қолдаған жағдайда, сақтандыру ұйымы меноның акционерлері оны уәкілетті органға жоспар бойынша белгіленген мерзімдеорындалуы туралы хабарлап отырады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 1997 жылдың 20 маусымындағы №136-І «Жинақтаушы зейнетақы қоры» Заңына сәйкес, зейнетақы активтеріменинвестициялық басқаруды жүргізуші ұйым, оның акционерлері әр тармақ бойыншаорындалу мерзімі мен жауапты лауазымды тұлғасы көрсетілген шара жоспарын уәкілеттіорганға өңдеп беруге міндетті.

Уәкілетті орган шараның жоспарын қолдаған жағдайда, жинақтаушызейнетақы қоры, зейнетақы активтерімен инвестициялық басқарманы іске асырушыұйым мен оның акционерлері уәкілетті органдарға белгіленген мерзімде оныңорындалуы туралы мәлімет бере отырып, оны орындауға кіріседі, зейнетақы активтерімен инвестициялық басқаруды орындайтын жинақтаушызейнетақы қоры және оның акционерлері оны орындауға кіріседі, уәкілетті органғажоспар бойынша белгіленген мерзімде орындалуы туралы хабарлап отырады .

Уәкілетті орган шараның жоспарын қолдаған жағдайда, сақтандыру ұйымымен оның акционерлері оны уәкілетті органға жоспар бойынша белгіленгенмерзімде орындалуы туралы хабарлап отырады.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. ҚР Акционерлік қоғамдар туралы Заңына сәйкес акционерлердің қандай құқықтары бар?

2. Минориторлық және ірі акционерлердің құқығында қандай айырмашылық бар?

3. Жай акцияны иеленуші акционерлер мен артықшылықтары бар акциялардыңиелерінің құқығында қандай айырмашылық бар?

4. Акционер қандай ақпаратқа құқылы?

5. Қандай жағдайда акционерлердің құқығы шектеулі болады?

6. Акционерлердің құқығы қайда және қалай белгіленеді?

7. Акционерлердің міндеттері неден тұрады?

4-тарау Акционерлердің жалпы жиналысының тәртібі

4.1 Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібінің ерекшелігі

Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібін директорлар кеңесі құрастырады және оған талқылауға ұсынылып отырған нақты пайымдалған мәселелердің үзілді-кесілді белгіленген тізімі көрсетілуі тиіс. Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібін ірі акционер не директорлар кеңесі қоғам акционерлері мұндай толықтырулар туралы осындай жалпы жиналыс өткізілетін күннен кем дегенде он бес күн бұрын не заңдарда бекітілген тәртіппен хабардар етілген деген шартпен толықтыруы мүмкін. Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіне енгізілмеген мәселелерді қарастыруға, және солар бойынша шешім қабылдап отыруға құқы болмайды. Күн тәртібі ретінде кең түсінікті сөздерді, соның ішінде түрлі, өзгесі, басқасы және соларға ұқсас сөздерді қолдануға тыйым салынады.

Акционерлердің-дауыс беруші акцияларды иеленушілердің барлығынаарнап акционерлік қоғамды басқару ісіне қатысу құқығы, ең алдымен олардыңжалпы жиналысқа қатысуы түрінде жүзеге асырылып отырады, мұнда осындайәрбір акция бір дауысты береді (директорлар кеңесін сайлау кезіндегікумулятивтік дауыс беру жағдайларын санамағанда).

Бұл акционерлерді корпоративтік бақылау мен басқарудың, сірә, негізгі механизмі болып табылатын құралы. Қоғамның иелері дәл осы акционерлер, солсебептен олардың директорлар кеңесі мен атқару органдарынан қоғамның жүргізіп отырған саясаты жайлы толық және шүбәсіз есебіне ие болып отыру мүмкіндігі болуы тиіс. Акционерлердің жалпы жиналысын өткізу қоғамның кемдегенде жылына бір рет акционерлерді өз қызметі, жетістіктері мен жоспарлары туралы хабардар етіп отыруға, олардың қоғам қызметінің аса маңызды мәселелерін талқылап және солар бойынша шешім қабылдап отыруға мүмкіндік береді.

Акционерлердің жиналысы қоғамның тіршілік әрекеті мен дамуының барлық басты мәселелерін, оның жарғылық капиталын өзгерту мәселелерін шешіп отырады. Жиналыс акционерлік қоғамды басқару органдарын құрып, олардың жұмысының нәтижесін бақылап отырады және осы органдардың құзырлықтарын мерзімінен бұрын тоқтатуға құқылы.

Акционерлік қоғам (бұдан әрі мәтін бойынша АҚ) акционерлерінің Жалпы жиналысы соның жоғарғы органы болып табылады. Сонымен қатар корпоративтік қақтығыстар жағдайында қарсыласқан тараптардың негізгі күресу алаңына дәл осы акционерлердің жалпы жиналысы жататынын естен шығармаған жөн. Оның үстіне билік үшін күрес көп жағдайда жиналысты даярлау мен өткізу рәсімдерінің, акционерлердің құқығының бұзылуына әкеп соқтырып отырады. Дәл сол себептен жалпы жиналыстардың өткізілуі қатаң регламенттелген болуы тиіс. Алайда Қазақстандағы корпоративтік басқару және еліміздің корпоративтік заңдары жаңадан ғана дамып келеді және әлбетте нақтыланып және толықтырылып отыратын болады. Бұл тарауда акционерлердің жалпы жиналысы деген не, оны ұйымдастыру мен өткізу ісінің Қазақстан заңдарында қалай регламенттелгені жайлы айтылатын болады. Бұл жағдайда акционерлер жиналыстарының іс-жүзінде қалай өткізіліп отыратынын және олардың құқықтары қалай бұзылып отыратынына назар аудармақпыз.

Жалпы жиналыстар келесі түрлерге бөлінеді: құрылтай жиналыс, акционерлердің алғашқы жалпы жиналысы, кейінгі жиналыстар; сондай-ақ жылдық және кезектен тыс.

Қазақстан Республикасының 2003 жылдың 2 шілдесіндегі № 461-ІІ Құнды қағаздар нарығы туралы заңына сәйкес,

Акционерлердің алғашқы жалпы жиналысы жарияланған акциялар шығарылымын толық мемлекеттік тіркеуден өткізіп және акцияларды ұстаушылар тізілімінің жүйесін қалыптастырудан кейін шақыртылып және өткізілуі мүмкін.

Акционерлердің жылдық (кезекті) жалпы жиналысы міндетті тәртіппен жылсайын өткізіліп отырады. Қалған жиналыстар кезектен тыс болып табылады және заңдар мен қоғамның жарғыларында белгіленген жағдайларда өткізіледі.

Миноритарлық акционер үшін кезекті жиналыс көп жағдайда қоғамның қызметі жайлы ақпарат алып отырудың және соның басшылығына

қоғамды басқаруға қатысты сауалдар қоюдың жалғыз ғана мүмкіндігі болып табылады.

Жалпы жиналысқа қатысу арқылы акционер өзіне тиесілі қоғамды басқару ісіне қатысу құқығын жүзеге асырады. 1 Акционерлердің кезекті жалпы жиналысында әрдайым қоғамның жылдық қаржылық есептілігі бекітіліп отырады; өткен қаржылық жыл бойынша таза табысты үлестіру тәртібі және қоғамның бірқарапайым акциясына қатысты дивидендінің көлемі белгіленеді; қоғамның және соның лауазымды тұлғаларының әрекеттеріне қатысты акционерлердің Заңдарға қатысты сілтемелер 20.06.2010 ж. қатысты келтірілген арыздары мен соларды қарастырудың қорытындылары жайлы мәселе қаралады.

Акционерлердің кезекті жалпы жиналысы өздері бойынша шешім қабылдау ісі акционерлердің жалпы жиналысының құзырлығына жатқызылған өзге мәселелерді де қарастырып отыруға құқылы.

Өзіндегі дауыс беруші акциялар түгелдей бір ғана акционерге тиесілі болатын қоғамда акционерлердің жалпы жиналыстары өткізілмейді. Осы Заңмен қоғамның жарғысымен акционерлердің жалпы жиналысының құзырлығына жатқызылған шешімдерді мұндай акционер жалғыз қабылдайды және олар артықшылыққа ие акциялармен куәландырылған құқықтарына нұқсан келтірмейді және шектемейді деген шартпен жазбаша түрде рәсімдеуге жатады.

Егер бұл жалғыз акционер заңды тұлға болып отырса, онда акционерлердің жалпы жиналысының құзырлығына жатқызылған мәселелер бойынша шешімдерді Қазақстан Республикасының заңдары мен осы заңды тұлғаның жарғысына сәйкес осындай шешімдерді қабылдауға құқылы заңды тұлғаның органы, лауазымды тұлғасы не қызметкерлері қабылдайды.

Заңнамалық актілерге сәйкес акционерлердің кезекті жалпы жиналысы қаржылық жыл аяқталғаннан кейін бес ай ішінде өткізілуі тиіс, алайда оны қоғамның аудитін есептік кезең ішінде аяқтау мүмкін болмаған жағдайда үш айға дейін ұзартуға болады.

Акционерлердің жалпы жиналысының қоғамның жоғарғы органы болып табылатындығы оның кез-келген шешімдерді қабылдауға құзырлы деген мағынаны білдірмейді. Жалпы жиналыс өз шешімдерінде заң шеңберінен тысшыға алмайды. Акционерлердің жалпы жиналысының айрықша құзырлығы

Қазақстан Республикасының бірқатар заңнамалық актілерімен белгіленеді. Сонымен қатар егер мұнысы Заңға қайшы келмесе, қоғамның жарғысына акционерлердің жалпы жиналысының айрықша құзырлықтарының қосымша тізімі енгізілуі мүмкін.

Мынаған назар аударма кеткіміз келеді: «АҚ туралы заңының 14 және 15-баптарына сәйкес акционер акционерлердің жалпы жиналысына қатысуға құқылы, алайда солай етуге міндетті емес. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылдың 28 желтоқсанындағы №8 «Заңдарды акционерлік қоғамдарда қолдану Нормативтік қаулысында

көрсетілгендей: Акционердің жалпы жиналысқа қатыспауы оның өз міндеттерін бұзу деп қарастырылмайды.

Акционерлердің жалпы жиналысының құзырлықтары Акционерлердің жалпы жиналысы құзырлықтарының негізгі тізімі.

Сөйтіп, акционерлердің жалпы жиналысының айрықша құзырлығына келесі мәселелер жатады:

1) қоғамның жарғысына өзгертулер мен толықтырулар енгізу, немесе соның жаңа редакциясын бекіту;

1-1) егер корпоративтік кодексті қабылдау қоғамның жарғысымен ескерілген болса, аталмыш кодексті, сондай-ақ соған арналған өзгертулер мен толықтыруларды бекіту;

2) қоғамды ерікті түрде қайта құру не тарату;

3) қоғамның жарияланған акцияларының санын көбейту не қоғамның жайғастырылмаған жарияланған акцияларын өзгерту туралы шешім қабылдау;

3-1) қоғамның құнды қағаздарын айырбастау шарттары мен тәртібін белгілеу, сондай-ақ оларды өзгерту;

4) есептеу комиссиясының сандық құрамы мен құзырлықтарының мерзімін белгілеу, соның мүшелерін сайлау және солардың құзырлықтарын мерзімінен бұрын тоқтату;

5) директорлар кеңесінің сандық құрамын, құзырлықтарының мерзімін белгілеу, соның мүшелерін сайлау және солардың құзырлықтарын мерзімінен бұрын тоқтату, сондай-ақ директорлар кеңесінің мүшелеріне төленетін сыйақының мөлшерін және соны төлеу шарттарын белгілеу;

6) қоғамның аудитін жүргізетін аудиторлық ұйымды белгілеу;

7) жылдық қаржылық есептілікті бекіту. «Акционерлік қоғамдар туралы заңының 76-бабына сәйкес «Атқарушы орган акционерлердің жалпы жиналысына жыл сайын өзінің аудиті Қазақстан Республикасының аудиторлық қызмет туралы заңдарына сәйкес жүргізілген былтырғы жылдың қаржылық есебін талқылау мен бекіту үшін ұсынады. Қаржылық есептілікпен қатар атқарушы орган акционерлердің жалпы жиналысына аудиторлық есепті ұсынады. Жылдық қаржылық есептілік акционерлердің кезекті жалпы жиналысы өткізілетін күннен кем дегенде отыз күн бұрын алдын-ала бекітуге жатады.

Қоғамның кезекті қаржылық есептілігін ақырғы түрде бекіту акционерлердің кезекті жалпы жиналысында жүргізіледі;

Бұдан әрі Қазақстан Республикасының 2003 жылдың 13 мамырындағы №415-ІІ «Акционерлік қоғамдар туралы заңының 36-бабына сәйкес акционерлердің жалпы жиналысының айрықша құзырлығына келесі мәселелер жатады:

8) қоғамның есептік қаржылық жыл бойынша таза табысын үлестіру тәртібін бекіту, қарапайым акциялар бойынша дивидендті төлеу туралы шешім қабылдау және дивидендтің қоғамның бір қарапайым акциясына қатысты өлшемін бекіту;

9) осы Заңның 22-бабының 5-тармағында ескерілген жағдайлар орын алған кезде қоғамның қарапайым және артықшылыққа ие акциялары бойынша дивидендті төлемеу туралы шешім қабылдау;

9-1) қоғам акцияларын ерікті түрде қор биржасынан есептен шығару;

10) қоғамның өзге заңды тұлғаларды құруға не солардың қызметіне жиынтығында қоғамға тиесілі болып отырған активтерің жиырма бес және одан артық пайызын құрайтын бөлігін не бөліктерін тапсыру арқылы қатысуы;

13) қоғамның акционерлерге акционерлердің жалпы жиналысының өткізілетіні туралы хабарлау әдісін белгілеу және осындай ақпаратты бұқаралық ақпарат құралдарында жайғастыру туралы шешім қабылдау;

14) Қоғам акцияларды осы Заңға сәйкес сатып алған жағдайда олардың құнын анықтау әдістемесіне қатысты өзгертулерді бекіту (әдістемені ол құрылтай жиналысымен бекітілмеген жағдайда бекіту);

15) акционерлердің жалпы жиналысына арналған күн тәртібін бекіту;

16) акционерлерге қоғамның қызметі туралы ақпаратты ұсыну тәртібін белгілеу, сонымен қатар егер қоғамның жарғысында мұндай тәртіп белгіленген болса, бұқаралық ақпарат құралын белгілеу;

17) алтын акцияны енгізу және күшін жою;

18) осы Заң мен қоғамның Жарғысына сәйкес өздері бойынша шешім қабылдау акционерлердің жалпы жиналысының құзырлығына жатқызылған өзге мәселелер. (Алайда бұл ұлттық басқарушы холдингтің жалғыз акционерінің құзырлығын белгілеу кезінде қолданылмайды. Ұлттық басқарушы холдингтің жалғыз акционерінің құзырлығы Қазақстан Республикасының Ұлттық әл-ауқат қоры туралы заңымен белгіленеді. Сонымен қатар мұның күші агронеркәсіп кешені саласындағы ұлттық басқарушы холдингге тарамайды).

Сонымен қатар, Азаматтық Кодекстің 93-бабына сәйкес (бұдан әрі мәтін бойынша ҚР АК), Акционерлік қоғам акционерлер жиналысының шешімімен қайта құрылып не таратылуы мүмкін.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының 2003 жылдың 13 мамырындағы №415-ІІ Акционерлік қоғамдар туралы заңына сәйкес жалпы жиналыс төмендегідей шешімдер қабылдай алады:

қоғамның корпоративтік басқару кодексін қабылдау туралы (-бап 1);

өздерін қоғам акционерлерінің жалпы жиналысы артынан мақұлдаған жағдайда өз құрылтайшыларына АҚ-ны тіркеу шығындарын өтеп беру туралы (5-бап);

АҚ жарғысына, сондай-ақ соған қатысты өзгертулер мен толықтырулар енгізуге қол қоятын тұлға туралы (9-бап);

жарғылық капиталды құруға және дивидендтер алуға қатыспайтын бір «алтын акцияны» енгізу туралы (13-бап);

акционерлердің қоғамның қызметі жайлы, соның ішінде қаржылық есептілігі жайлы ақпаратты алу тәртібі туралы (14-бап);

өзі акционерлердің жалпы жиналысының құзырлығына жатқызылған жағдайда қоғамның акцияларын соның жарияланған акциялары саны мөлшерінде жайғастыру туралы (18-бап);

қоғамның жайғастырылған акцияларының төлемақысы ретінде енгізілген мүлікті пайдалану құқығын келісілген пайдалану мерзімі өткенше алып қою туралы (21-бап);

артықшылыққа ие акциялар бойынша дивидендтерді санамағанда, дивидендтерді төлеу туралы шешім қоғамның дауыс беруші акцияларының қарапайым көпшілігімен қабылданған деген шартпен қоғам акциялары бойынша дивиденд төлеу туралы (22-бап);

егер мұндай төлем қоғамның жарғысымен ескерілген болса, тоқсандық не жартыжылдық қорытындылар бойынша қарапайым акциялар бойынша дивиденд төлеу туралы. Жалпы жиналыстың тоқсандық не жартыжылдық қорытындылары бойынша қарапайым акциялар бойынша дивиденді төлеу туралы шешімінде бір қарапайым акцияға қатысты дивидендтің көлем көрсетіледі. Жыл қорытындылары бойынша қоғамның қарапайым акциялар бойынша дивиденд төлеу туралы шешім акционерлердің кезекті жалпы жиналысымен қабылданады (23-бап);

қоғамның қарапайым акциялар бойынша дивидендтер төленбейтін туралы шешімді, соны шешім қабылдаған күннен бастап он жұмыс күні ішінде бұқаралық ақпарат құралдарында міндетті түрде жариялаумен қабылдау (23- бап);

қоғам акцияларының қор биржасының есебінен шығуы туралы (27-бап);

қоғамды қайта құру туралы (27-бап);

қоғамның жарғысына нақты бір акционерге тиесілі акциялар бойынша құқықтарын шектейтін өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы (27-бап);

директорлар кеңесінің барлық мүшелерінің не жекелеген мүшелерінің құзырлығын мерзімінен бұрын тоқтату туралы. Директорлар кеңесі мүшесінің құзырлығы мерзімінен бұрын тоқтатылған жағдайда директорлар кеңесінің жаңа мүшесі жалпы жиналысқа қатысып отырған (өкілін жіберген) акционерлердің кумулятивтік дауыс беруі арқылы сайланады, бұл жағдайда жаңадан сайланған директорлар кеңесі мүшесінің құзырлықтары тұтастай директорлар кеңесі құзырлықтарының мерзімі аяқталған кезде сонымен бір уақытта аяқталады (55-бап);

лауазымды тұлғаның қоғамға келтірген зиянын не нұқсанын өтеу жайлы сотқа арыздану туралы (63-бап);

мәмілелерді өзара байланысқан деп тану туралы (68-бап);

қоғамның жарғысына өздерінің жасаған туралы шешім акционерлердің жалпы жиналысымен қабылданып отыратын ірі мәмілелерді тізімін, сондай-ақ оларды жасасу тәртібін енгізу туралы (70-бап);

Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес қоғамдынесиегерлермен тарату рәсімін келісе отырып және солардың бақылауыменерікті тарату туралы (88-бап). (Жинақтаушы зейнетақы қоры жинақтаушызейнетақы қоры акционерлерінің жалпы жиналысының шешімімен таратылуы мүмкін, бұл жағдайда құзырлы органның соның қолданыстағы зейнетақылық қамту туралы келісімшарттар және (не) ашық жеке зейнетақы шоттары болмаған жағдайда өзі бекіткен тәртіппен берген рұқсатқағазы болуы тиіс).

Өздері бойынша шешім қабылдау акционерлердің жалпы жиналысыныңайрықша құзырлығына жатқызылған мәселелерді егер Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерімен өзгесі ескерілмесе, қоғамның өзгеоргандарының, лауазымды тұлғалары мен қызметкерлерінің құзырлығынаберуге жол берілмейді. Акционерлердің жалпы жиналысына АҚ-ның барлықоргандары (директорлар кеңесі, атқарушы орган және т.б.) есеп береді.

Акционерлердің жалпы жиналысы, егер жарғымен өзгесі белгіленбесе, қоғамның ішкі қызметіне қатысты мәселелер бойынша қоғамның өзге органдарықабылдаған кез келген шешімнің күшін жоюға құқылы.

«Егер мәселе бойынша шешім қабылдау Заңмен емес, өзінше осы мәселені шешу ісін директорлар кеңесіне, басқармаға не өзге органдарға тапсыру мүмкіндігі ескерілген жарғымен акционерлердің жалпы жиналысының құзырлығына жатқызылған болса, онда құзырлықтарды мұндай тапсыру заңдыдеп есептеледі. Акционерлердің жалпы жиналысы, егер жарғыдан өзгесіескерілмесе, соның ішкі қызметіне қатысты мәселелер бойынша қоғамның өзгеоргандары қабылдаған кез келген шешімнің күшін жоюға құқылы (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылдың 28 желтоқсанындағы №8» Акционерлік қоғамдар туралы заңдарды қолдану туралы нормативтік қаулысы).

Сонымен қатар жекелеген қызмет түрлерін орындайтын акционерлік қоғамжиналыстарының шешім қабылдауының бірқатар ерекшеліктері бар:

Мысалы Қазақстан Республикасының 2000 жылдың 18 желтоқсанындағы № 126-II Сақтандыру қызметі туралы заңына сәйкес

«Сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының үлестес тұлғасымен сақтандыру(қайта сақтандыру) ұйымының директорлар кеңесінің шешімімен ғана осыбаптың 1-тармағын ескерумен мәміле жасасуға болады. Сақтандыру (қайтасақтандыру) ұйымының үлестес тұлғаларына (тұлғаларында) ұсынылған(жайғастырылған) активтерге қатысты талап ету құқықтарынан бас тарту ісiартынша акционерлердің жалпы жиналысын хабардар етумен жүргізіледі (15-1-бап), сондай-ақ Қазақстан Республикасының 1995 жылдың 31 тамызындағы №2444 Қазақстан Республикасындағы банктер мен банкілік қызмет туралы заңына сәйкес: Банкпен ерекше қатынас арқылы байланысты болып отырған тұлғамен мәміле осы баптың 1-тармағының талаптарын ескерумен тек

банкіндиректорлар кеңесінің шешімі бойынша ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Банкпенерекше қатынас арқылы байланысты болып отырған тұлғаларға (тұлғаларда) ұсынылған (жайғастырылған) активтерге қатысты талап ету құқықтарынан бас тарту ісі артынша акционерлердің жалпы жиналысын хабардар етумен жүргізіледі (40-бап).

Қазақстан Республикасының 1995 жылдың 31 тамызындағы №2444 «Қазақстан Республикасындағы банктер мен банкілік қызмет туралы» заңына сәйкес: Қазақстан Республикасының Үкіметімен өзіне республикалық мемлекеттік меншікті иелену уәкілеттігі берілген Мемлекеттік орган, не ұлттық басқарушы холдинг банктің лауазымды тұлғаларын не қызметкерлерін ауыстыру, банк активтерін оңтайландыру, жарғылық капиталды көбейту туралы және өзге мәселелерді қарастыру үшін Қазақстан Республикасының заңдарымен ескерілген тәртіппен банк акционерлерінің кезектен тыс жалпы жиналысын шақыртады (17-2-бап).

Қазақстан Республикасының 1997 жылдың 20 маусымындағы № 136-І «Қазақстан Республикасындағы зейнетақылық қамту туралы заңына сәйкес:

«Зейнеткерлік ережелер акционерлердің жалпы жиналысымен уәкілетті етілген жинақтаушы зейнетақы қорының органымен бекітіліп, және уәкілетті органмен келісіледі (29-бап).

Қазақстан Республикасының 2004 жылдың 7 шілдесіндегі № 576-ІІ «Инвестициялық қорлар туралы заңына сәйкес: Үлестік инвестициялық қорды құру туралы шешім, егер соның жарғысында бұл мәселе басқарушы компания акционерлерінің жалпы жиналысының айрықша құзырлығына жатқызылмаған болса, сол қордың басқарушы компаниясының директорлар кеңесімен қабылданады (17-бап).

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2004 жылдың 7 шілдесіндегі №576-ІІ Инвестициялық қорлар туралы заңына сәйкес, инвестициялық қор үлестерінің шығарылымын мемлекеттік тіркеу ісін уәкілетті орган мыналарға негізделумен жүзеге асырады: өзінің жарғысына сәйкес басқарушы компанияның директорлар кеңесімен не акционерлерінің жалпы жиналысымен (барлық дауыс беруші акцияларды иеленіп отырған жалғыз акционермен) қабылданған үлестік инвестициялық қорды құру туралы шешімінің көшірмесіне; өзінің жарғысына сәйкес басқарушы компанияның директорлар кеңесімен не акционерлерінің жалпы жиналысымен (барлық дауыс беруші акцияларды иеленіп отырған жалғыз акционермен) бекітілген қор ережелеріне (екі данада) (20-бап).

Акционерлердің жалпы жиналысымен және директорлар кеңесімен қабылданған шешімдер, және қабылданған шешімдерді орындау туралы ақпарат қоғам акционерлерінің мүддесін қозғайтын ақпарат болып табылады, және қоғам бұл ақпаратты өз акционерлерінің назарына міндетті түрде жеткізіп отыруға міндетті. Эмитент акционерлерінің (қатысушыларының) жалпы жиналысының шешімдері сонымен қатар

эмитенттің қызметіндегі құнды қағаздарды ұстаушылардың мүддесін қозғайтын өзгертулер болып табылады.

Құрылтай жиналыстарының хаттамалары, акционерлердің жалпыжиналыстарының хаттамалары, акционерлердің жалпы жиналыстарының күн тәртібі мәселелері бойынша материалдар; акционерлердің жалпы жиналысын өткізу үшін ұсынылып отыратын акционерлердің тізімдері; директорлар кеңесі отырыстарының (сырттай өткізілген отырыстар шешімдерінің) хаттамалары, директорлар кеңесінің күн тәртібі мәселелері жөніндегі материалдар қоғамның атқарушы органы орналасқан жерде не соның жарғысымен белгіленген өзге жерде соның бүкіл қызмет ету мерзімі бойы сақтауға жатады.

Жалпы жиналысты өткізу қоғамның көптеген мәмілелерін өткізу үшін басты сәт болып табылады, мысалы, егер сотпен не қоғам акционерлерінің жалпы жиналысымен соны тарату және т.б. туралы шешім қабылданған болса, қоғамның акционерлердің алғашқы жалпы жиналысын өткізбейінше өзінің жайғастырылған акцияларын сатып алуға құқы болмайды. Қазақстан Республикасының 2003 жылдың 2 шілдесіндегі № 461-ІІ Құнды қағаздар нарығы туралы заңына сәйкес (12-бап), мемлекеттік емес облигациялардың шығарылымын мемлекеттік тіркеуден өткізу үшін эмитент егер Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес облигацияларды эмитент акционерлерінің жалпы жиналысының алдын-ала қабылданған шешімінсіз шығару мүмкін болмаса, уәкілетті органға акционерлердің жалпы жиналысының хаттамасын (хаттаманың үзінді көшірмесін) және өзінде облигацияларды шығару туралы шешім қабылданған акционерлердің жалпы жиналысын шақырту туралы хабарлама жарияланған бұқаралық ақпарат құралы парағының көшірмесін ұсынуға міндетті. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының 2003 жылдың 2 шілдесіндегі № 461-ІІ Құнды қағаздар нарығы туралы заңына сәйкес (30-бап), құнды қағаздардың қайталама нарығында айналымда жүрген акциялар шығарылымының күшін жою туралы шешімді уәкілетті орган акционерлік қоғам акционерлерінің жалпы жиналысының акционерлік қоғамды қайта құруға (осы акционерлік қоғамға өзге заңды тұлғаның қосылуы не осы акционерлік қоғамнан жаңа акционерлік қоғамның шығарылу жағдайларын санамағанда) не оның таратылуына байланысты не ҚР заңдарымен бекітілген өзге жағдайларда акциялар шығарылымының күшін жою туралы шешіміне сәйкес қабылданады.

Миноритарлық акционер акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібінде көрсетілген мәселелер бойынша шешімдер қабылдау кезінде өзге акционерлермен бірлесу мақсатында қоғамның тіркеушісіне жүгінуге құқы бар.

Миноритарлық акционердің жүгінуі мен қоғамның тіркеушісінің ақпаратты өзге акционерлерге тарату тәртібі құнды қағаздарды ұстаушылар тізілімінің жүйесін жүргізу жөніндегі келісімшартпен белгіленеді.

Акционерлердің жалпы жиналысының өткізілетін орны мен күні және соларды хабарлау

«Акционерлік қоғамдар туралы заңының 40-бабында былай делінген: жиналысты өткізу күні мен уақыты жиналысқа соған қатысуға құқылы тұлғалардың барынша көп саны қатыса алатындай етіп белгіленуі тиіс.

Акционерлердің жалпы жиналысы атқарушы органның орналасқан жеріндегі елді мекенде өткізіліп отыруы тиіс. Алайда бұл бапта қайсыбір кереғарлық бар.

Егер уақыты мен күні олар акционерлер үшін ыңғайлы болатындай етіп белгіленсе, Заңда бекітілген орны миноритарлық акционерлер үшін өте қолайсыз болып шығуы мүмкін, бұл оларды жалпы жиналысқа қатысу мүмкіндігінен айырады. Қазақстан аумағы бойынша үлкен ел. Бұл жағдайда атқарушы органдар көбінесе астаналарда орналасады. Атқарушы орган Алматы не Астанада тіркелген болып, ал миноритарлық акционерлердің басым бөлігі, мысалы Маңғыстауда шоғырлануы мүмкін. Миноритарлық акционерлердің өзінің жиналысқа қатысу және өз мүдделерін қорғау құқығын жүзеге асыруықтималдығы қандай болмақ. Мажоритарлық акционерлер атқарушы органды миноритарлық акционерлердің жиналысқа қатысуға мүмкіндігі болмайтындай етіп саналы түрде тіркеп отыруы мүмкін. Корпоративтік басқару тұрғысынан алып қарағанда акционерлердің жалпы жиналысын өткізу орны мен уақыты тандаған кезде жиналыстың жұмысына акционерлердің түгелдей қатысып отыруына арнап барынша қолайлы жағдай жасап отыруға тырысу керек.

Құрылтай жиналысын (акционерлердің жалпы жиналысын) өткізу орны мен күні эмитенттің атауы мен орналасқан жерімен қоса құрылтай жиналысының (жалғыз құрылтайшының) не акционерлердің жалпы жиналысының (барлық дауыс беруші акцияларды иеленуші акционердің) жарияланған акцияларшығарылымын мемлекеттік тіркеу туралы шешімінде көрсетілуі тиіс.

Акционерлердің жалпы жиналысын өткізу туралы хабарлама бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланып не соларға жіберілуі тиіс. Егер компания акционерлерінің саны елу акционердің санынан аспаса, хабарлама акционердің назарына оған жазбаша хабарландыру жіберу арқылы жеткізілуі тиіс.

Акционерлер алдағы уақытта жалпы жиналыстың өткізілетіні туралы жиналыс өткізілетін күннен кем дегенде отыз күнтізбелік күн бұрын, ал сырттай не аралас дауыс берген жағдайда – кем дегенде қырық бес күнтізбелік күн бұрын хабардар етіледі.

Соттық даулар кезінде соттар акционерлердің жалпы жиналысы шешімінің заңды екендігі туралы шешім қабылдау үшін осы тарауда көрсетілген барлық мәліметтерге көңіл аударып отыруы тиіс.

Қоғам акционерлерінің жалпы жиналысын өткізу туралы хабарламада мыналар көрсетілуі тиіс:

- 1) қоғамның атқарушы органының толық атауы және орналасқан жері;
- 2) жиналысты шақыртудың бастамашысы туралы мәліметтер;
- 3) қоғам акционерлерінің жалпы жиналысын өткізу күні, уақыты мен орны, жиналысқа қатысушыларды тіркеудің басталу уақыты, сондай-ақ бірінші жиналыс өткізілмеген жағдайда өткізілуі тиіс болатын қоғам акционерлерінің жалпы жиналысын өткізу күні мен уақыты;
- 4) акционерлердің жалпы жиналысына қатысуға құқылы акционерлердің тізімін әзірлеу күні;
- 5) акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібі;
- 6) қоғам акционерлерін акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібі мәселелері жөніндегі материалдармен таныстыру тәртібі;
- 7) егер осы қоғам инвестициялық жекешелендіру қоры болып табылса неинвестициялық жекешелендіру қорын түрлендірудің нәтижесінде құрылған болса - қордың толық атауы және соған берілген лицензияның нөмірі. Егер инвестициялық қордың Жалпы жиналысы өткізіліп отырған болса, онда Қазақстан Республикасының 2004 жылдың 7 шілдесіндегі № 576-ІІ» Инвестициялық қорлар туралы» заңына сәйкес акционерлік инвестициялық қоракционерлерінің жалпы жиналысын өткізу туралы жазбаша хабарландырулар басқарушы компанияға, кастодианға, тіркеушіге, қордың аудиторлық ұйымымен уәкілетті органға Қазақстан Республикасының «Акционерлік қоғамдар туралы» заңы мен акционерлік инвестициялық қордың жарғысына сәйкес бекітілген тәртіппен жіберіледі.

4.2 Акционерлердің жалпы жиналысына қатысты материалдарды реттеу

Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібі мәселелері бойынша қоғамның атқарушы органы орналасқан жердегі материалдар жиналыс өткізілетін күннен кем дегенде он күн бұрын акционерлердің танысып шығуы үшін дайын және қол жетімді болуы тиіс, ал акционердің сауалы болған жағдайда оған соның сауалын алған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде жіберілуі тиіс; құжаттардың көшірмелерін әзірлеу және құжаттарды жеткізушығынын егер жарғымен өзгесі ескерілмесе, акционер алады. Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібі мәселелері жөніндегі материалдарда осы мәселелер бойынша негізделген шешімдер қабылдау үшін қажет болатындай көлемдегі ақпарат болуы тиіс. Қоғамның органдарын сайлау мәселелері жөніндегі материалдарда ұсынылған кандидаттар туралы төмендегідей ақпарат берілуі тиіс. Акционерлердің кезекті жалпы жиналысының күн тәртібі мәселелері жөніндегі материалдарға мыналар енгізілуі тиіс:

- 1) тегі, есімі, сондай-ақ қалауы бойынша әкесінің есімі;
- 2) білімі жайлы мәліметтер;
- 2-1) қоғамға қатысты үлесі жайлы мәліметтер;

3) соңғы үш жылдағы жұмыс орны мен атқарған лауазымдары туралы мәліметтер;

4) үміткерлердің біліктілігін, жұмыс тәжірибесін растайтын өзге ақпарат.

Акционерлердің жалпы:

1) қоғамның жылдық қаржылық есебі;

2) жылдық қаржылық есептілікке қатысты аудиторлық есеп;

3) директорлар кеңесінің қоғамның өткен қаржылық жыл бойынша таза табысын үлестіру тәртібі мен қоғамның бір қарапайым акциясына қатысты бір жылдағы дивидендтің мөлшері туралы ұсыныстар;

4) акционерлердің жалпы жиналысын шақыруға бастамашы жиналысының күн тәртібіне қоғамның директорлар кеңесін сайлау (директорлар кеңесінің мүшесін жаңадан сайлау) туралы мәселе енгізілген жағдайда материалдарда директорлар кеңесінің мүшелігіне ұсынылып отырған үміткердің қай акционердің өкілі болып табылатыны және (не) оның қоғамның тәуелсіз директоры лауазымына үміткер болып табылатын-табылмайтыны көрсетілуі тиіс болған тұлғаның қалауы бойынша өзге құжаттар. Акционерлер (алтын акцияның иеленушісі) алдағы уақытта жалпы жиналыстың өткізілетіні туралы жиналыс өткізілетін күннен кем дегенде отыз күнтізбелік күн бұрын, ал сырттай не аралас дауыс берген жағдайда – кем дегенде қырық бес күнтізбелік күн бұрын хабардар етілуі тиіс. Акционерлердің жалпы жиналысын өткізу күні мен уақыты жиналысқа соған қатысуға құқылы тұлғалардың барынша көп саны қатыса алатындай етіп белгіленуі тиіс. Жиналысқа қатысушыларды тіркеуді бастау уақыты және жиналысты өткізу уақыты есептеу комиссиясының жиналысқа қатысушыларды тіркеу, солардың санын есептеу және соның кворумының бар-жоғын анықтау үшін жеткілікті болатындай уақытты қамтамасыз етуі тиіс.

«Қоғамның лауазымды тұлғалары солардың әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) келтірілген зиян үшін, сонымен қатар адастыратын ақпаратты, не қасақана жалған ақпаратты ұсынудың нәтижесінде арқалаған залалдар үшін және Заңмен бекітілген ақпаратты ұсыну тәртібін бұзғаны үшін Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес қоғам мен акционерлердің алдында жауапкершілікте болады. Қоғам акционерлердің жалпы жиналысының шешіміне негізделумен лауазымды тұлғаның қоғамға келтірген зиянын не залалдарын өтеу туралы соған қатысты шағым-талаппен сотқа жүгінуге құқылы (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылдың 28 желтоқсанындағы №8 Акционерлік қоғамдар туралы заңдарды қолдану туралы нормативтік қаулысы). Акционерлердің жалпы жиналысын өткізу тәртібі Акционерлердің жалпы жиналысын өткізу тәртібі АҚ туралы заңына, қоғамның жарғысы мен қоғамның ішкі қызметін реттейтін өзге құжаттарына сәйкес не тікелей акционерлердің жалпы жиналысының шешімімен белгіленеді.

4.3 Жалпы жиналысты өткізу кезеңдері мен тәртібі

Есептеу комиссиясын сайлау (бірқатар жағдайларда)

Егер акционерлердің саны жүз не одан артық адамды құрайтын болса, акционерлердің жалпы жиналысының бірінде есептеу комиссиясы сайланады.

Акционерлердің жалпы жиналысының есептеу комиссиясының қызметтері қоғамның тіркеушісіне жүктелуі мүмкін. Есептеу комиссиясы кемінде үш адамнан тұруы тиіс. Есептеу комиссиясына соның алқалық органдарының мүшелері, қоғамның атқарушы органының қызметін жалғыз өзі атқарып отырған тұлға енгізілмейді. Есептеу комиссиясы акционерлердің жалпы жиналысын өткізу кезінде болмаса, жиналысты өткізу уақытына арнап есептеу комиссиясын қосымша сайлауға рұқсат етіледі.

Акционерлерінің саны жүзден аз болып келетін қоғамда есептеу комиссиясының қызметін акционерлердің жалпы жиналысының хатшысы жүзеге асырады. Акционерлердің алғашқы жалпы жиналысында есептеу комиссиясының қызметін қоғамның тіркеушісі орындайды.

Келген акционерлерді (солардың өкілдерін) тіркеу. Акционерлердің жалпы жиналысына қатысушылардың құрамы Акционерлердің жалпы жиналысы ашылғанша есептеу комиссиясы жалпы жиналысқа қатысу үшін келген тұлғаларды тексеріп және акционерлердің жалпы жиналысына қатысушыларды тіркейді.

Акционер акционерлердің жалпы жиналысына қатысуға және қарастырылып отырған мәселелер бойынша өзі не өз өкілі арқылы дауыс беруге құқылы.

Тіркеуден өтпеген акционер (акционердің өкілі) акционерлердің жалпы жиналысына қатысуға және күн тәртібіндегі мәселелерді талқылауға қатысуға құқылы, алайда кворумды белгілеу кезінде есепке алынбайды және дауыс беруге құқы болмайды.

Тіркеуден өтпеген акционер (акционердің өкілі) кворумды белгілеу кезінде есепке алынбайды және дауыс беруге құқы болмайды.

Қарапайым акция акционерге акционерлердің жалпы жиналысына дауысқа салынатын барлық мәселелерді шешу кезінде дауыс беру құқығымен қатысу құқығын береді. Артықшылыққа ие акция, егер қоғам акционерлерінің жалпы жиналысы өзі бойынша қабылданған шешім артықшылыққа ие акцияларды иеленіп отырған акционердің құқықтарын шектеуі мүмкін мәселені қарастырып отырған болса, акционерге қоғамды басқару құқығын береді. Мұндай мәселе бойынша шешім шектеу үшін жайғастырылған артықшылыққа ие акциялардың (сатып алынғандарын санамағанда) кемінде үштен екі бөлігі дауыс берген жағдайда ғана қабылданған болып есептеледі; қоғам акционерлерінің жалпы жиналысы қоғамды қайта құру не тарату жайлы мәселені қарастырады.

Артықшылыққа ие акциялардың меншіктенушісі болып табылатын қоғам акционері көзбе-көз тәртіппен жүргізіліп отырған акционерлердің жалпы жиналысына қатысуға және сонда қаралып отырған мәселелерді талқылауға қатысуға құқылы.

Атап айтарлығы, Қазақстан Республикасының 2004 жылдың 7 шілдесіндегі № 576-ІІ Инвестициялық қорлар туралы заңына сәйкес: Акционерлік инвестициялық қордың акционері акционерлердің жалпы жиналысы қорды қайта құру туралы не сол қордың жарғысына не акциялары шығарылымының анықтамалығына соның құқығын шектейтін өзгертулер енгізу туралы шешім қабылдап, акционер сол жалпы жиналысқа қатысып және аталмыш шешімді қабылдауға қарсы дауыс берген болса, бұл жағдайда акционер өзіне тиесілі акцияларды сатып алуды талап етуге құқылы (14-бап). Осылайша, Заңда инвестициялық қор акционерінің егер келешекте оған заң тарапынан қорғау қажет болса, оның өкілінсіз өзінің қатысу қажеттігі белгіленген.

«Акционерлерді тіркеу жиналыстың жұмыс басталған кезде аяқталған деп есептеледі, себебі Заңның 48-бабының 2-тармағына сәйкес келген акционерлерді (солардың өкілдерін) тіркеу жалпы жиналыс ашылғанша жүргізіледі» (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылдың 28 желтоқсанындағы №8 Акционерлік қоғамдар туралы заңдарды қолдану туралы нормативтік қаулысы).

Акционердің акционерлердің жалпы жиналысына сенімді өкілін жіберу арқылы қатысуы.

Егер акционер жалпы жиналысқа қатыса алмай не қатысқысы келмей отырса, онда ол оған өз өкілін жібере алады. Акционердің өкілі Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес ресімделген сенімхатқа негізделумен әрекет етеді. Қазақстан Республикасының заңдарына не келісімшартқа сәйкес акционердің атынан сенімхатсыз әрекет етуге не соның мүддесін жақтап отыруға құқы бар тұлғаға акционерлердің жалпы жиналысына қатысу және қарастырылып отырған мәселелер бойынша дауыс беру үшін сенімхат қажет етілмейді. Акционердің өкілі соның акционерлердің жалпы жиналысына қатысу мен дауыс беру құзырлығын растайтын сенімхатты ұсынуы тиіс. Қоғам органдарының мүшелерінің, сондай-ақ қоғамның өзге қызметкерлерінің акционерлердің жалпы жиналысында өкіл ретінде сөз сөйлеуге құқы жоқ. Егер Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес қоғамның жайғастырылған (дауыс беруші) акцияларының жалпы санының он және одан артық пайызын иеленіп, пайдаланып, иелік етіп отырған акционердің ірі қатысушының мәртебесіне не өзге мәртебеге ие болуға келісімін алу көзделіп отырса, онда өздерінің акцияларының жиынтық пакеті қоғам акцияларының он және одан артық пайызын құрайтын ірі акционердің және (не) акционерлердің өкілі акционерлердің жалпы жиналысында жалпы жиналыстың әрбір мәселесі бойынша сенімхатта көрсетілген акционердің (акционерлердің) шешіміне сәйкес

акционердің (акционерлердің) жазбаша нұсқауы болған жағдайда ғана дауыс беруге құқылы.

Акцияларының жиынтық пакеті қоғам акцияларының онпайызынан аз мөлшерді құрайтын акционердің өкілі, және (не) акцияларының жиынтық пакеті қоғам акцияларының он пайызынан аз мөлшерді құрайтын акционерлердің өкілдері сенімхатта жалпы жиналыстың әрбір мәселесі бойынша шешімді жазбаша түрде көрсетусіз акционердің (акционерлердің) атынан әрекет етіп отыруға құқылы.

Үлестік инвестициялық қордың басқарушы компаниясы өзінің дауыс беруші акциялары сол қор активтерінің құрамына кіретін акционерлік қоғам акционерлерінің жалпы жиналысында қор үлестерін ұстаушылардың өкілі болып табылады.

Қаржылық ұйым акционерлерінің жалпы жиналысына солардың қызметін реттеу мен қадағалау мақсатында қатысу үшін уәкілетті орган Жалпы жиналысқа қатысуға арнап өз өкілін жібереді. Өкіл өзіне жүктелген міндетті жүзеге асыру мақсатында банк акционерлерінің жалпы жиналысына акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіндегі мәселелер бойынша дауыс беру және өз пікірін білдіру құқығынсыз бақылаушы ретінде қатысады.

Тиісті түрде тіркеуден өткен жиналысқа қатысушыларға материалдарды ұсыну. Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіндегі мәселелер бойынша материалдарды есептеу комиссиясы береді.

Акционерлердің жиналыстағы құқықтарын түсіндіру. Есептеу комиссиясы акционерлердің жалпы жиналысындағы акционерлердің құқықтарын жүзеге асыру мәселелерін түсіндіреді

Арызды ұсыну (бірқатар жағдайларда) Қазақстан Республикасының 2000 жылдың 18 желтоқсанындағы № 126-II «Сақтандыру қызметі туралы заңына сәйкес: «Акционерлердің жалпы жиналысына қатысып отырған акционер (банк – Қазақстан Республикасының резиденті болып табылатын акционерден басқа) егер осындай акционерлерді (қатысушыларды) тіркеу туралы ақпарат сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымында болмай шықса, өзінде соның акционерлерінің (қатысушыларының) осы баптың 4-тармағының бірінші бөлімінің талабын орындағаны туралы көрсетілген арызын ұсынады. Аталмыш арызды ұсынбаған акционерге акционерлердің жалпы жиналысына қатысуға рұқсат етілмейді (21-бап).

Кворумды белгілеу.

Акционерлердің жалпы жиналысы, егер жиналысқа қатысушыларды тіркеудің аяқталу сәтіне қарсы қоғамның дауыс беруші акцияларының жиынтығында елу және одан артық пайызына ие болып отырған, жалпы жиналысқа қатысуға және сонда дауыс беруге құқылы акционерлердің тізіміне енгізілген акционерлер не солардың өкілдері тіркелген болса, күн тәртібінің мәселелері бойынша шешімдерді қарастырып және қабылдап отыруға құқылы.

Акционерлерге сырттай дауыс беру бюллетеньдері жіберілген жағдайда аталмыш бюллетеньдермен ұсынылған және қоғамның жалпы жиналысқа қатысушылардың тіркеу сәтінде алған дауыстар кворумды белгілеу кезінде және дауыс берудің қорытындыларын әзірлеу кезінде есепке алынып отырады.

Акционерлердің жалпы жиналысын сырттай дауыс беру әдісімен өткізген кезде кворум болмаған жағдайда акционерлердің жалпы жиналысы қайталап өткізілмейді.

Акционерлердің жалпы жиналысында, сонымен қатар жиналыс өткізілетін бүкіл уақыт бойы кворумның бар-жоғын есептеу комиссиясы белгілейді, ол сонымен қатар әрбір мәселе бойынша шешім қабылдау кезінде кворумның бар- жоғы туралы жариялайды.

Акционерлерге сырттай дауыс беру бюллетеньдері жіберілген жағдайда осы аталмыш бюллетеньдермен ұсынылған дауыстар жалпы жиналысқа қатысушылардың тіркеу сәтіне қарсы кворумды белгілеу мен дауыс берудің қорытындыларын жасау кезінде есепке алынып отырады.

Жалпы жиналыстың ашылуы.

Акционерлердің жалпы жиналысы кворум болған жағдайда жарияланған уақытта ашылады. Акционерлердің жалпы жиналысын, акционерлер (солардың өкілдері) түгелдей тіркеліп, хабардар етіліп және олар жиналысты ашу уақытын өзгертуге қарсылық білдірмеген жағдайды санамағанда, жарияланған уақыттан бұрын ашуға болмайды.

Жалпы жиналыстың төрағасы (президиумы) мен хатшысын сайлау.

Егер қоғамның жарғысында өзгесі ескерілмесе, жалпы жиналыстың төрағасы (президиумы) мен хатшысын сайлау туралы мәселе бойынша дауыс берген кезде әр акционер бір дауысқа ие болады, ал шешім қатысып отырғандар санының қарапайым дауыс көпшілігімен қабылданады.

Атқарушы органның мүшелері жиналысқа қатысып отырған акционерлердің барлығы атқарушы органға кіретін жағдайды санамағанда, акционерлердің жалпы жиналысында төрағалық ете алмайды. Төрағаның күн тәртібінің мәселесін талқылауға қатысып отыруға құқылы тұлғалардың сөз сөйлеуіне мұндай сөз сөйлеулер акционерлердің жалпы жиналысының регламентінің бұзылуына әкеп соқтыратын не бұл мәселе бойынша пікірталастар тоқтатылған жағдайларды санамағанда, соларға кедергі келтіруге құқы болмайды.

Акционерлердің жалпы жиналысын өткізу барысында соның төрағасы қарастырылып отырған мәселе бойынша пікірталастарды тоқтату туралы, сондай-ақ сол бойынша дауыс беру әдісін өзгерту туралы ұсынысын дауысқа салуға құқылы.

Акционерлердің жалпы жиналысының хатшысы акционерлердің жалпы жиналысының хаттамасында көрсетілген мәліметтердің толықтығы мен шүбәсіздігі үшін жауапкершілікте болады.

Дауыс беру әдісін белгілеу – ашық не жасырын түрде (бюллетеньдер бойынша) дауыс беру. Акционерлердің жалпы жиналысы күн тәртібінің мәселелері бойынша дауыс берудің қалай өтетінін белгілейді.

Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібін бекіту. Бекіту жиналысқа қатысып отырған қоғамның дауыс беруші акцияларының жалпы санының дауыс көпшілігімен жүргізіледі. Көзбе-көз түрде өткізіліп отырған акционерлердің жалпы жиналысын ашу кезінде директорлар кеңесі оларға күн тәртібін өзгерту бойынша ұсыныстары жайлы баяндауға міндетті.

Күн тәртібіне өзгертулер мен (не) толықтырулар, егер соларды енгізу үшін акционерлердің жалпы жиналысына қатысып отырған және жиынтығында қоғамның дауыс беруші акцияларының тоқсан пайыздан артық бөлігін иеленіп отырған акционерлердің (не солардың өкілдерінің) басым бөлігі дауыс берген болса, енгізіліп отыруы мүмкін. Күн тәртібі егер өзін енгізу үшін жайғастырылған артықшылыққа ие акциялардың (сатып алынғандарын санамағанда) жалпы санының кем дегенде үштен екі бөлігі дауыс берген болса, өзі бойынша шешім қабылдау артықшылыққа ие акцияларды иеленуші акционерлердің құқықтарын шектеуі мүмкін мәселемен толықтырылуы мүмкін. Акционерлердің жалпы жиналысы шешімді сырттай дауыс беру арқылы қабылдаған жағдайда акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібін өзгертіп және (не) толықтыруға болмайды.

Күн тәртібінің мәселелерін қарастыру, соның әрбір мәселесі бойынша шешім қабылдау. Акционерлердің жалпы жиналысы, егер жиналысқа қатысушыларды тіркеудің аяқталу сәтінде соған қатысуға және сонда дауыс беруге құқылы, жиынтығында қоғамның дауыс беруші акцияларының елу және одан артық пайызын иеленіп отырған акционерлердің тізіміне енгізілген акционерлер не соларды өкілдері тіркелген болса, күн тәртібінің мәселелерін қарастырып және солар бойынша шешім қабылдап отыруға құқылы.

Жалпы жиналысты өткізу кезінде есептеу комиссиясы әркез кворумның бар- жоғын хабарлап отыруы тиіс, сондай-ақ ол алынған бюллетеньдердің жарамдылығын анықтайды және жарамды бюллетеньдердің санын және сондағы күн тәртібінің әрбір мәселесі бойынша көрсетілген дауыстарды есептеп отырады; акционерлердің жалпы жиналысында қаралған мәселелер бойынша дауыстарды санайды, және дауыс беруді қорытындылайды; акционерлердің жалпы жиналысында дауыс берудің қорытындылары туралы хаттаманы әзірлейді; дауыс беру бюллетеньдері мен дауыс берудің қорытындылары туралы хаттаманы қоғамның мұрағатына тапсырады. Есептеу комиссиясы акционерлердің жалпы жиналысында дауыс беруге арналған толтырылған бюллетеньдерде көрсетілген ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз етеді.

Күн тәртібінің мәселелері бойынша шешімдер көзбе-көз және/не сырттай (сырттай дауыс беруді өткізу арқылы) қабылданып отыруы мүмкін. Сырттай дауыс беру акционерлердің жалпы жиналысына қатысып отырған

акционерлердің дауыс беруімен бірге (аралас дауыс беру) не акционерлердің жалпы жиналысын өткізусіз қолданылуы мүмкін. Сырттай дауыс беруді өткізу кезінде бірыңғай пішімдегі дауыс беру бюллетеньдері акционерлердің тізіміне енгізілген тұлғаларға жіберіледі (таратылады). Дауыс беру бюллетені акционерлердің тізіміне енгізілген тұлғаларға акционерлердің жалпы жиналысы өткізілетін күннен кем дегенде қырық бес күн бұрын жіберілуі тиіс.

Акционерлердің жалпы жиналысын өткізусіз сырттай дауыс берген жағдайда акционерлерінің саны бес жүз және одан асатын қоғам жарғымен белгіленген бұқаралық ақпарат құралдарында акционерлердің жалпы жиналысында сырттай дауыс беру бюллетенін акционерлердің жалпы жиналысының өткізілетіні туралы хабарламамен бірге жариялауы тиіс. Сырттай дауыс беру бюллетенінде мыналар көрсетілуі тиіс:

- 1) қоғамның атқарушы органының толық атауы мен орналасқан жері;
- 2) жиналысты шақыртуға бастамашы болған тұлға жайлы мәліметтер;
- 3) сырттай дауыс беру бюллетендерін ұсынудың ақырғы күні;
- 4) акционерлердің жалпы жиналысы өткізілетін күн не акционерлердің жалпы жиналысын өткізусіз сырттай дауыс беру үшін дауыстарды санау күні;
- 5) акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібі;
- 6) егер акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібінде директорлар кеңесінің мүшелерін сайлау туралы мәселелер көрсетілген болса, сайлауға арнап ұсынылып отырған кандидаттардың аты-жөндері;
- 7) өздері бойынша дауыс жүргізіліп отырған мәселелердің пайымдамасы;
- 8) акционерлердің жалпы жиналысы күн тәртібінің әрбір мәселесі бойынша «жақтау» «қарсы», «қалыс қалу» сөздерімен көрсетілген дауыс беру нұсқалары;
- 9) күн тәртібінің әрбір мәселесі бойынша дауыс беру тәртібін түсіндіру (бюллетенді толтыру).
- 10) егер акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіне директорлар кеңесінің мүшелерін сайлау туралы мәселелер енгізілген болса, сырттай дауыс беру бюллетенінде жекелеген кандидаттарды жақтаумен берілген дауыс санын көрсетуге арналған жолдар болуы тиіс.

Қоғамның жекелеген акционерлерге дауыс беру бюллетеньдерін акционерлердің жалпы жиналысында дауыс берудің нәтижелеріне ықпал етумақсатында жіберіп отыруға құқы болмайды.

Көпшілік компанияларды санамағанда, қоғамның жарғысымен акционерлердің жалпы жиналысы күн тәртібінің барлық не жекелеген мәселелері бойынша шешімдерді сырттай дауыс беру арқылы қабылдауға тыйымсалынуы мүмкін.

Егер алдында сырттай дауыс беру бюллетенін жіберген акционер өзіндеаралас дауыс беру қолданылатын акционерлердің жалпы жиналысына қатысу және дауыс беру үшін келген болса, оның бюллетені акционерлердің

жалпыжиналысының кворумын белгілеу мен күн тәртібінің мәселелері бойынша дауысанын есептеу кезінде ескерілмейді.

Сырттай дауыс беру бюллетеніне акционер – өзінің жеке басын куәландыратын құжат жайлы мәліметтерді көрсетумен жеке тұлға қол қоюы тиіс. Акционер – заңды тұлғаның сырттай дауыс беру бюллетеніне соныңбасшысы қол қойып және ол заңды тұлғаның мөрімен бекітілуі тиіс. Акционер – жеке тұлғаның не акционердің – заңды тұлғаның басшысының қолықойылмаған, сондай-ақ заңды тұлғаның мөрі басылмаған бюллетень жарамсыз деп саналады. Дауыстарды санау кезінде өздері бойынша акционерлер бюллетеньде белгіленген дауыс беру тәртібін ұстанған және дауыс берудің ықтимал нұсқаларының тек біреуі ғана белгіленген мәселелер бойынша берілген дауыстар ғана есепке алынады. Акционерлердің жалпы жиналысында дауыс беру «Акционерлік қоғамдар туралы заңының 50-бабымен белгіленеді, дәлірек айтқанда: «Акционерлердің жалпы жиналысында дауыс беру келесі жағдайларды санамағанда, бір акция – бір дауыс принципі бойынша жүзеге асырылады:

- 1) Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерімен ескерілген жағдайларда бір акционерге берілетін акциялар бойынша дауыстардың ең көп саны шектелген жағдайды;

- 2) директорлар кеңесінің мүшелерін сайлау кезіндегі кумулятивтік дауыс беруді;

- 3) акционерлердің жалпы жиналысында дауыс беруге құқылы әрбір тұлғаға акционерлердің жалпы жиналысын өткізудің рәсімдік мәселелері бойынша бір дауыс ұсынылған жағдайды.

2. Кумулятивтік дауыс беру кезінде акция бойынша ұсынылған дауыстарды акционер директорлар кеңесінің бір мүшесіне толығымен беріп не директорлар кеңесінің мүшелігіне бірнеше кандидат тұлғаларға үлестіріп беруі мүмкін.

Директорлар кеңесіне сайланған деп өздері үшін ең көп дауыс саны берілген кандидаттар танылады.

3. Егер көзбе-көз түрде өткізіліп отырған акционерлердің жалпы жиналысындағы дауыс беру жасырын түрде жүргізіліп отырған болса, мұндай дауыс берудің бюллетеньдері (бұдан әрі бұл мақалада – көзбе-көз жасырын дауыс беру бюллетеньдері) өзі бойынша дауыс беру жасырын түрде өткізіліп отырған әрбір жеке мәселе бойынша әзірленуі тиіс. Бұл жағдайда көзбе-көз дауыс беру бюллетенінде мыналар көрсетілуі тиіс:

- 1) мәселенің пайымдамасы не жиналыстың күн тәртібіндегі соның реттік нөмірі;

- 2) әрбір мәселесі бойынша «жақтау» қарсы, «қалыс қалу сөздерімен көрсетілген дауыс беру нұсқалары, не қоғам органына әрбір кандидат бойынша дауыс беру нұсқалары;

- 3) акционерге тиесілі дауыс саны.

4. Көзбе-көз жасырын дауыс беру бюллетеніне өзінде акционер бюллетеньге қоғамға осы Заңға сәйкес өзіне тиесілі акцияларды сатып алу

туралы талабын ұсыну мақсатында өзі қол қоюды қалаған жағдайларды санамағанда, акционердің қолы қойылмайды.

Көзбе-көз жасырын дауыс беру бюллетеньдері бойынша дауыстарды санау кезінде өздері бойынша дауыс беруші бюллетеньде белгіленген дауыс беру тәртібін ұстанған және дауыс берудің ықтимал нұсқаларының біреуі ғана белгіленген мәселелер бойынша ғана ескеріледі.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес (Жалпы бөлімі), 95-бап «Егер заң актілерінде өзгеше көзделмесе, акционерлік қоғамдардың бір-бірінің жарғылық капиталдарында өзара қатысуы әрбір жарғылық капиталдың жиырма бес пайызынан аспауы тиіс. Бір-бірінің шығарылған(төленген) жарғылық капиталына өзара қатысатын акционерлік қоғамдар басқа қоғам акционерлерінің жалпы жиналысында жиырма бес пайыздан артық дауысты пайдалана алмайды.

Акционерлердің жалпы жиналысының бірқатар шешімдері қоғамның дауыс беруші акцияларының білікті көпшілігімен (инвестициялық жекешелендіру қорын түрлендірудің нәтижесінде құрылған қоғамда – жиналысқа қатысып отырған қоғамның дауыс беруші акцияларының білікті көпшілігімен) қабылданып отырады, бірқатар шешімдер қоғамның дауыс беруші акцияларының жалпы санының қарапайым дауыс көпшілігімен қабылданады.

Мұнысы заңнамалық актілер мен қоғамның жарғысымен белгіленеді. Мысалы, Акционерлік қоғамдар туралы заңының 73-бабына сәйкес,

2. Қоғамның өзін жасасуға мүдделі болып отырған мәмілені жасасу туралы шешімі келесі жағдайларда акционерлердің жалпы жиналысында соны жасасуға мүдделі емес акционерлердің дауыс көпшілігімен қабылданады, яғни:

1) егер директорлар кеңесінің барлық мүшелері мүдделі тұлға болып отырса;

2) директорлар кеңесінің осындай шешімді қабылдау үшін қажет болатын дауыс санының болмай отырғанына байланысты мұндай мәмілені жасасу туралы шешімді қабылдай алмайтындығына орай.

3. Қоғамның келісім жасасу туралы шешімі егер оның соңында директорлар кеңесінің барлық мүшелері және қарапайым акцияларды иеленіп отырған акционерлердің барлығы мүдделі тұлғалар болып есептелінсе, акционерлердің жалпы жиналысында қоғамның дауыс беруші акцияларының жалпы саны дауыс көпшілігімен қабылданады.

Бұл жағдайда акционерлердің жалпы жиналысына негізделген шешім қабылдау үшін қажет болатын ақпарат (құжаттарды қосарлаумен) ұсынылады.

4. Қоғамның жарғысында ол өздері келісім жасасуға мүдделі болып отырған мәмілелердің жекелеген түрлерін жасасудың өзгеше тәртібі белгіленуі мүмкін.

Дауыс берудің қорытындылары бойынша есептеу комиссиясы дауыс берудің қорытындысы туралы хаттамаларды әзірлеп және соларға қол

қояды. Дауыс берудің қорытындысы өзінің барысында дауыс беру жүргізілген акционерлердің жалпы жиналысында жарияланады. Акционердің дауыс беруге ұсынылған мәселе бойынша ерекше пікірі орын алған жағдайда есептеу комиссиясы хаттамаға тиісті жазба енгізуге міндетті.

12. Жиналысты жабу.

Акционерлердің жалпы жиналысын күн тәртібінің барлық мәселелері қаралып және солар бойынша шешім қабылданғаннан кейін ғана жабық деп жариялауға болады.

13. Хаттаманы жүргізу

Акционерлердің жалпы жиналысы өткізілген барлық уақыт бойы жалпы

жиналыстың хаттамасы жүргізіліп отырады, ол жиналыс жабылғаннан кейін үш

жұмыс күні ішінде әзірленіп және қол қойылуы тиіс. Акционерлердің жалпы жиналысының хаттамасында келесі мәселелер көрсетілуі тиіс:

1) қоғамның атқарушы органының толық атауы мен орналасқан жері;
2) акционерлердің жалпы жиналысы өткізілетін күні, уақыты мен орны;

3) акционерлердің жалпы жиналысына қатысқан қоғамның дауыс беруші акцияларының саны туралы мәліметтер;

4) акционерлердің жалпы жиналысының кворумы;

5) акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібі;

6) акционерлердің жалпы жиналысында дауыс беру тәртібі;

7) акционерлердің жалпы жиналысының төрағасы (президиум) мен хатшысы;

8) акционерлердің жалпы жиналысына қатысып отырған тұлғалардың сөйлеген сөздері;

9) акционерлердің дауысқа салынған акционерлердің жалпы жиналысы күн тәртібінің әрбір мәселесі бойынша дауыстарының жалпы саны;

10) дауысқа салынған мәселелер, солар бойынша дауыс берудің қорытындылары;

11) акционерлердің жалпы жиналысымен қабылданған шешімдер;

12) жалпы жиналыста қоғамның директорлар кеңесін сайлау (директорлар кеңесінің жаңа мүшесін сайлау) туралы мәселе қаралған жағдайда жалпы жиналыстың хаттамасында директорлар кеңесінің сайланған мүшесінің қай акционердің кім болып табылатыны және (не) директорлар кеңесінің сайланған мүшелерінің қайсысы тәуелсіз директор болып табылатыны көрсетіледі.

Акционерлердің жалпы жиналысының хаттамасына төмендегі тұлғалар қолқояды:

1. акционерлердің жалпы жиналысының төрағасы;

2. акционерлердің жалпы жиналысы президиумының мүшесі

3. акционерлердің жалпы жиналысының хатшысы;
4. акционерлердің жалпы жиналысының есептеу комиссиясының мүшелері;

5. қоғамның дауыс беруші акцияларының он және одан артық пайызын иеленіп отырған және акционерлердің жалпы жиналысына қатысып отырған акционерлер.

Осы тұлғалардың қайсыбірі хаттаманың мазмұнымен келіспеген жағдайда ол тұлға содан бас тарту себебін түсіндірумен, жазбаша түсініктеме ұсынумен содан бас тартуға құқылы, аталмыш түсініктеме хаттамаға қосарлауға жатады.

Хаттамаға қол қоюға міндетті тұлғаның соған қол қоюы мүмкін болмаған жағдайда хаттамаға соның өкілі кейінгісін берілген сенімхатқа негізделумен қол қояды.

Акционерлерді дауыс беру қорытындылары бойынша хабардар ету.

Акционерлердің жалпы жиналысында дауыс берудің қорытындылары несырттай дауыс берудің нәтижелері өздерін бұқаралық ақпарат құралдарында жариялау арқылы не әр акционерге акционерлердің жалпы жиналысы жабылған күннен кейінгі он күн ішінде жазбаша хабарлама жіберу арқылы акционерлердің назарына жеткізіледі. Акционерлерді дауыс берудің қорытындылары туралы хабардар ету тәртібі қоғамның жарғысымен белгіленеді.

Өтпеген жиналыстың орнына өткізіліп отырған акционерлердің қайталама жалпы жиналысы келесі шарттармен күн тәртібінің мәселелерін қарастырып және солар бойынша шешім қабылдап отыруға құқылы, яғни егер:

1) кворумның болмау себебіне орай өтпеген акционерлердің жалпы жиналысын шақырту тәртібі орындалған болса;

2) соған қатысуға арнап тіркеудің аяқталу сәтіне қарсы жиынтығында қоғамның дауыс беруші акцияларының қырық және одан артық пайызын иеленіп отырған акционерлер, соның ішінде сырттай дауыс беретін акционерлер (несолардың өкілдері) тіркелген болса.

Акционерлерінің саны он мың және одан асатын қоғамның жарғысымен акционерлердің жалпы жиналысын өткізуге арнап бұдан аз кворум белгіленуі мүмкін (қоғамның дауыс беруші акцияларының кем дегенде он бес пайызы).

Инвестициялық жекешелендіру қорын қайта құру мен қайта тіркеудің нәтижесінде құрылған қоғамдағы акционерлердің қайталама жалпы жиналысы егер соған қатысуға арнап тіркеудің аяқталу сәтіне қарсы қоғамның дауыс беруші акцияларын иеленіп отырған кем дегенде бес жүз акционер (не солардың өкілдері) тіркелген болса, күн тәртібінің мәселелерін қарастырып және солар бойынша шешім қабылдап отыруға құқылы. Акционерлердің жалпы жиналысы сырттай дауыс беру арқылы өткізілген кезде кворум болмаған жағдайда акционерлердің қайталама жалпы жиналысы өткізілмейді.

Дауыс берудің қорытындылары туралы хаттаманы әзірлеу және соған қол қоюдан кейін хаттама өздеріне негізделумен әзірленген көзбе-көз жасырын және сырттай дауыс беруге арналған толтырылған бюллетеньдер (сонымен қатар жарамсыз деп танылған бюллетеньдер) хаттамамен бірге тігіледі және қоғамның мұрағатына сақтауға тапсырылады.

Акционерлердің жалпы жиналыстарының хаттамалары дауыс берудің қорытындылары туралы хаттамалармен, жалпы жиналысқа қатысу және дауыс беру, сондай-ақ хаттамаға қол қою құқығын растайтын сенімхаттармен және хаттамаға қол қоюдан бас тарту себептерін жазбаша түсіндірулермен бірге тігіледі.

Аталмыш құжаттарды атқарушы орган сақтап және олар акционерлерге солардың танысып шығуына арнап кез келген уақытта беріліп отыруы тиіс.

Акционердің талап етуі бойынша оған акционерлердің жалпы жиналысы хаттамасының көшірмесі беріледі.

Акционерлік қоғам органдарының шешімдерін даулау туралы өтініш сотқа арызданушыға соның құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылғаны жайлы мәлім болған күннен бастап үш ай ішінде ұсынылады.

Акционерлердің жалпы жиналысының шешімдерін даулау туралы өтініштерді қарау кезінде мынаны ескерген жөн: акционердің заңды мүдделеріне нұқсан келтіретін Заң бұзушылықтарға, өзге нормативтік құқықтық актілерді не жарғыны бұзуға мыналар жатады: акционерге (алтын акция иегеріне) акционерлердің жалпы жиналысының өткізілетін күні туралы уақытында хабарламау (хабарламау); акционерге жиналыстың күн тәртібі мәселелері бойынша қажетті ақпаратпен (материалдармен) танысып шығу мүмкіндігін ұсынбау; сырттай не көзбе-көз жасырын дауыс беруге арналған бюллетеньдерді уақытында ұсынбау және т.б.

Акционерлердің жалпы жиналысын шақыртудың заңмен бекітілген императивтік рәсімдерін, сонымен қатар оның алдағы уақытта өткізілетіні туралы хабарлау мен күн тәртібінің материалдарын әзірлеу мерзімдерін және кейінгілерінің қол жетімділігін бұзу Заңның 14-бабымен ескерілген акционерлердің құқықтарын бұзуға әкеп соқтырады, мұнысы акционерлердің жалпы жиналысының шешімін жарамсыз деп тануға негіздеме болуы мүмкін. АК 178-бабына сәйкес акционерлердің өз құқықтарын қорғау туралы дауларды шешу кезінде талап етудің жалпы мерзімі қолданылады.

Жоғарыда айтылып кеткендей, акционерлердің жиналысын әзірлеу мен өткізу тәртібі акционерлердің, әсіресе миноритарлық акционерлердің құқықтары қорғалуы үшін жеткілікті дәрежеде регламенттелген болуы тиіс. Алайда Заңдар мен регламенттердің орын алуының өзі егер акционерлердің өздері олар жайлы білмесе не акционерлердің жиналыстарына түрлі себептермен қатысқысыкелмей отырған болса, акционерлердің құқықтарын қорғауға әкелмеуі де мүмкін.

Мысалы, егер тура осы миноритарлық акционерлер жағдайды өзгерте алатынына сенімді болмаса.

Акционерлердің жалпы жиналыстардың қалай өткізіліп отыруы тиіс екендігі жайлы хабардар болу үшін Қазақстан Республикасының Қаржы нарығы мен қаржылық ұйымдарды реттеу мен қадағалау агенттігі өз сайтында төмендегідей үш жадынаманы жариялады:

Акционерлердің жалпы жиналысын өткізу тәртібі туралы қысқаша жадынама; үш жыл (автордың ескертуі)

Акционерлердің жалпы жиналысының айрықша құзырлығы туралы қысқаша жадынама;

Акционерлік қоғамның акционерлердің жалпы жиналысын шақырту тәртібі туралы қысқаша жадынама.

Мұндай жарияланымдар мүдделі акционерлерге өз құқықтарын қорғауға себін тигізуі мүмкін.

Мүдделі емес тұлғаларға қатысты мәселе, сірә, бірде акционерлердің бірі, енді бірде екіншісі қоғамға акционерлердің жалпы жиналысы кезіндегі құқықтарын қорғауға болатынын көрсеткен сайын ұзақ уақыт бойы шешіліп отыратын болар.

Интернетте акционерлердің жалпы жиналыстары туралы ережелер ментсолардың хаттамаларын жариялай бастаған кейбір акционерлік қоғамдар мақтауға тұрарлық. Әрине, мұндай жарияланымдар осы қоғамдардағы корпоративтік басқару деңгейінің орташадан жоғары екендігін көрсетеді.

Талқылауға арналған мәселелер:

1. Акционерлердің жалпы жиналысы дегеніміз не?
2. Акционерлердің жалпы жиналысының құзырлығы қандай?
3. Акционерлердің жалпы жиналысы қалай әзірленіп және қалай өткізіледі?
4. Акционерлердің қайталама жалпы жиналысы қай жағдайларда және қалай өткізіледі?

5-тарау Экономикасының инновациялық дамуы көрсеткіштерін талдау

5.1 Инновациялық дамытудың нормативтік-құқықтық базасын талдау

Қазақстан Республикасында нарықтық қатынастардың қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде басты міндет халық шаруашылығын (өнеркәсіп, материалдық өндіріс және қызметтер сферасының басқадай салалары) коммерциализациялау қойылды. Ғылыми-техникалық фактор тек қажет болмай қалған жоқ, ол қалыптасып келе жатқан экономикамен қабылданбады. Мемлекеттік құжаттарды қабылдау кезінде бірталай уақыт бойы қолайлы инновациялық климат құру және инновациялық ортаны

қалыптастырудағы бірыңғай инновациялық және құрылымдық саясатты жүзеге асыру қажеттілігіне мүлде көңіл бөлінген жоқ. Бұл мәселелер заңнамада әлсіз ғана қарастырылып, үкіметтік және басқадай мемлекеттік бағдарламаларда көрініс тапқан жоқ. Ғылыми-техникалық фактор экономиканы дамытудағы басты болу шешімі әлдеқайда кеш қабылданып, өзіндік тарихқа ие.

1992 жылдың қаңтарында «Қазақстан Республикасындағы ғылым мен мемлекеттік ғылыми-техникалық саясат туралы» ҚР Заңы қабылданып, республикада ғылымның қызмет етуін қамтамасыз ететін негізгі құқықтық, экономикалық және әлеуметтік шарттар мен кепілдерді, іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді еркін дамытуды, ғылыми қызметкерлер мен ғылыми ұйымдардың құқықтарын қорғауды бекітті. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы бойынша 1995 жылы қазанда осы заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізілді, бірақ кейін реттеу пәні, нормалары, анықтамалар мен заңның өзінің атауы күрделі өзгертулерге ұшырау қажет екендігі түсінікті болды. 1996 маусымда «Авторлық құқық пен аралас құқықтар туралы» Заң қабылданды, үкімет «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік ғылыми-технологиялық саясат концепциясын» бекітті. Бұл концепцияда республикада инновациялық қызмет жеткілікті дамуға ие болмай, осы қызметке мемлекеттік қолдау жүргізу шараларын әзірлеу міндеті қойылды. Алайда мұндай шаралар тек 1999 жылдан бастап әзірленіп жүргізіле бастады. Бұл экономикадағы дағдарыстық жағдаймен, инновацияларды жүзеге асыру үшін мемлекеттік бюджетте және кәсіпорындарда қаражаттың жетіспеуімен түсіндірілді.

1999 жылы «Қазақстан Республикасының патенттік заңы» қабылданды, Үкімет «Қазақстан Республикасындағы инновациялық саясат концепциясын» мақұлдады. 2000 жылы «Қазақстан Республикасындағы ғылыми және ғылыми-техникалық саясат концепциясы» бекітілді. 2001 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметімен «2001-2017 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының инновациялық дамыту бағдарламасы» бекітілді және «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Бұл заңда ғылым облысындағы мемлекеттік саясаттың негізгі ережелері мен принциптері тұжырымдалып, ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет субъектілері, интеллектуалдық меншік объектілері мен субъектілері анықталды. 2002 жылы «Инновациялық қызмет туралы» Заң қабылданып, 2006 жылы «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Заңымен ауыстырылды. 2003 жылы «Қазақстан Республикасының Индустриялық-инновациялық дамуының 2003-2017 жылдарға арналған стратегиясы», 2005 жылы «Қазақстан Республикасының ұлттық инновациялық жүйесін қалыптастыру және дамыту жөніндегі 2005-2017 жылдарға арналған бағдарламасы» бекітілді. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Үкіметі «Индустриалды-инновациялық инфрақұрылымды құру және дамыту саясаты концепциясының» жобасын қарастыруда. Бүгінгі күні күн тәртібіне жаңа индустриалды саясат мәселесі

қойылып отыр. Осыған байланысты республикада қажетті шаралар «Қазақстан – 2030» бағдарламасына, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы, Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан жолдауына сәйкес қабылданады. Қазақстандағы инновациялық қызметтің заңнамалық негізін парламент, үкімет, министрліктер мен ведомстволар қабылдаған мемлекеттік актілер пакеті құрады. Жалпы Қазақстанда инновациялық қызметті жүзеге асыру бойынша мемлекеттік саясатты анықтайтын 50-ге жуық заңдар мен актілер бар.

Қазақстанда инновациялық дамытуды басқару Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі тарапынан жүзеге асырылады, индустрия және елді индустриялық-инновациялық дамыту, ғылыми-техникалық дамыту және т.б. салаларындағы басшылықты жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының мемлекеттік органы болып табылады. Оның міндеттеріне мыналар жатады:

- индустриялық-инновациялық және кластерлік дамыту саласында мониторингті және мемлекеттік органдарды салааралық үйлестіруді жүзеге асыру;

- мемлекеттік инновациялық саясатты іске асыру үшін ұйымдық және экономикалық, оның ішінде инвестициялар тартуды қамтамасыз ететін жағдай жасау арқылы инновациялық қызметті ынталандыру;

- экономиканы дамыту және заманауи технологияларды қолдана отырып, жаңа өндірістерді құру, жұмыс істеп тұрғандарын кеңейту мен жаңартуға инвестицияларды ынталандыру үшін қолайлы инвестициялық ахуал жасау бойынша ұсыныстар әзірлеу;

- инвестициялық жобаларды іске асыру және мониторингтеу жөніндегі шараларды қамтамасыз ету;

- экономиканы әртараптандыру және үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту процесстерін үйлестіруді жүзеге асыру;

- индустриялық-инновациялық дамыту саласында мониторингті және мемлекеттік органдарды салааралық үйлестіруді және индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдауды іске асыруға қатысуды жүзеге асыру;

- индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдауды жүзеге асыратын операторларды айқындау;

- индустриялық-инновациялық жүйені жоспарлауды, мониторингтеуді, ынталандыруды, дамытуды жүзеге асыру;

- салалық конструкторлық бюролардың жұмыс істеуі қағидаларын әзірлеу және бекіту;

- индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыруға және іске асыруға қатысу;

- ғылыми-технологиялық дамытудың салааралық жоспарын әзірлеу;

- жоғары технологиялық өнімдер өндіру жөніндегі қызмет түрлерінің тізбесін әзірлеу және бекіту;

- инновациялық гранттар берудің басым бағыттарын айқындау және т.б.

Сондай-ақ еліміздегі инновациялық қызметке жауапты өзге де мемлекеттік орган Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі болып табылады.

Соңғы жылдары Қазақстанда ғылым және ғылыми-техникалық қызмет сферасын басқарудың оңтайлы нысандарын іздестіру үрдісі жүріп жатыр. Нормативті-құқықтық актілерге сәйкес ғылыми және ғылыми-техникалық қызметті ұйымдастыру негізіне бағдарламалық-мақсатты әдіс қойылған, яғни, ғылыми ұйымдар емес, конкурстық негізде қалыптасқан ғылыми-техникалық бағдарламалар қаржыландырылады. Алайда бағдарламалық-мақсаттық жоспарлау мен мемлекеттік бюджет есебінен ҒЗТКӘ қаржыландыруды ұйымдастыруда жетіспеушіліктер бар:

- ғылыми зерттеу бағдарламалары формалды сипатқа тән, себебі олардың тізімі мен қаржыландыру көлемі бағдарламаның құрылымын әзірлеу мен негізгі міндеттерін айқындаудан бұрын конкурстық емес негізде қабылданады;

- мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын көптеген қолданбалы ҒЗТКӘ нәтижелері жүзеге асырылмай қалады, себебі оларды атқаруда немесе қаржыландыруда қызығушылық танытқан субъектілер қатыспайды. Осындай бағдарламалар бойынша мемлекет ҒЗТКӘ-ді 100% қаржыландырады, содан кейін ғана оларды өндіріске енгізетін тұлғалар іздестіріледі;

- көптеген бағдарламалар мен жобалар ҒЗТКӘ нәтижелерін қолданудың болашақ перспективасына бағытталған. Бірақ ҒЗӘ жоспарын құруда нәтижелерді алу мен оларды жүзеге асыру арасындағы уақыт үзілісі ескерілмейді. Шетелдерде бағдарламалар мен жобаларды конкурстық талдау және оларды қаржыландыру туралы шешім қабылданбас бұрын, олардың нәтижелерін жақын болашақта пайдалану мүмкіндігі мұқият қарастырылады;

- республикалық бюджеттен ғылымға бөлінетін қаражатты мақсатты пайдалану бақылауы жоғалған;

- ғылымды мемлекеттік қолдау тиімсіз болып табылды, өйткені ол ведомстволар мен ғылыми бағдарламалардың көптеген әкімшілерінің бюджеттік баптарына таралып кеткен.

Ашық ғылыми-зерттеушілік, тәжірибе-конструкторлық және жобалық-технологиялық жұмыстарды мемлекеттік тіркеу мен олар бойынша есеп беру құжаттарын ұсыну 1993 жылғы 19 қарашадағы №1161 ҚР Министрлер Кабинетінің қаулысымен бекітілген Тәртіпке сәйкес жүзеге асырылады. ҒЗТКӘ-ді мемлекеттік тіркеудің қазіргі нормативті-құқықтық негізі бүгінгі күнгі болмыстан әлдеқайда қалып қойған. Осы Тәртіпке сәйкес міндетті мемлекеттік тіркеуге бюджет есебінен қаржыладырылатын барлық жұмыстар жатады. Басқа көздерден қаржыландырылатын ҒЗТКӘ-ді тіркеу ерікті негізде жүзеге асырылады. ҒЗТКӘ-ді мемлекеттік тіркеудің

онжылдық кезеңінде Қазақстанда шетелдермен сыртқыэкономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық шеңберінде жүргізілетін ғылыми зерттеулер есебінің тиімді жүйесі орнатылмаған, ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін шетелге жіберудің бірыңғай жүйесі жоқ. Мемлекеттік ғылыми ұйымдар қызметкерлерінің шетелдік ғылыми қорларға қатысуының бақылау жүйесінің жоқтығынан, республикалық ғылымды қаржыландырудың, бюджеттік қаражаттардың тиімді және мақсатты шығындаудың толық суреті жоқ, ғылыми зерттеулер нәтижелері шетелге кетіп қалып отыр, ал бұлар маңызды және басымды жұмыстардың нәтижелері. Білім және ғылым министрлігінің бақылау функциялары, өзі сол ҒЗТКӘ жүргізудің мемлекеттік тапсырысын қалыптастыратын ғылыми сферамен шектелген. Ашық ҒЗТКӘ-ді мемлекеттік тіркеудің жаңа тәртібін енгізу керек.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жеке бизнеспен қаржыландырылатын қолданбалы ғылым коммерциализацияның салыстырмалы жоғары дәрежесіне ие. Компаниялар нарық сегменттерін жақсы біледі және қандай өнімнің қажет екендігі туралы түсініктері бар. Ғылыми өңдеулерді енгізудің барынша ұтымды жолы қысқа мерзімде және аз шығынмен бәсекеге қабілетті ғылымды қажетсінетін өнімдерді әзірлеуге мүмкіндігі бар шағын және орта инновациялық фирмалар желілері арқылы өтеді. Американдық ғылым сыйымды бизнестің (идея – компания – инновациялық өнім) үлгісін қалыптастыру үшін біздің жүйе әлі жетілмеген. АҚШ-та инновациялық өнімдердің үлкен үлесі шағын және орта бизнес компанияларына тиесілі. Ал бізде болса шағын және орта кәсіпкерлік ЖІӨ-нің 20%-ын ғана құрайды, мұның бәрі заңнамалық базаның әлсіздігінен.

Инфрақұрылымның негізгі элементтері әлдеқашан қызмет ете бастады. Ұлттық инновациялық қор инновациялық жобаларды, ҒЗТКӘ-ді қаржыландырады, венчурлық қорлардың үлестік қатысуы 49%-ға тең болатын серігі болып табылады. Инжиниринг және технологиялар трансферті орталығы технологиялардың коммерциализациясына жауап береді. Технопарктер мен технологиялық бизнес-инкубаторлар жобаларды коммерциялық мәніне дейін жеткізеді. Капитализациясы 100 млн. АҚШ долларына тең венчурлық қорлар бизнестің болашақтағы үлесі есебіне несиесіз қаржыландыруды ұсынады. Инновациялық жүйенің қаңқасы қалыптасты деп айтуға болады. Алайда ол инновациялық бизнес үшін қолайлы ортаны қалыптастыра алады ма.

Экономикадағы жағдай тұрақты емес екендігі анық болып отыр. Мемлекет экономикалық жүйеде сапалы өзгеріс болатын кезге жетті. Инновациялық қызмет, ғылым саласында қабылданып отырған көптеген заңдар, нормативтік актілер, стратегиялар осыған негіз болатындығына сенім артып, олар Қазақстанның жоғары технологиялар саласында әлемде алдыңғы орындардың біріне шығуына жағдай туғызады деп ойлаймыз.

5.2 Инновациялық қызметтің тиімділігіне сараптама жүргізуді талдау

«Ұлттық инновациялық қордың» құрылуы дамудың басқадай мемлекеттік институттары сияқты Қазақстан Республикасының 2010-2017 жылдардағы Индустриалды-инновациялық даму Стратегиясының тақырыптары мен мақсаттарына жетуге көзделген. «Ұлттық Инновациялық қор» Акционерлік Қоғамы (әрі қарай Инновациялық қор) жарғылық капиталындағы мемлекеттің жүз пайыздық қатысуымен 2003 жылдың 30 мамырындағы ҚР Үкіметінің № 502 «Ұлттық Инновациялық қор» Акционерлік Қоғамын құру туралы» Қаулысымен құрылған. Инновациялық қордың құрылуы инновацияларды енгізудің әсерлі және нарықтық механизмдерінің тапшылығының жүйелік мәселесін шешіп, венчурлық қаржыландыруды итермелеуі тиіс. Инновациялық қор қызметінің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы инновация белсенділігінің артуына, жоғары технологиялық және ғылымды қажет ететін өндірістердің дамуына қолдау көрсету.

Инновациялық қордың міндеттері болып табылады:

- отандық және шетелдік инвесторлармен бірлесе отырып венчурлық қорлар құру, инновациялық жобалардың венчурлық қаржыландырудың механизмдері мен инфрақұрылымын құруға қатысу;

- коммерциялық әсері мен экономиканың технологиялық даму тарапынан болашағы зор болып табылатын жаңа технологияларды, тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді жасауға бағытталған қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттар беру жолымен қаржыландыру;

- инвестицияланып отырған компаниялардың жарғы капиталына бақылаусыз үлесті қатысу жолымен инновацияларды енгізуді қаржыландыру;

- ұлттық инновациялық құрылым элементтерін (технополистерді, технобақтарды, бизнес-инкубаторларды, инновациялық орталықтарды) құруға ғылыми-техникалық өнім нарқын қалыптастыруға қатысу;

- «Инновациялық технологияларды көшіру, шеттен алу және кеңейту», оларды коммерциализациялау және енгізу саласындағы халықаралық іскерлестікті дамыту.

Инновациялық Қордың қызметі болып табылады:

- венчурлық қорларды құру және жарғы капиталына қатысу;

- инвестицияланып отырған компаниялардың жарғы капиталдарына бақылаусыз үлестік қатысу жолымен инновациялық жобаларды қаржыландыру;

- инвестияланып отырған кәсіпорындардың жарғы капиталдарындағы акцияларды және/немесе қатысу үлестерін басқару;

- инвестияланып отырған кәсіпорындардың акцияларын қор нарығына шығаруда қолдау көрсету;

- жоғары технологиялық және ғылымды қажет ететін өнімді сатудың мүмкіндікті нарықтардың конъюнктуралық және маркетингтік зерттеулерін өткізу;

- гранттық негізде қолданбалы ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-конструкторлық жасауларды қаржыландыруды жүзеге асыру;

- отандық инновациялық өнімді сыртқы нарыққа жылжыту;

- инновациялық жобаларды қаржыландыруға сыртқы және ішкі инвестицияларды тартуды ұйымдастыру;

- қаржыландырылып отырған инновациялық жобаларға ұйымдастырушылық, оралымдық және өзгедей қолдау көрсету;

- инновациялық жобалар бойынша деректер банкін құру, жеке инвесторларға мүмкіндігі мол жобалар жөнінде ақпарат беру;

- технопарктерді, бизнес-инкубаторларды және инновациялық инфрақұрылымның өзгедей элементтерін құруға қатысу.

2013 жылдың 1-ші қаңтарына Қорға инвестициялаудың барлық бағыттары бойынша 354 жоба келіп түсті, олардың жалпы сомасы 144,6 млрд.теңге, соның ішінде Қордың қатысуы – 44,1 млрд.теңге. Барлығы Қормен жалпы сомасы 67,6 млрд.теңге құрайтын 44 жоба мақұлданды.

2013-2015 жылдар аралығында Қорға ұсынылған жобалардың ең көп саны ауыл шаруашылығы, химия өндірісі, ақпараттық технологиялар, құрылыс, тау-кен өнеркәсібіне келеді, мұны сәйкесінше сурет 4 және сурет 5-тен көре аламыз.

Ақпараттық технологиялар даму шеңберінде Қор 3 жобаны қаржыландыру бойынша міндеттемелер алды. Солардың ішіндегі ең ірісі – «KAZSAT» байланыс және хабар таратудың бірінші қазақстандық геостационарлық спутнигін құру бойынша жоба. Жоба құны – 9,026млрд. теңге.

2006 жылғы 18 маусым күні «Байқоңыр» ғарыш айлағынан Астана уақыты бойынша сағат 4-тен 44 минут өткенде «KAZSAT» байланыс және хабар таратудың бірінші қазақстандық геостационарлық серігі ұшты.

«KAZSAT» спутнигінің борттық ретрансляциялық кешенін (БРТК) озық спутниктік технологияны қолдана отырып белгілі итальяндық «Алениа-Спацио» фирмасы жасаған.

Ұшырылған байланыс және хабар таратудың геостационарлық серігі телекоммуникациялық серік болып табылады және еліміздегі ең жетуі қиын аудандарды қоса алғанда, Қазақстан Республикасының аумағында байланыс және телерадиохабарын тарату қызметін көрсету үшін жасалды. «KAZSAT» серігінің белсенді жұмыс мерзімі – 12 жыл.

ҚР Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы «KAZSAT» байланыс және хабар таратудың қазақстандық спутнигін жасау жөніндегі ынтымақтастық туралы 2005 жылғы 28 қаңтарда қол қойылған келісімге сәйкес, қолданыстағы халықаралық үйлестіру келісімін ескере отырып, Ресей тарапы Қазақстан тарапына уақытша негізде (серіктің орбитадағы белсенді жұмыс істеу мерзіміне, бірақ 15 жылдан аспайтын

мерзімге) үйлестірілген орбиталық-жиілік ресурсын тараптар келісіміне сәйкес «KAZSAT» серігі үшін қажетті жиілік-поляризациялық жоспармен береді. «KAZSAT» серігі «Ұлттық инновациялық қор» және М.В.Хруничев атындағы Мемлекеттік ғарыштық ғылыми-өндірістік орталығы (Ресей) арасындағы шарт бойынша жасалды.

Инновациялық Қорға келіп түскен тапсырыстардың аймақтық құрылымын талдайтын болсақ, инновациялық белсенділік Алматы қаласына тән болып келеді (бұл Алматы қаласының елдегі ірі ғылыми және қаржылық орталығы болуымен байланысты), сонымен қатар Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Қарағанды; Жамбыл облыстары мен Астана қаласына да тиесілі.

Қор үнемі кәсіпорындармен, аймақ Әкімшіліктерімен жұмыстар жасап отырады. Алматы және Астана қалаларында, сондай-ақ, Алматы, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Батыс Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Павлодар, Ақтөбе, Атырау облыстарында Қор қызметінің презентациясы өткізілді.

2013-2017жж. арналған Қазақстан Республикасы Индустриалды-инновациялық даму стратегиясы және 2005-2017жж. арналған Қазақстан Республикасы Ұлттық инновациялық жүйесін қалыптастыру мен құру Бағдарламасын жүзеге асыруға бағытталды. Қордың инвестициялық саясаты туралы Меморандумына сәйкес инвестициялау бағыттары:

1) Отандық және шетел инвесторларымен бірге венчурлық қорларды құру, инновациялық жобаларды венчурлық қаржыландыру механизмі мен инфрақұрылымын қалыптастыруға қатысу.

2) Ұлттық инновациялық инфрақұрылым элементтерін құруға қатысу.

3) Инновацияларды енгізуді инвестициялайтын компаниялардың жарғылық капиталына бақылаусыз үлестік қатысу жолымен қаржыландыру.

4) ҒЗТКӘ облысында қаржыландыру.

Венчурлық қорларды құру инновациялық қызметке жеке капиталды тартуға, олардың тәуекелдерін төмендетуге, инновацияларды коммерциализациялау саласында мемлекет және жеке кәсіпкерлік арасындағы тиімді ынтымақтастық механизмін қалыптастыруға әрекеттеседі. Бүгінгі күні Инновациялық Қор қазақстандық партнерлермен біріге отырып 5 отандық венчурлық қор құрды. Бұл қорлардың инвестициялық саясаты ақпараттық технологиялар, жаңа құрылыс материалдары, фармацевтика және экспортқа бағытталған басқа да перспективті салалар облысындағы жобаларды іздеу және тартуға бағытталады.

Бірлескен венчурлық қорларды құрудың стратегиялық мақсаты батыс технологияларына қол жеткізіп, кейін оларды Қазақстанға әкелу мәнінде болып табылады. Ұлттық Инновациялық қордың шетелдік венчурлық қорларға инвестициялар, сондай-ақ бірлескен венчурлық қорларды құру – бұл әлемнің алдыңғы қатарлы технологиялық компанияларына шығу, біліммен, тәжірибе және технологиямен алмасудың ашық жүйесі, Қор

менеджерлерінің кәсіптігін жоғарылату мүмкіндігі. Әлемнің алдыңғы қатарлы венчурлық қорларымен жұмыс істей отырып біз тек шетелдік инвесторлардың қаржылық капиталын тартып қана қоймай, жоғарытехнологиялы компаниялармен ынтымақтастық жүйесін құру және қазақстандық ғылым үшін жаңа мүмкіндіктерді аша аламыз (Кесте 9).

Кесте 9 - Отандық венчурлық қорлар (2017 ж.)

№	Венчурлық қорлар	ҰИҚ партнері	Жарғылық капиталы (млн АҚШ доллары)	ҰИҚ үлесі (млн АҚШ доллары)
1	Сентрас ВҚ	«Centras Capital Group» АҚ	20	9,8
2	Әрекет ВҚ	«БТА Секьюритис» АҚ	30	10
3	Адвант ВҚ	«Lancaster Group Kazakhstan» ЖШС	20	9,8
4	Almaty venture capital ВҚ	«Алматы Бизнес Групп» АҚ	20	9,8
5	Glotur Technology Fund ВҚ	«Глотур» АҚ	20	9,8
Ескерту-автормен құрастырылған				

Қазіргі уақытта Қазақстанның венчурлық капиталы 144 млн АҚШ долларына жетеді. Осы соманың 112 млн АҚШ доллары ішкі нарықта шоғырланған (50 млн – ҰИҚ қаражаты, 62 млн – жеке капитал), ал 32 млн АҚШ доллары ҰИҚ шетелдік қорларға инвестициялады. Осы венчурлық қорлардың мамандануына тоқталатын болсақ, әрбір қор өзіне тән бағытпен қызмет етеді. Мысалы, Flagship венчурлық қоры биотехнология, Wellington және Vertex қорлары ақпараттық технологиялар саласында, ал Mauban Jaic қоры – әмбебап. Қазіргі уақытта Инновациялық қор 5 шетелдік венчурлық қорлармен әрекеттеседі.

Орталықтың басты миссиясы Қазақстан экономикасының нақты секторының салаларының бәсекеге қабілеттілігін алдыңғы қатарлы технологиялар трансфертін ұйымдастыру арқылы жоғарылату, сондай-ақ республикадағы инновациялық қызметті инновациялық инфрақұрылымды құру және дамыту жолымен активизациялау болып табылады.

Сонымен бірге Орталықтың басты мақсаттары:

- Қазақстанда инжинирингтің тиімді жүйесін дамыту, Қазақстан экономикасының перспективті салаларының технологиялық құрылымының өзгеруіне алып келетін технологиялар трансферті саясатын қалыптастыру және жүзеге асыру;

- инновациялық инфрақұрылымның базисі болып табылатын салалық, ұлттық және өңірлік технопарктер желісін құру және дамыту.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық инфрақұрылым элементтері мыналар болып табылады:

- 1) арнайы экономикалық аймақтар;
- 2) индустриалды аймақтар;
- 3) технопарктер;
- 4) бизнес-инкубаторлар.

2013 жылы 1-ші тамызда «2013–2017 жылдарға арналған ҚР индустриалды–инновациялық даму стратегиясын жүзеге асыруға бағытталған ғылыми-инновациялық қызметтің институционалды қамсыздандыруын дамыту бойынша міндетті шаралар туралы» ҚР Үкіметінің №775 Қаулысына сәйкес «Инжиниринг және технологиялар трансферті орталығы» АҚ құрылды. «Инжиниринг және технологиялар трансферті орталығы» АҚ-ның кейбір мәселелері туралы» ҚР Үкіметінің 2013 жылғы 19-шы шілдедегі №742 Қаулысына сәйкес Орталық акцияларының мемлекеттік пакеті «Ұлттық инновациялық қор» АҚ-ның жарғылық капиталына берілді (Кесте 10).

Кесте 10 - Шетелдік венчурлық қорлар (2017 ж.)

№	Венчурлық қорлар, инвестициялау географиясы	Құрылған жылы	Жарғылық капиталы (млн АҚШ доллары)	ҰИҚ әрекеттесе бастаған мерзім	ҰИҚ қатысу үлесі (млн АҚШ доллары)
1	Wellington III Tech VC (Германия және Еуропаның басқа да елдері)	2013ж., желтоқсан	180	2013 ж., мамыр	7,7
2	CASEF (Орталық Азия)	2009ж., маусым	4,2	2013 ж., сәуір	2
3	Flagship Ventures Fund (АҚШ)	2008ж., шілде	150	2013ж., қыркүйек	10
4	Mauban JAIC ASEAN fund (Солтүстік-Шығыс Азия)	2009ж., наурыз	50	2013ж.	5
5	Vertex III Fund L.P. (Израиль)	2013ж	150	2013ж., қараша	5
Ескерту - автормен құрастырылған					

Арнайы экономикалық аймақтар (бұдан әрі – АЭА) бұл – ерекше құқықтық режимі қызмет ететін ҚР-ның шектелген территориясы, ол мынадай мақсаттарда құрылады:

- республика экономикасының әлемдік шаруашылық байланыстар жүйесіне енуін белсендіру;
- жаңа технологиялардың бір немесе бірнеше салаларын дамыту;
- жоғары тиімді экспортқа бағытталған өндірістерді құру;
- өнімдердің жаңа түрлерін шығаруды игеру;

- инвестицияларды тарту;
- нарықтық қатынастардың құқықтық нормаларын жасау;
- басқару және шаруашылық жүргізудің қазіргі заманғы әдістерін енгізу;
- әлеуметтік мәселелерді шешу.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында 4 арнайы экономикалық аймақ бар: «Астана – жаңа қала» АЭА (Астана қаласы), «Ақпараттық технологиялар паркі» АЭА (Алматы облысы), «Ақтау» теңіз порты» АЭА (Маңғыстау облысы) және «Оңтүстік» АЭА (Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданы).

Индустриалды аймақ – Қазақстан Республикасы Жер кодексі және басқа да заңдармен бекітілген тәртіпте мемлекеттің жеке кәсіпкерлік субъектілеріне өнеркәсіп объектілерін орналастыру және қолдануға берілген, коммуникациямен қамсыздандырылған жер аумағы. Индустриалды аймақтарды инфрақұрылым элементтері ретінде қолданудың басты идеясы белгілі бір өңірде жаңа өнеркәсіптік өндірістерді ұйымдастыру үшін алғышарттарды қалыптастыру болып табылады. Мұнда инвестициялық тартымдылық бір бағыттағы өндірістерді шоғырландыруда (кластер эффектісі), инфрақұрылымды қалыптастыру қаражаттарын үнемдеуде (масштаб эффектісі), жаңа өндірістерді қолдануға енгізу мерзімдерін қысқартуда (аумақтардың дайындығы), яғни жобаны жүзеге асырудағы шығындардың төмендеуінде көрініс табады.

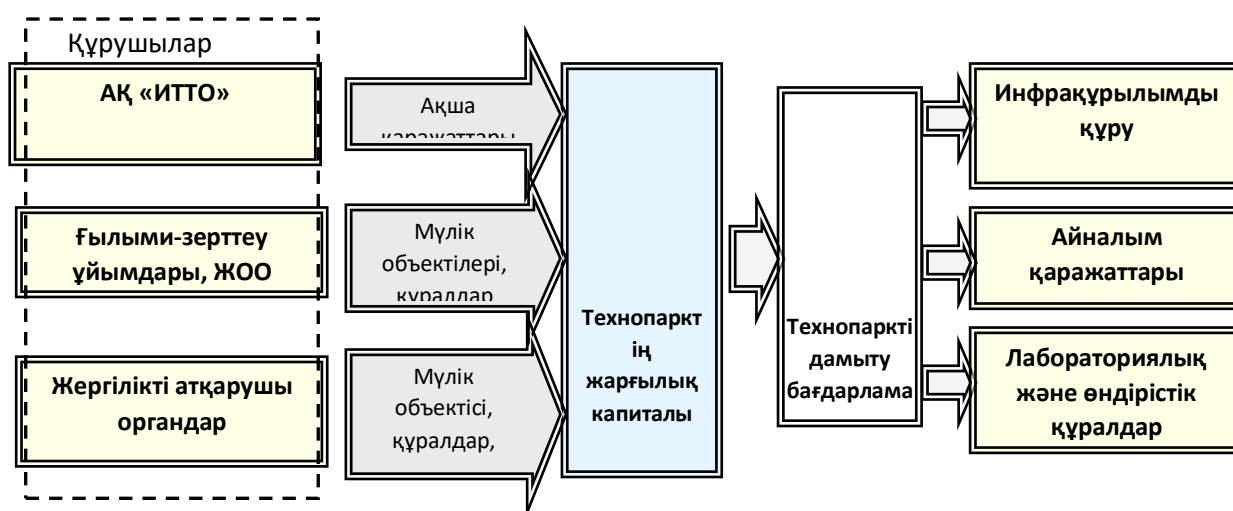
Әрбір индустриалды аймақтың мамандануы алдына қойылған мақсаттарға байланысты болады:

- 1) өнеркәсіптің белгілі бір салаларын дамыту;
- 2) белгілі бір өңірлерді дамыту;
- 3) бизнесті ірі қалалар немесе кәсіпорындар айналасында дамыту.

Осылайша, индустриалды аймақтар негізінен жердің қымбаттылығы және жетіспеушілігімен, техникалық шарттарды алу қиындығымен тежелетін бизнестің жоғары белсенділігі бар жерде құрылу керек. Қазіргі уақытта республикада Астана және Теміртау қалаларында индустриалды аймақтарды құру бойынша жұмыстар жүргізіліп жатыр, яғни олар сәйкесінше «Астана қаласындағы құрылыс материалдары» және «Теміртау қаласындағы индустриалды парк».

Технопарк – клиенттердің пайдалануына жайларды және құралдарды беру және қажетті қызметтерді көрсету арқылы инновациялық қызметті дамыту үшін қолайлы жағдайлар құратын арнайы материалдық-техникалық кешеннің иесі болып саналатын заңды тұлға. Технопарк қызметінің мақсаты – отандық ғылыми-техникалық әзірлемелерді және шетелдік перспективті технологиясының трансфертін енгізу үшін тиімді механизмді құру арқылы Қазақстан Республикасы экономикасының нақты секторының технологиялық дамуына көмектесу. Технопарктердің құрылуы мен дамуын

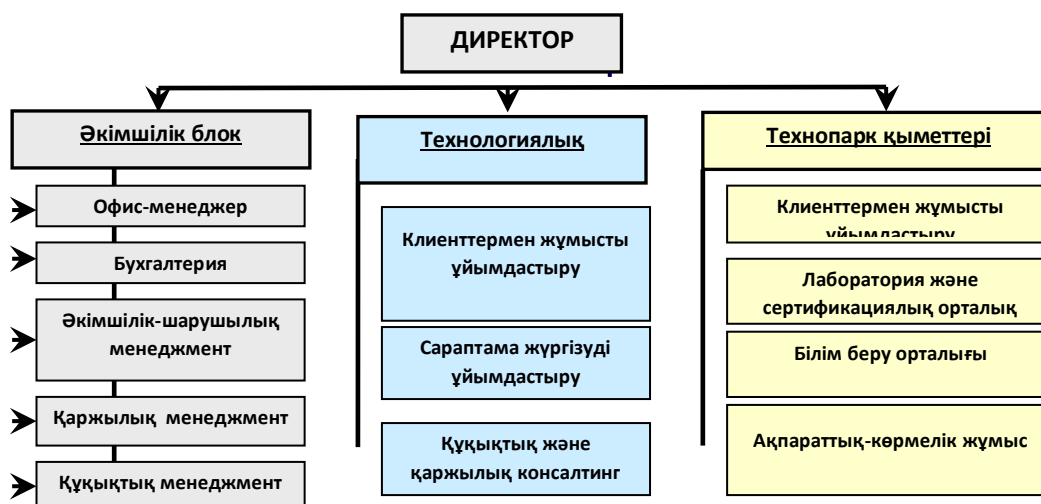
және олардың функционалдық құрылымын сәйкесінше сурет 2 және сурет 3-дан көруге болады.

Сурет 5- Технопарктердің құрылуы және дамуы
Ескерту - автормен құрастырылған

Технопарк міндеттері:

- инновациялық кәсіпорындарды құру және дамытуға көмек көрсету арқылы ғылым саласында жаңа жұмыс орындарын құру;
- өңір экономикасының индустриалды-инновациялық дамуын қамтамасыз ету мақсатында ғылыми-техникалық саласының, білім және кадрлар дайындау саласының, кәсіпкерлік және қаржылық секторларының қаражатын біріктіру арқылы өңірде инновациялық ортаны тиімді құру;
- инновациялық жобаларды жүзеге асырудың кез келген кезеңінде сараптамалық және ақпараттық қолдау бойынша қызметтер кешенін көрсету;
- инновациялық салаға қосымша инвестицияларды тарту;
- инновациялық үрдістердің барлық кезеңін жүзеге асыру үшін өңірде қазіргі уақытқа сай келетін инфрақұрылымдық кешенін құру.

Сурет 6- Технопарктердің функционалдық құрылымы

Ұлттық Инновациялық жүйені құру Бағдарламасына сәйкес технопарктер ұлттық және өңірлік болып бөлінеді. Ұлттық ғылыми-технологиялық парктер нормативті-құқықтық актілер ережелеріне сәйкес әлеуметтік-экономикалық даму үшін басымды болып келетін сала, өңір, білім облысын жедел дамытуды қамтамасыз ету үшін құрылады. Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес Ұлттық ғылыми-технологиялық парктер территориясында инновациялық қызметті ынталандыру мақсатында оларға арнайы экономикалық аймақтар статусы беріледі. Бүгінгі күні республика территориясында үш ұлттық технопарк қызмет етуде: Курчатов қаласындағы ядролық технологиялар паркі (Павлодар облысы), Астана қаласындағы «Астана» ұлттық агротехнологиялық паркі және Атырау облысындағы Ұлттық индустриалды-мұнайхимиялық технопарк.

Өңірлік технопарктер өңірдің инновациялық әлеуетін, инновациялық қабілетін анықтау және дамыту, сондай-ақ өңір экономикасының инновациялық өнімдерде қажеттілігін қамтамасыз ету мақсатымен құрылады.

«Инжиниринг және технологиялар трансферті орталығы» АҚ-ның қатысуымен 2013 жылы екі өңірлік технопарк: 350 млн. теңге жарғылық капиталы бар Орал қаласындағы «Алгоритм» технопаркі» ЖШС және 392 млн. теңге жарғылық капиталы бар Қарағанды қаласындағы «Технопарк «UniScienTech», 2006 жылы желтоқсан айында жарғылық капиталы 588,2 млн. теңге құрайтын «Алматы өңірлік технопаркі» ЖШС құрылды.

«Жеке кәсіпкерлік туралы» 2013 жылғы 31-ші қаңтарындағы №124-III Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес бизнес-инкубатор – шағын кәсіпкерлік субъектілерін қолдау үшін өндірістік ғимараттар, құрал-саймандар, ұйымдастырушылық, құқықтық, қаржылық, консалтингтік және ақпараттық қызметтерді ұсынатын заңды тұлға. Бизнес-инкубаторларды құру және дамыту мемлекеттің шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша жүргізіп жатқан негізгі шараларының бірі, олардың қызметіне мыналар жатады:

1) шағын кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік қаржылық, статистикалық, материалды-техникалық және ақпараттық ресурстарды, сондай-ақ ғылыми-техникалық әзірлемелер мен технологияларды қолдану жағдайларын жасау;

2) шағын кәсіпкерлік субъектілерін мемлекеттік тіркеу және жою жеңілдетілген реттілігін бекіту;

3) салық салудың оңтайлы режимін қалыптастыру;

4) отандық және шетелдік инвестицияларды тарту және қолдану жүйесін құру;

5) кадрлар біліктілігін жоғарылату, оқытуды ұйымдастыру және жаңа ғылыми-зерттеу орталықтарын, консалтингтік ұйымдар мен ақпараттық жүйелерді құру, т.б.

Қазақстан Республикасы Статистика жөніндегі Агенттік мәліметтеріне сәйкес 2007 жылдың 1 қаңтарына елімізде 33 бизнес-инкубаторлар бар, алайда оның тек 8-і ғана халықаралық принциптер мен стандарттарға сай.

«Инжиниринг және технологиялар трансферті орталығын» әлемнің бірқатар ірі Ақпараттық технологиялар компаниялары қолдады. Microsoft, Hewlett, Siemens, Cisco, Thales, Gilat Satellite Net, SAP AG компанияларымен ынтымақтастық туралы меморандум жасалды. Samsung, LG, Oracle, Sun Microsystems, Intel компанияларымен келіссөздер жүргізілуде. Бұдан басқа, Gyongi technopark-пен (Оңтүстік Корея), Smart Village-мен (Мысыр) ынтымақтастық туралы меморандумдар жасалды, Ұлттық телекоммуникациялар институтымен (Мысыр) бірлесіп, білім беру бағдарламасы әзірленеді.

2013 жылдың 1-ші қаңтарына Ұлттық Инновациялық Қор 9 инновациялық жоба, 8 венчурлық қор, ҒЗТКӘ бойынша 26 жоба және инновациялық инфрақұрылым бойынша 1 жобаны қаржыландыру бойынша міндеттемелер алды.

Кесте 11 - Қаржыландырылатын инновациялық жобалар бойынша ақпарат

№	Жобаның атауы мен мақсаты	Жоба мерзімі	Қордың қатысу үлесі, %	Жобаның құны, мың теңге	Қордың қатысу сомасы, мың теңге	2017ж. нақты қаржыландырылғаны, мың теңге
1	Ұлттық геостационарлық байланыс серігін құру және іске қосу (Алматы)	2 жыл	100	9 100 000	9 100 000	8 967 000
2	Телепрокаттың цифрлік серіктік жүйесі (Алматы)	5 жыл	41	648 501	267 500	267 500
3	Аллергияға қарсы және иммундық ынталандырушы препараттар мен субстанциялардың сериялық өндірісін ұйымдастыру (Алматы)	5 жыл	49	780 000	260 000	180
4	Борисенко А.В жүйесінің технологиялық газдарды тазарту бойынша модульдің тәжірибе-өнеркәсіптік зерттеулерін өткізу (Қарағанды)	15 ай	49	551 478	270 200	40 530
5	Қарағанды көмір бассейндегі Талдықұдық аймағында көмір алабы метанын тәжірибелі өндіру мен барлау бойынша пилоттық жобаны жүзеге асыру (Астана)	2 жыл	33	775342	21 727	21 727

Елдегі инновациялық белсенділік талдауынан шыға отырып, инновациялық жобаларды құрылымдау мен таңдауға байланысты объективті мәселелер бар екендігін айтып кеткен жөн. Бұл – жобалардың жеткіліксіз ғылыми-техникалық негізделуі, соның ішінде ғылыми жаңашылдық, технологияның немесе дайын өнімнің патенттік тазалық мәселелері (патентпен қорғанушылық), бизнес-жоспарлардың экономикалық жетілмегендігі (бағалық зерттеулердің, бәсекелік ортаның талдауының жоқтығы немесе жеткіліксіз деңгейі), Қордың әлеуетті со-инвесторлардың болмауы, жоба менеджментінің төмен деңгейі.

Қор халықаралық қаржылық институтармен, шетел венчурлық қорлармен, әлемнің алдыңғы қатарлы технологиялық компаниялармен қызмет жасайды. Біріккен аналитикалық зерттеулер жүргізу үшін Әлемдік Банкпен әрекеттеседі. Сондай-ақ қазақстандық ғылымның сапалы көрсеткіштерін әлемдік аренаға шығару және ғылымның экономиканың нақты секторымен байланысын қамтамасыз етуге бағытталған «Алдыңғы қатарлы жетістіктер орталығын құру» жобасын бойынша әрекет етеді. Бұл жоба 2013 жылдың қараша айында Қоғамдық форумда ғалымдарға, кәсіпкерлерге, мемлекеттік органдар өкілдеріне, үкіметтік емес органдарға ұсынылып, қызығушылық танытқан тұлғалардың ұсыныстары жинастырылды.

5.3 Инновациялық қызметтің тиімділігіне сараптама жүргізуді талдау

Қазақстан Республикасының Индустриялық-инновациялық дамуының 2010-2017 жылдарға арналған стратегиясын жүзеге асыру экономика салаларын диверсификациялау және дамудың шикізат бағытылығынан бас тарту жолымен елдің тұрақты дамуын көздейді. Мұнда инновациялар ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын басты фактор ретінде анықталған. Инновацияларды экономика мен қоғамды одан әрі дамыту үшін толық пайдалану мемлекеттік инновациялық саясатты жүзеге асыру негізінде ғана мүмкін.

Ашық типтегі инновациялық жүйені қалыптастыру мақсатында ҚР Үкіметінің 2005 жылғы 25 сәуірдегі № 387 Қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасының ұлттық инновациялық жүйесін қалыптастыру және дамыту жөніндегі 2005-2017 жылдарға арналған бағдарламасы» қабылданды.

Жүйенің ашықтылығы деп отырғанымыз құрылатын ұлттық инновациялық жүйе қоғамның барлық сфераларының, соның ішінде мемлекет, іскер топтар, өндірушілер, тұтынушылар, әзірлеушілер, ғылыми-техникалық интеллигенция, қаржылық институттардың мүдделерін көрсетеді.

Жобалардың инновациялылығы және қызмет түрлерін бағалаудың әдістемелік нұсқасы ҰИЖ Бағдарламасына сәйкес әзірленген. Ғылыми

басылымдар талдауы көрсеткендей, осы уақытқа дейін инновацияларды қолданудың экономикалық нәтижелерін бағалайтын әдістемелік әзірлемелер жоқ. Қазіргі уақытта инновациялардың тиімділігін талдау үшін негізінен «Инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалаудың әдістемелік нұсқаулығы» қолданылады.

Әлемдік тәжірибе инвестициялық тұрғыны инновациялық тұрғыға осылай тікелей ауыстыру толық ақталмаған деп көрсетеді, себебі инвестицияларды бағалауда қолданылатын әдістер тиімділіктің коммерциялық көрсеткіштерін анықтауға негізделген, олар жаңа немесе жетілген технологияларды енгізген кездегі кәсіпорын қызметінің ішкі шаруашылық нәтижелерінің өзгерістерін ескермейді. Инновацияларды жүзеге асыру үшін таңдау мен бағалау міндеттерін шешу жаңа технологияны енгізудің сыртқы және ішкі экономикалық нәтижелерінің кешенді талдауын қамтитын әдістемеге негізделу мүмкін. Кешенді талдау жеке технологиялық инвестициялық жобалардың коммерциялық тиімділігі мен кәсіпорынның экономикалық даму параметрлерін шаруашылық жүргізуші субъектілердің инновациялық-инвестициялық қызметін бағалау жүйесіне біріктіруге мүмкіндік береді.

Инновациялық үрдісті жүзеге асыру бағытын таңдау және инновациялық жобаны инвестициялау шешімін қабылдау кезінде менеджер оптималды нұсқаны анықтау үшін әрбір мүмкін жобаның әлеуетті мәнділігін бағалау керек. Инновациялық жобаның тиімділігін анықтау үшін сараптама жүргізіледі. Бұл сараптаманың міндеті жобаның ғылыми және техникалық деңгейін, оны атқару мүмкіндігі мен тиімділігін бағалау болып табылады. Сараптамалық бағалау критерийі болып жобаның ғылыми-техникалық, экономикалық, экологиялық және әлеуметтік көрсеткіштері табылады. Солардың әрқайсысына қысқаша тоқталып өтейік.

Жаңашылдықтардың ғылыми-техникалық нәтижесі ғылымның әр түрлі салаларын, техниканың және технологияның дамуында анықталған. Ғылыми білімдер жүзеге асырылатын инновациялық үрдістердің негізі болып табылады. Енгізілген жаңашылдықтың ғылыми-техникалық көрсеткіштері іске асырылған ғылыми зерттеулердің коммерциялық мәнділігін көрсетеді.

Инновациялардың экономикалық нәтижесі шаруашылық үрдістерді жеделдету, өнім өндірісінде шығындарды азайту және қызметтер көрсетуде анықталады. Жаңашылдықтың жоғары экономикалық нәтижесі инновациялық қызметтің одан әрі дамуын ынталандырады, фирманың нарықтағы бәсекелік позициясын нығайтады.

Жаңашылдықтың әлеуметтік нәтижесі қоғамның жақсы тұрмыс халін жоғарлатуға, өмір және еңбек жағдайларының сапасын көтеруге, өнімділікті арттыруға, өмір ортасының жаңаруын жылдамдатуға ықпал етеді. Адам жасаған жаңашылдықтар ортаны біршама өзгертеді, еңбек қызметін жеңілдетеді. Жаңашылдықтың әлеуметтік мәні мынадай бағалаулар көмегімен анықталады:

- өмір деңгейі (тұрғындардың табысы);

- өмір салты (тұрғындардың жұмысбастылығы, жаңа жұмыс орындарының саны, кадрларды даярлау, әлеуметтік қауіпсіздік);

- денсаулық және өмір ұзақтығы (еңбек шарттарының жақсаруы, денсаулық сақтау саласының дамуы).

Экологиялық нәтиже инновацияларды өндіру, қолдану және жою кезінде оладың айналадағы ортаға теріс ықпал етпеу қабілеттілігінде анықталған. Экологиялық нәтиже келесідей көрсеткіштермен көрінеді: ресурс сыйымдылығы, энергиясыйымдылығы, ортаға зиянды заттардың шығуы, пайдалы қолданудың мерзімі, қолдану мерзімі өтіп кеткен жағдайда қайта пайдалану мүмкіндігі. Инновациялық жобаны экологиялық бағалау кезінде экологиялық қауіпсіздік деңгейін көрсететін әлеуетті экологиялық тәуекелдер ескеріледі.

Нарықта өз позицияларын сақтау және тауарлардың жоғары бәсекелестігін қамтамасыз ету мақсатында компаниялар жоғарытехнологиялы ғылымсыйымды өнім шығарады, жаңа өткізу нарықтарын қалыптастырады. Жаңашылдықтарға жоғары нарықтық сұраныс дамыған елдер өндірісінің сипатын анықтайды, оның ерекшелігі өмірлік циклі қысқа тауарларды шығару болып табылады (мысалы, электрондық құрал-сайман бір жылдан кейін моральды түрде ескіріп кетеді).

Инновациялық жобалау ғылыми-техникалық жобаның (одан әрі – ГТЖ) бүкіл өмірлік циклінің жұмыстары мен шараларын қарастырумен сипатталады. Жобаның өмірлік циклі дегеніміз – жоба орындаушылары белгілі ретпен атқаратын жұмыстар мен шаралардың толық кешені. Өмірлік цикл жобаның жүзеге асырылуының барлық, яғни идеяның туындауы, ҒЗТКӨ жүргізу, өндірісті даярлау және тікелей өнімді өндіруден бастап оны өткізуге дейінгі кезеңдерді қамтиды. Инновациялық жобаны құрудың және жүзеге асырудың әрбір кезеңі өз мақсаттары мен міндеттеріне ие, мұны кесте 13-ден көруге болады.

Жобаны сараптау екі кезеңнен тұрады:

1) Бірінші кезеңде жобалардың инновациялылығына баға беріледі. Нәтижесі: инновациялылық талаптарына максималды түрде сай жобалардың тізімі (мұнда бағалаудың екінші турына өткен жобаларды таңдау туралы ресми шешім шығу керек).

2) Екінші кезеңде таңдалған инновациялық жобалардың инвестициялық тартымдылығына баға беріледі. Нәтижесі: инвестициялық тұрғыдан неғұрлым тартымды инновациялық жобалар тізімі анықталады (мұнда қаржыландыру үшін жобаларды таңдау туралы ресми шешім шығу керек).

Осындай үлгі жобалардың инновациялылығын бағалау үрдісін жеңілдетеді, себебі алғашқы кезеңде инновациялылық талаптарына сәйкес келмейтін жобаларды «сұрыптауға» болады.

Кесте 12 - Жобаның өмірлік циклі кезеңдерінің мазмұны

Жобаның инвестицияға дейінгі фазасы		Жобаның инвестициялық фазасы		
Жобаның инвестицияға дейінгі зерттеулері және жоспарлау	Құжаттарды әзірлеу және жүзеге асыруға даярлау	Сауда- саттық өткізу және келісім-шарттар құру	Жобаны жүзеге асыру	Жобаның аяқталуы
1) болжамдарды зерттеу.	1) жобалық-зерттеу жұмыстары жоспарын құру	1) келісім-шарттарға тұру	1) жобаны жүзеге асыруға жоспар құру	1) алдын- ала іске қосу жұмыстары
2) алғашқы идеяны асыру шарттарының талдауы, жоба концепциясын әзірлеу	2) ТЭН әзірлеу	2)құрал-жабдықтарды жеткізуге келісім	2)графиктерді әзірлеу	2) объектіні іске қосу
3) инвестициялардың жобаға дейінгі негізделуі	3) ТЭН келісу, сараптамасы және бекіту	3)мердігерлік жұмыстарға келісім	3)жұмыстарды атқару	3) есурстардың демобилизация сы, нәтижелерді талдау
4) орналасу орнын таңдау және келісу	4) жобалауға міндеттерді беру	4) жоспарларды әзірлеу	4) мониторинг және бақылау	4)эксплуатация
5) экологиялық негізделу	5) әзірлеу, келісу және бекіту		5) жоба жоспарын түзету	5) өндірісті жөндеу және дамыту
6) сараптама	6) ивестициялау туралы соңғы шешімді қабылдау		6) атқарылған жұмыстарды төлеу	6) жобаны аяқтау, құрал-сайман демонтажы
7) алдын- ала инвестициялық шешім				

Инновациялық үрдістерді жеделдету нәтижесінде бұйымдар нарыққа кірер-кірместен ескіреді. Осында қос келеңсіз нәтиже туындайды: экономикалық – инновацияны шығару үшін орнын толтырмаған шығындар, экологиялық – табиғи ресурстарды пайдалану және қосымша өндіріс қалдықтары. Жаңашылдықтар біруақытта оң және теріс аспектілерге ие болуы мүмкін. Инновация бір жағынан экономикалық нәтиже, яғни табыс әкеледі, екінші жағынан антиәлеуметтік сипатқа ие. Мысалы, ядролық реакцияларды қолдану арқылы электр энергиясын өндіру оның өзіндік құнын біршама төмендетті, алайда АЭС қауіпті өндірістік объектілерге жатады.

Осылайша, инновациялық жобаны толық бағалау үшін барлық мүмкін нәтижелерді және жаңашылдықты құру мен жаппай қолдану кезінде туындайтын салдарларды ескеру керек.

Кез келген жоба кезеңдерден (немесе сатылар, фазалар) тұрады. Жобаны үске асыру процедурасы келесі кезеңдерден тұрады:

- 1) жобаны негіздеу және таңдау;
- 2) жобаны жүзеге асырудың алғашқы жоспарын құру;
- 3) жобаны «іске қосу»;
- 4) жобаны жүзеге асыру;
- 5) жобаны аяқтау.

Жобалардың инновациялылық критерийлеріне мына белгілерді алуға болады:

- 1) әлемдік масштабта принципиалды жаңа өнім шығару;
- 2) ішкі нарық қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңа өнімді шығару;
- 3) бұйымның жаңа физикалық жағдайын қамтамасыз ету (жаңа сапалы өнімді енгізу);
- 4) жаңа құрамдас немесе жаңа материалды (шикізатты) қолдану;
- 5) жаңа техниканы, жаңа технологиялық үрдістерді пайдалану (өндіріс және/немесе қамсыздандыру саласындағы ноу-хау);
- 6) сауда саласындағы ноу-хау;
- 7) төлем құралдары саласындағы ноу-хау (қаржы секторы);
- 8) жоғары технологиялар өнімі.

Жобалардың инновациялылығы тұрғысынан неғұрлым тартымдыларын таңдау үшін төмендегі үш үлгінің біреуі алынады. Оларды жобаларды бағалаудың алғашқы кезеңінде қолдануға болады.

Мұнда басқа атрибуттарына қарамастан, инновациялылықтың белгілі басымды талаптары бойынша ең жақсы болып келетін жобалар ғана қарастырылады. Яғни бір басымды критерий бойынша жоғары бағаға ие жобаны артық көреді, басқа критерийлер бойынша бағалар есепке алынбайды. Инновациялылық талаптары ретінде жобаның қаржылық-экономикалық сипаттамасын емес, тек инновациялылық өлшемін беретін критерийлерді пайдаланады.

Қорытынды кешенді бағалау құрамына бөлімдер бағасы кіреді, бірақ оларды тек қайталап қана қоймай, жобаға жалпы түрде кешенді баға беріледі. Бөлімдердің әлсіз жақтары және тәуекелдері жобаның әлсіз жақтары және тәуекелдері болуы міндетті емес. Қорытынды есеп инновациялық жобаның кешенді бағалау нәтижелеріне негізделеді және мынадай бөлімдерден тұрады:

- 1) Мақсаттары:
  - инновациялық жоба мақсаты.
  - жоба талдауының мақсаты.
- 2) Жоба өзектілігі (мұқтаждық, бәсекелестер, нарық, нарық үлесі).
- 3) Жобаның қысқаша мазмұны (әзірлеменің мазмұны, жоба ұжымы, серігі).

4) Жобаны іске асырудан күтілетін нәтижелер (экономикалық, бюджеттік, әлеуметтік, экологиялық, т.с.с.).

5) Қорытынды:

- жобаның мақсаттары мен міндеттері;
- жобаның даму кезеңі: техникалық, нарықтық, қаржылық жағдай (сонымен бірге, нарықтық әлеует);
- жобаның ғылыми-технологиялық әлеуеті;
- зияткерлік меншіктің құқықтық бағасы және оны қолданудың стратегиясы;
- жоба ұжымының кадрлық әлеуеті;
- сапаның халықаралық стандарттарға сәйкестігі;
- ғылыми-техникалық өнім әзірлеушісі мен өнеркәсіптік серігі арасындағы өзара іс-әрекеттер деңгейі;
- ұйымның (ұжымның) менеджмент деңгейі.

6) Жобаның күшті, әлсіз жақтары, тәуекелдер.

7) Инновациялық жобаны қолдау нысандары мен әдістері бойынша қорытынды ұсыныстар.

Осы сараптама сапалы инновациялық жобаны таңдауға көмектеседі. Алайда, инвесторларға ұсынылатын инновациялық жобалар салыстырмалы болу қажет, және бірыңғай көрсеткіштер жүйесі, ақпараттық база, нұсқалар бойынша құндық және натуралды көрсеткіштерді анықтау дәлдігі мен әдістері көмегімен талдауға ұшырау керек екендігіне назар аударған жөн.

5.4 Инновациялық жобаларды іске асыруының экономикалық тиімділігі

Нақты бір кәсіпорын өндірісіне жаңа технологияны енгізу тиімділігінің кешенді бағалауын сол инновациялық жоба бойынша шығындарды анықтаудан бастау керек. Мұндай есептеуді жүргізу үшін инновациялық шығындар сомасын анықтап алған жөн. Жаңа немесе жақсартылатын технологияны енгізу бойынша шығындар алдымен коммерциялық мақсаттылық тұрғысынан бағалану керек. Содан кейін инновациялық жобаларға экономикалық, яғни кәсіпорынның ішкішаруашылық ортасына баға беру қажет. Жаңа өнімдік және технологиялық идеяларды әзірлеу үрдісінде жүзеге асырылуға бағытталған инновациялық жобалар бизнес-жоспарлар нысанында көрсетіледі. Инновацияларды әзірлеу кезінде бизнес-жоспарлаудың әдістері инновациялық жобаның экономикалық тиімділігіне жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Инновацияларды жүзеге асыру кезеңінде бизнес-жоспар қойылған стратегиялық мақсаттар мен экономикалық міндеттер нәтижелерін талдауға мүмкін болады.

Бұл үшін жобалар бойынша инвестициялық шығындарды құрылымдау және кәсіпорында жаңа технологияны енгізуден болатын

ішкішаруашылық өзгерістерді бағалау мен коммерциялық талдау жасауға мүмкіндік беретін экономикалық үлгі құру керек. Мұндай үлгіні қаржылық ресурстардың екі негізгі топтары түрінде көрсетіге болады: 1) жаңа технологияны әзірлеуге кететін инновациялық шығындар; 2) инновацияларды өткізу бойынша инвестициялық шығындар.

Кәсіпорынның жаңа өндірісті құрумен және/немесе жаңа өнімді өткізумен байланысты шығындар материалдық шығындарға, еңбекақы шығындарына, амортизация сомасы, өзге шығындарға бөлінеді.

Материалдық шығындарға шикізатты, материалдарды, қосалқы бұйымдарды, отын, су, энергияны сатып алу және технологиялық мақсаттар мен өндірістік сипаттағы қызметтер үшін қажетті шығындар жатады. Еңбекақы шығындары сол жобаға қатысқан жұмысшылар, өндіріс учаскесіне есептеледі. Шығындар баптарының ең мәнді шығындары болып инновацияларды коммерциализациялау және оларды нарыққа шығарумен байланысты шығындары табылады. Сондай-ақ, инновациялық жобаларға шығындарды анықтағанда өзге де шығындар болуы мүмкін, олар технологияны әзірлеу кезінде кенеттен пайда болған шығындар. Бұл соманы барлық шығындардың 3-5% көлемінде алуға болады. Есептелген амортизация сомасы өндірістік құралдардың тозу сомасы мен материалдық емес активтерді құруға кеткен шығындар қосындысы ретінде бейнеленеді. Өндірістік құралдар-жабдықтар шығындарының құрамына тек сол инновациялық жобаны жүзеге асыруға қолданылған құрал-жабдықтар жатқызылады.

Инновациялық жоба бойынша нәтижелердің барлығы топтастырылып және негізделіп болған соң, жоба бойынша пайданы есептей бастауға болады. Мұнда басты көрсеткіш сатудан түскен түсім болып табылады. Келесі қадам болып табыстар және шығыстар бойынша есеп беру табылады. Барлық есептеулерден кейін таза табыс көлемі алынады, оны кәсіпорын қолайлы жағдайлар кезінде инновациялық жобаларды жүзеге асырудан ала алады.

Принципиалды жаңа технологиялық шешімдерді енгізгенде өндірістік қызметтің зиян шегуі қысқа мерзімде ғана емес, ұзақ мерзімді кезеңде де пайда болуы мүмкін. Мұның бірнеше себептері бар:

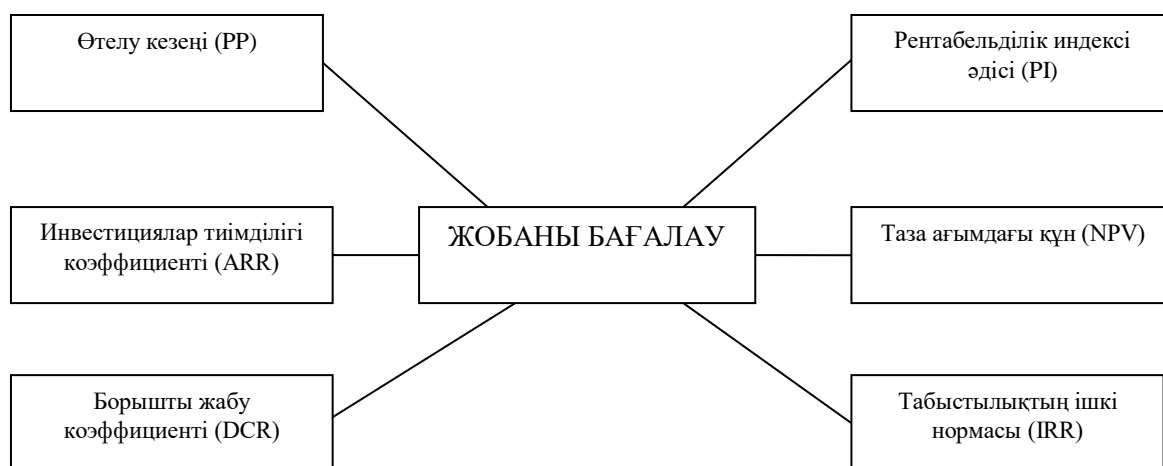
- жаңа технология, шығындар бағалардың нақты деңгейіне сәйкес келуінен бұрын, қолданыла бастады;
- кәсіпорынның жаңа технологияны енгізу мен оны жүзеге асыруда жеткілікті тәжірибесінің болмауы;
- жаңа технологияны әзірлеу негізінде жатқан ҒЗТКӘ бәсекеге қабілетті емес;
- экономикалық конъюнктура, фирмалық құрылым және нарық сегментациясының нақты талдауы жүргізілген жоқ;
- әлеуетті сұраныс жоқ;
- маркетинг стратегиясы дұрыс таңдалмаған;
- мүмкін бәсекелестердің тәртібі ескерілмеді;

- фирмалық факторлардың әсері анықталмаған (фирма имиджі, тауарлық белгісі, т.б.).

Инновациялық жобалардың кешенді бағалауын жүргізу үшін бірнеше әдістерді сипаттау дұрыс болып табылады. Жоба тиімділігін бағалаудың әдістері екі топқа бөлінеді: дисконтталған бағалауларға негізделген және есептік бағалауларға негізделген.

Есептік бағалауларға (дисконттаусыз) негізделген жоба тиімділігін бағалау әдістері өтелу кезеңі (Pay Back Period – PP), инвестициялар тиімділігі коэффициенті (Average Rate Of Return – ARR) және борышты жабу коэффициенті (Debt Cover Ratio – DCR) болып табылады.

Дисконттық бағалауларға негізделген жоба тиімділігін бағалау әдістері нақтырақ, себебі инфляцияның түрлерін, пайыздық мөлшерлеме өзгерістерін, табыстылық нормаларын, т.б. ескереді. Бұл көрсеткіштерге мыналар жатқызылады: рентабельділік индексі әдісі (Profitability Index – PI), таза құн немесе «таза дисконтталған табыс» (Net Present Value – NPV), табыстылықтың ішкі нормасы (Internal Rate Of Return – IRR). Жоғарыда аталған жоба бағалаудың әдістері көрнекі түрде сурет 7-де көрсетілген.

Сурет 7- Инновациялық жоба тиімділігін бағалау әдістері

Таза (ағымдық) келтірілген құн әдісі (Net Present Value – NPV) әдебиеттерде әртүрлі болып бейнеленеді: таза ағымдық құн, таза келтірілген тиімділік, дисконтталған ақшалай табыс, таза келтірілген тиімділік, дисконтталған пайда, қалдық құн, т.б. Таза келтірілген құн – бұл тандалған пайыз мөлшерлемесі арқылы дисконтталған ақшалай қаражаттардың ағымдық құны мен алғашқы инвестициялардың мөлшерінің айырмасы. NPV әдісінің негізгі мазмұны инвестициялық шығындар мен болашақ табыстар арасындағы қарым-қатынасты табу. Бұл қатынас уақытта түзетілген ақшалай көлемге тең. Дисконттау мөлшерлемесі арқылы түзету уақыт ішіндегі ақша құнының өзгеруі және тәуекел факторын есепке алу үшін қажет.

NPV мына формула бойынша есептеледі:

$$NPV = \sum_{k=1}^n \frac{P_k}{(1+i)^k} - IC \quad (1)$$

Мұндағы:

P – ақшалай қаражаттардың ағымы немесе табыс;

IC – жобаны жүзеге асыру үшін қажетті алғашқы инвестициялар;

i – дисконт нормасы (ол қаржыландыру жылдары бойынша тұрақты деп алынады)

n – өмірлік цикл (бизнес-жоспар қызмет етуінің кезеңі).

$NPV > 0$ – жобаны қабылдаған жөн, $NPV < 0$ жобаны қабылдауға болмайды. $NPV = 0$ жоба пайдалы да емес, зиянды да емес.

Табыстылықтың ішкі нормасы әдісі (Internal Rate of Return – IRR) инвестициялық жобалардың тиімділігін есептеген кезде өте маңызды көрсеткіш болып табылады. IRR осы жобаны жүзеге асыруда өндірілуі мүмкін максималды шығындардың қатысты деңгейін сипаттайды. Егер IRR инвестор талап ететін капиталдық табыс нормасына тең немесе одан үлкен болса, жоба тиімді болып есептеледі. Яғни мұның мәні – инновациялық жоба үшін алынған IRR мөлшері мен тартылған қаржылық ресурстардың «бағасымен» (Cost of Capital – CC) салыстыру керек екендігінде. Егер $IRR > CC$ жобаны қабылдау керек, $IRR < CC$ – жобаны қабылдауға болмайды, $IRR = CC$ жоба тиімді де емес, зиянды да емес. IRR мәні былай есептеледі:

$$IRR = i_1 + \frac{NPV(i_1)}{NPV(i_1) - NPV(i_2)} * (i_2 - i_1) \quad (2)$$

Мұндағы:

i_1, i_2 – дисконттық көбейткіштегі пайыз мөлшерлемелері /55/.

Рентабельділік индексі әдісі (Profitability Index – PI) таза келтірілген құн әдісін есептеудің жалғасы болып табылады, бірақ ол қатысты шама. PI мына формула бойынша есептеледі:

$$PI = \sum_{k=1}^n \frac{P_k}{(1+i)^k} : \sum_{t=1}^n IC_t v^t \quad \text{немесе} \quad PI = \frac{NPV}{IC} + 1 \quad (3)$$

V^t – дисконттық көбейткіш.

Егер $PI < 1$ жоба инвесторға қосымша табыс әкелмейді, $PI > 1$ жоба экономикалық жағынан тиімді, $PI = 1$ табыстылық рентабельділік нормасына сәйкес келіп тұрғандығын көрсетеді.

Инновациялар тиімділігі коэффициентін есептеу әдісі (Average Rate Of Return – ARR) күтілетін таза пайданың орташа жылдық көлемін инвестициялардың орташа жылдық көлеміне бөлу арқылы анықталады:

$$ARR = \frac{PN_{op}}{IC_{op}}, IC_{op} = IC / 2 \quad (4)$$

Мұндағы:

PN – таза пайданың орташа жылдық көлемі [49].

Өтелу мерзімі (Pay Back Period – PP) инновациялық жобаларға жұмсалған инвестициялардың неше жыл ішінде өтелетіндігін көрсетеді. Бұл көрсеткіш капитал салымдарының тиімділігі және инвестициялық тәуекелдер деңгейін бағалау үшін қажет. Ол мына формула бойынша есептеледі:

$$PP = \frac{IC}{P_k} \quad (5)$$

Егер есептелген өтелу уақыты максималды уақытта аз болса, онда жоба қабылданады, егер көп болса – қабылданбайды.

Өтелу кезеңін есептеудің тағы бір әдісі дисконтталған өтелу мерзімі әдісі болып табылады. Мұнда дисконтталған табыстар барлық дисконтталған капиталды шығындарын жабу мерзімін көрсетеді. Егер жыл сайынғы ақша түсімдері бірдей емес болса, онда есептеуді былай жүргіземіз: алғашқы капиталды шығындардан жеке-жеке интервал бойынша келесі жылдың ақша ағымдары, шығындар теріс мәнге жеткенше, азайтылады.

Осы әдістерді іс жүзіне айналдыру үшін бір жобаны қарастырайық. Бұл – Оңтүстік Қазақстан облысы Түлкібас ауданындағы жемісті-консервілі зауытты жаңа технологияларды енгізу арқылы жетілдіру.

Түлкібас жемісті-консервілі зауыты кеңес дәуірі кезінде Қазақстандағы көлемі бойынша үшінші зауыт болып есептелді. Зауыт құнарлы жер, көкөніс, жүзім, жеміс-жидектер өсетін оңтүстік алаптарында, сондай-ақ ірі деген Шымкент, Тараз, Ташкент қалаларының маңында орналасқан. Осы зауытты жетілдіру және қайта құрылымдау негізінде ол сапасы жағынан жетілдірілген мынадай өнімдерді шығаратын болады: жемісті-көкөністі концентраттар және езбелер, жеміс шырындары (алма, шие, өрік, томат, сәбіз, т.б.), томат пасталары, маринадтар, сондай-ақ көкөніс консервілерін (лечо, қуырылған баклажан, баклажан икрасы, т.б.), джемдер. Жобаның негізгі өнімі болып томат пастасы (50%) және жеміс-көкөніс шырындары (38%) табылады. Оларды ішкі нарық және Ресей экспортына шығарады. Жылына томат пастасын 2260 тонна, ал шырындарды 200 млн. литр өндіру жоспарланады. Статистика Агенттігінің мәліметтері бойынша 2003 ж. Қазақстанға томат пастасының 10 764 тоннасы немесе 70% әкелінді, бұл Қытай, Ресей және Иранға тиесілі. Жеміс

шырындарын пайдалану республикада жылына шамамен 19-20%-ға өсіп келеді. Мысалы, 2001ж. бір адамға 3-4 л, 2003ж. – 7 л., 2004ж. 8-9 литрден келген екен.

Жобаланатын кәсіпорын сапасы жағынан импорттық аналогтардан кем түспейтін өнім шығаратын болады және болашақта тек ішкі нарық қана емес сырт елдеріне де шығаруды жоспарлайды.

Жобаның жалпы құны – 2 502 млн.теңге.

Кәсіпорынның өзіндік капиталы – 1 032 млн.теңге.

Қазақстанның инвестициялық қоры – 988,9 млн.теңге. Бұл қаражатқа мыналар жатқызылады:

- томат пастасы, жеміс езбесін өндіру бойынша «Rossi & Catelli» (Италия) компаниясынан жаңа технологиялық желіні сатып алу – 570 млн.теңге;

- табиғи шырындарды өндіру және құю бойынша технологияны жетілдіру – 164,8 млн.теңге;

- бар өндірістік ғимараттар мен құрылыстарды қайта құру – 88,4 млн.теңге;

- қосымша техникалық құрал-саймандарды жетілдіру – 28,9 млн.теңге;

- зауытты сапалы шикізат көлемімен қамтамасыз ету үшін өзіндік шикізат базасын құру, ол үшін жалға 560 га сулы жер, автотранспорт, томатты өсіру және өңдеу үшін құрылыстарды сатып алу – 136,8 млн.теңге.

Сондай-ақ айналым қаражаттарын көбейту үшін екі жылға 480,9 млн.теңге көлеміндегі банк несиесі тартылды.

Жоба бойынша табыстар және шығындар есебі және ақша қаражаттарының қозғалысы есебін қосымшалардан көруге болады.

Жоғарыда көрсетілген әдістерге сүйене отырып осы жобаның экономикалық тиімділігін есептейміз.

$$1) \quad NPV = -193,8 \cdot (1+0,12)^{-1} + 362,0 \cdot (1+0,12)^{-2} + 470,4 \cdot (1+0,12)^{-3} + 385,2 \cdot (1+0,12)^{-4} + 375,1 \cdot (1+0,12)^{-5} + 369,4 \cdot (1+0,12)^{-6} + 364,7 \cdot (1+0,12)^{-7} + 360,9 \cdot (1+0,12)^{-8} - 988,9 = 417 \text{ млн.теңге.}$$

$NPV > 0$, яғни жобаны қабылдау дұрыстығын көрсетеді.

2) Инвестордың талабы бойынша IRR 20% шамасында табыс алатындай болу керек. Егер одан кіші болса, жоба тиімді емес немесе табыс әкелмейді. IRR анықтау үшін біз дисконттық көбейткіштердегі пайыз мөлшерлемелерін 20% және 24% деп аламыз. IRR есептеу үшін келесідей кестені құрамыз (Кесте 14).

Кесте 13 - IRR есептеу кестесі

жылдар	Есептеу I		Есептеу II	
	Ақша ағымы, млн.теңге	$i_1=20\%$	$NPV = \sum_{k=1}^n \frac{P_k}{(1+i)^k} - IC$	$i_2=24\%$

0	-988,9	1,0	-988,9	1,0	-988,9
1	-193,8	0,8333	-161,49	0,8065	-156,29
2	362	0,6944	251,37	0,6504	235,44
3	470,4	0,5787	272,22	0,5245	246,72
4	385,2	0,4823	185,78	0,4230	162,94
5	375,1	0,4019	150,75	0,3411	127,94
6	369,4	0,3349	123,71	0,2751	101,62
7	364,7	0,2791	101,78	0,2218	80,89
8	360,9	0,2326	83,94	0,1789	64,56
Қорытынды			19,1796		-125,0665
Ескерту-автормен құрастырылған					

$$IRR = 20 + 19,1796 \frac{19,1796}{19,1796 - (-125,0665)} (24 - 20) = 20,5\%$$

$IRR > 20\%$, яғни жоба табыс әкеледі.

$$3) PI = \frac{417}{988,9} + 1 = 1,42$$

$PI > 1$, яғни жоба экономикалық жағынан тиімді.

$$4) ARR = \frac{152,13}{494,45} = 30,7\%$$

ARR неғұрлым үлкен болса, соғұрлым жоба тиімді болып есептеледі.

5) PP есептеу. Алдыңғы үш жылдың табыстары инвестицияларды толық өтегенін көреміз: $-193,8 + 362 + 470,4 = 638,6$ млн.теңге. Инвестицияларды толық өтеуге $988,9 - 638,6 = 350,3$ млн.теңге жетіспейді. Неше ай қажет екендігін есептеу үшін $350,3/385,2 = 0,9$, шамамен 11 ай. Сонда $PP = 3$ жыл 11 ай.

б) Дисконтталған өтелу мерзімін есептеу үшін алғашқы капитал салымдарынан таза дисконтталған ақша қаражаттарын азайтып отырамыз. Сонда:

$$988,9 + 1032 = 2020,9 \text{ млн.теңге алғашқы капитал салымы.}$$

$$2029,9 - 22,5 - 136,5 - 471,3 - 618,7 - 647,8 = 124,1 \text{ млн.теңге әлі өтелмеген.}$$

Неше ай қажет екендігін есептеу үшін 124,1 млн. теңгені 660,6 млн.теңгеге бөлеміз. Бұл 0,18-ге тең, шамамен 2 ай. Сонда дисконтталған өтелу мерзімі 5 жыл 2 ай.

Сонымен, осы жобаның тиімділігін есептеудің қортындысы мынадай болады (Кесте 15):

Кесте 14 - Жобаның тиімділігін есептеу (жоспарлау аумағы 8 жыл, дисконттау мөлшерлемесі 12%)

№	Көрсеткіштер	
1	Таза келтірілген құн (NPV)	417 млн.теңге
2	Табыстылықтың ішкі нормасы әдісі (IRR)	20,5%

3	Рентабельділік индексі әдісі (PI)	1,42
4	Инновациялар тиімділігі коэффициентін есептеу әдісі (ARR)	30,7%
5	Өтелу мерзімі (PP)	3 жыл 11 ай
6	Дисконтталған өтелу мерзімі	5 жыл 2 ай
Ескерту - автормен құрастырылған		

Инновациялық жобаларды экономикалық бағалау әдістеріне арналған еңбектерде NPV көрсеткішіне көп мән беріледі. Себебі ол ұсынылып отырған жобаны жүзеге асыру жағдайында болжанатын капитал өсімін сипаттайды. Жоғарыдағы көрсеткіштерді ескере отырып, біз бұл жобаның тиімді екендігіне көз жеткіздік.

«Инновациялық даму» дегеніміз жаңа жаңалық пен ғылымды, технологияны өндіріспен тығыз байланыстыру көзделген экономикалық даму бағыты. Республикамыздың 2015-2020 жж. Индустриалды-инновациялық дамуы Стратегиясының басты мақсаты да тұрақты өсім траекториясына шикізаттық бағыттан сервистік-технологиялық экономикаға көшу мақсатында өндіріс салаларын диверсификациялау көзделген. Инновациялық даму жолын таңдау себептерінің негізгілері: әлемдегі өнеркәсіптің технологиялық жолмен қарқынды дамуы, әлемде жаһандану процесінің өріс алуы, Қазақстанның БСҰ-на кіру мақсатына байланысты өнеркәсіпті бәсекелестікке дайындау қажеттілігі және бәсекеге қабілетті еңселі елу елдің қатарына қосылудағы мақсатқа жету.

Қазақстанның қазіргі таңдағы экономикасында мынадай проблемалар орын алуда: экономиканың шикізат бағыттылығы; әлемдік экономикаға ықпалдасудың әлсіздігі; ел ішіндегі салааралық және өңіраралық экономикалық ықпалдасудың босандығы; өңдеуші өнеркәсіп өнімділігінің төмендігі; ішкі рынокта (шағын экономика) тауарлар мен қызметтерге деген тұтыну сұранысының мардымсыздығы; өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның жеткілікті дәрежеде дамымауы; мұнай-газ және кен-металлургиялық кешенге жатпайтын экономика салаларында негізгі қорлардың тез тозуы; кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық тұрғыдан артта қалуы; ғылым мен өндіріс арасында ұтымды байланыстың болмауы; ҒЗТКЖ қаржының аз бөлінуі; отандық ғылымның нарықтық экономика жағдайларына нашар бейімделуі, ғылыми-техникалық өнімді тауар деңгейіне дейін жеткізудің ықпалды тетіктерінің болмауы, соның салдарынан тұтастай алғанда инновациялық ұсыныстар деңгейінің төмен болуы; мамандарды және жұмысшы кадрларды даярлау мен қайта даярлаудың қазіргі заманғы жүйесінің болмауы; экономиканың өңдеуші секторларына инвестициялар салуға отандық қаржы институттары үшін ынталандыру көздерінің болмауы; менеджменттің экономиканы ғаламдану үрдістеріне және сервистік-технологиялық экономикаға өтуге бейімдеу міндеттеріне сәйкес келмеуі.

Индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік саясаты 2013 жылға дейінгі кезеңге арналған стратегиялық жоспарда белгіленген

мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз етуі, сондай-ақ одан кейінгі жылдары қазақстандық экономиканың сервистік-технологиялық бағыттылығын қалыптастыру негіздерін құруы тиіс.

Саясаттың басты мақсаты шикізаттық бағыттан бас тартуға ықпал ететін экономика салаларын әртараптандыру жолымен елдің тұрақты дамуына қол жеткізу; ұзақ мерзімді жоспарда сервистік-технологиялық экономикаға өту үшін жағдай жасау болып табылады.

Өңдеуші өнеркәсіпте және қызмет көрсету саласында бәсекеге түсуге қабілетті және экспортқа негізделген тауарларды, жұмыстар және қызмет көрсетулер өндірісі мемлекеттік индустриялық-инновациялық саясаттың басты нысанасы болып табылады.

Бәсекеге түсу қабілеті дегеніміз қазақстандық кәсіпорындардың экспортқа шығарылатын өнімдерді өндіру қабілетін білдіреді. Басқаша айтқанда, өңдеуші өнеркәсіптің өнімі осындай әлемдік стандарттарға сәйкес келуі керек және баға бойынша бәсекелесуге қабілетті болуы тиіс.

Саясат мынадай қағидаттарға негізделеді:

- жеке сектормен серіктестік;
- инвестициялық және инновациялық ұсыныстардың өнеркәсіптің шикізаттық емес салаларында өндірілетін тауарлар мен қызметтердің бәсекелестік қабілетін арттыруға бағытталуы;
- өнеркәсіпті жаңғыртуға, оларға қолдау көрсету жөніндегі рәсімдердің жариялылығы мен ашықтығына бағытталған жобаларды іске асыруға мемлекеттік қаржылық және өзге қолдау көрсету;
- қосылған құн тізбегін дамытуды қамтамасыз ететін салаларға мемлекеттік қолдау көрсету шараларының кешенді сипаты;
- тең бәсекелестік жағдайларды және салауатты бәсекелестік ортаны қалыптастыруды қамтамасыз ету;
- қандай да болсын жеке сипаттағы жеңілдіктерден және преференциялардан бас тарту;
- индустриялық саясаттың бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыруға бағытталуы.

Индустриалды-инновациялық саясат индустриядан кейінгі дамудың перспективалы бағыттарында ғылыми-техникалық, инновациялық және өндірістік әлеуетті ұлғайтуға бағытталған, ол болашақта қағидатты бәсекелестік артықшылықтарды алуға жәрдемдесуге тиіс.

Негізгі бағыттар мыналар болуы тиіс:

1. Жоғары технологиялы өндірістер қалыптастыруға, оның ішінде шетелдік те, салааралық та технологиялар трансфертінің тиімді жүйесін жасауға жәрдемдесу.

2. Жоғары ғылыми-технологиялық әлеуеті бар ғылыми-техникалық және өнеркәсіптік ұйымдар мен кәсіпорындар желісі бар қалаларда қазіргі заманғы ғылыми және инновациялық инфрақұрылымды жасап, оның қазіргі заманғы элементтерінің қызметін (технопарктер, ұлттық ғылыми орталықтар, ғылыми-технологиялық аймақтар және с.с.) қолдау.

3. Индустриядан кейінгі экономика тұрғысынан алғанда озық салаларды дамытуда қазіргі ғылыми-техникалық әлеует салаларын пайдалану.

Қазақстан қазірдің өзінде мына салалардағы әзірлемелер негізінде ғылымды көп қажет ететін өндірістерді дамыту үшін белгілі бір ғылыми базаға ие, оның ішінде: биотехнологиялар (ауыл шаруашылығы дақылдарының жаңа сорттары мен жануарлардың генотиптері, бактериялар штамдары және басқалары); ядролық технологиялар; ғарыштық технологиялар; жаңа материалдар, химиялық өнімдер және басқаларды жасау.

4. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық бағыттардың жаңа материалдар мен химиялық технологиялар және ақпараттық технологиялар салаларында зерттеулер жүргізу үшін қажетті жағдайлар жасау.

5. Ғылыми-техникалық және өндірістік ұйымдар мен кәсіпорындардың инновациялық қызметін ынталандыруға, ғылым мен инновациялар салаларына инвестициялар тартуға, өнеркәсіп пен қызмет көрсету саласына инновациялардың жылдамырақ енуіне бағытталған заң шығару базасын жетілдіру.

Индустриалдық - инновациялық саясатты іске асыру нәтижесі 2017 жылы мұнай және газ кен орындарын қарқынды игеру кезінде өнеркәсіп өндірісі мен экономика құрылымының түбегейлі өзгеруіне әкелмейді.

Индустриалдық-инновациялық саясатты іске асыру:

ЖІӨ құрылымындағы өнімдерді шығарудың үлес салмағын 2017 жылы 46,5 %-тен 50-52 %-ке дейін ұлғайту;

ЖІӨ құрылымындағы ғылыми және ғылыми-инновациялық қызметтің үлес салмағының қызметін 2000 жылы 0,9 %-тен 2017 жылы 1,5-1,7 %-ке дейін көтеру;

ЖІӨ құрылымындағы өңдеу өнеркәсібінің үлесін 2000 жылы 13,3 %-тен 2017 жылы 12-12,6 %-ке төмендеуінің қарқынын баяулату (осы көрсеткіш салыстыру үшін индустриялық саясатты жүргізбесе 2017 жылы 10,9 %-ті құрайтын болады);

Индустриалдық-инновациялық саясатты іске асырмаса, өнеркәсіп өндірісіндегі тау-кен салаларының қосылған құн үлесі 2017 жылы 55-56 %, оның ішінде 2013 жылы 31,0 % және 25,6 % салыстырғанда мұнай өндіру - 50-51 % жетеді. Стратегияны іске асыруды ескере отырып, тау-кен өндірісі 45-47 % ғана құрайды. Бұл ретте ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялы өндірістің үлесі 2013 жылы ЖІӨ 0,1 %-тен 2017 жылы 1-1,4 %-ке дейін өседі.

Бұл ретте күнкөрістің төменгі деңгейі, ең аз жалақы және зейнетақы өседі. Ел тұрғындарының нақты ақшалай табысы 2,1-2,4 есе ұлғаяды.

Индустриялық-инновациялық саясат Қазақстанның 2017 жылға дейінгі кезеңге арналған мемлекеттік экономикалық саясатын қалыптастырады және экономика салаларын әртараптандыру арқылы

дамудың шикізаттық бағытынан қол үзу арқылы елдің тұрақты дамуына қол жеткізуге бағытталған.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Әлемдік масштабта принципалды жаңа өнім шығару
2. Ішкі нарық қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңа өнімді шығару
3. Бұйымның жаңа физикалық жағдайын қамтамасыз ету (жаңа сапалы өнімді енгізу)
4. Жаңа құрамдас немесе жаңа материалды (шикізатты) қолдану
5. Жаңа техниканы, жаңа технологиялық үрдістерді пайдалану (өндіріс және/немесе қамсыздандыру саласындағы ноу-хау)

6-тарау Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың теориялық аспектілері

6.1 Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігінің экономикалық мәні

Ұлттық экономикадағы нақты саланың дамуын қамтамасыз етуде, отандық өндірушілердің өнімдерін әлемдік нарықтың сұранысына сәйкестендіру бағытында атқарылатын іс-шаралардың тобына шығарылатын өнімдердің бәсекелік қабілетін қамтамасыз ету мәселесін жатқызуға болады. Қазіргі кезде өзекті болып отырған мемлекеттің экономикалық, азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру әрекеттері де сыртқы өндірушілердің ұқсас өнімдеріне төтеп бере алатын отандық өнімдердің өндірілуіне тәуелді.

Еліміздің табиғи, экономикалық, ұлттық ерекшеліктеріне сай иелігіміздегі құндылықтарды барынша тиімді, әрі ұтымды жұмсау, тек ішкі нарықтағана емес, әлемдік нарықта да жоғары сұранысқа ие болатын халық тұтынатын тауарлар шығару, сол нарықтың қомақты бөлігін қосылған құны жоғары өнімдер өткізу арқылы иемдену, осы арқылы мемлекетіміздің беделін арттыру бүгінгі таңда қарқынды жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық үрдістердің негізін қалайды.

Сонымен қатар, тұтыну нарығындағы өскелең талаптар да отандық тауар өндірушілерге шығаратын өнімдерінің бәсекелік қабілетін арттыру мәселесін алдыңғы қатарға қойып отыр. Мұның өзі бәсекелік ортаның дамуына, өндірілетін өнімнің сапасын жоғарылатуға, бағаны төмендетуге ықпалын тигізіп, тұтынушылардың кең көлемді сұранысын қанағаттандыруға итермелейді. Бәсекеге қабілетті өнім шығару кәсіпорынның, саланың дамуына ықпал ететін негізгі фактор екенін уақыттың өзі дәлелдеуде. Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз - кез-келген экономикалық объектілерге тән қасиет. Физикалық табиғатына және атқаратын қабілетіне қарамай, барлық тауарлар, сондай-ақ оларды өндіру, пайдалану жүйелері бәсеке мәселесі шеңберінде қарастырылады, тіпті мұндай талдау аспектісі абстрактілі емес, нақты экономикалық қызметтің практикалық мәні.

М. Эрлих және Дж. Хайн пікірлері бойынша бәсеке қабілеті — фирманың өз тауарын сату қабілеті.

«Бәсеке қабілеттілік» түсінігі ХХ ғасырдың 70 жылдарында Батыста пайда болды. Шамамен сол уақытта өнімнің бәсеке қабілеттілігі мәселесімен КСРО да айналыса бастады.

Бәсекеге қабілеттілік — өнеркәсіптік өнімнің құндық және сапалық параметрлерін ғана қамтымай, сондай-ақ кәсіпорын қызметіндегі инвестиция мен инновациялық басқаруға, менеджмент деңгейіне тәуелді жан-жақты ұғым.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі — тауарлардың тұтынушы қажеттілігін жоғары деңгейде қанағаттандыруын және осының арқасында нарықты өз орнын табуы. Басқа сөзбен айтқанда, бұл тұтынушының талғамына сай келетін және оның сатылуын қамтамасыз ететін өнімнің қасиеттері.

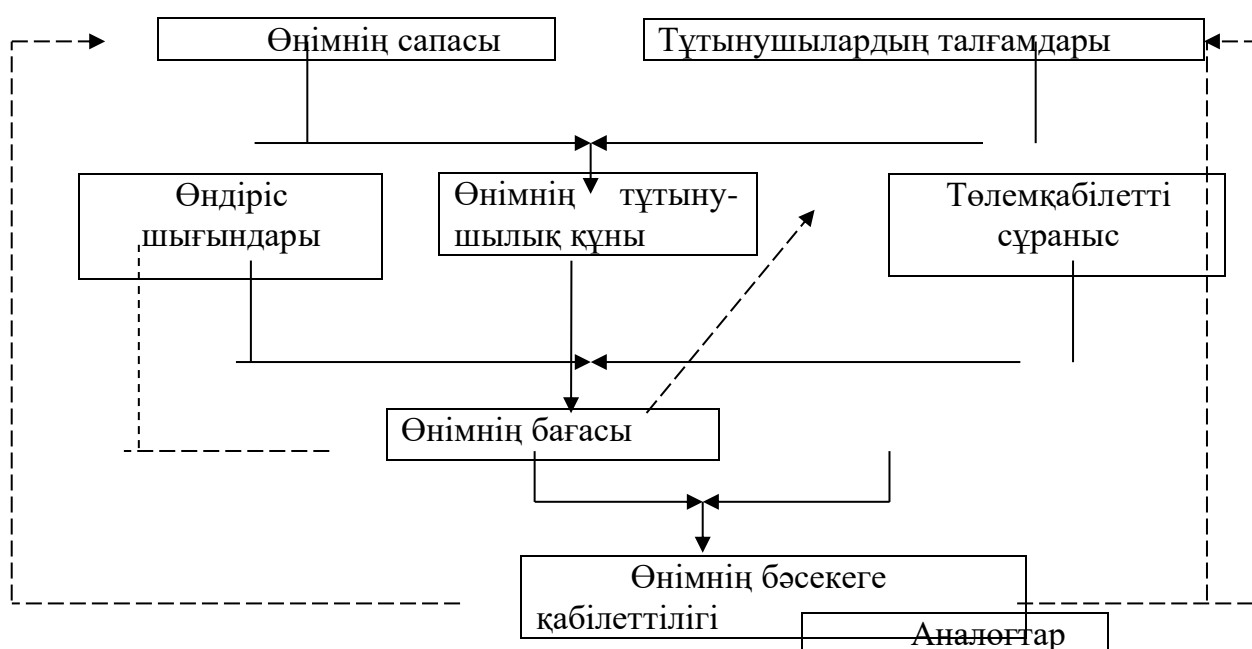
Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің сипаттамалары қандай? Оның негізгі құрауыштарын атап өтейік:

А. Негізгі құрауышы өнімнің өзімен тікелей байланысты және оның сапасына көп көңіл аударылады. Көптеген зерттеулер нәтижесінде өнімді сатып алу туралы қорытынды шешім (30-35%) оның сапалық сипаттамаларымен байланысты екенін көрсетеді.

В. Екінші құрауышы өнімді сату мен сервисімен байланысты. Тұтынушы көбіне өнімнің сапасы төмен, бірақ сенімді және қымбат емес сервиспен (мысалы, авто-мототехника) сатылатын тауарды таңдайды.

С. Үшінші құрауыш бұл тұтынушыға, субъективті фактор ретінде жағымды немесе жағымсыз әсерін тигізетінің бәрі.

Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігін модельдеудің мақсаты бәкелес кәсіпорынның өнімдері арасында нарықты бөлудің нарықтық механизмін модельдеуге келіп тіреледі. Мұның негізінде өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің қалыптасуының механизмін көрсетуге болады (сурет 8).

Сурет -8 Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің қалыптасуының механизмі

Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігі белгілі бір фактордардың ықпалымен қалыптасады. Олардың арасындағы негізгілері:

- Баға;
- Сапалық;
- Жаңалық;
- Жарнама;
- Пайдалану сенімділігі;
- Көркемдеу, мәнерлеу;
- Буып-түю, т.б.

Кең мағынада бәсекеге қабілеттілік бұл – күрделі нарықтық жағдайдағы жұмыс философиясы. Ең алдымен ол тұтынушының қажеттілігін білу мен қанағаттандыру; нарықтың дамуы мен жағдайды

түсіну; бәсекелестердің мүмкіндіктері мен қимылдарын алдын-ала білуіне бағытталған.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін оны басқа өніммен салыстырғанда ғана анықталады, бұл салыстырмалы көрсеткіш болып табылады. Ол берілген тауардың басқа тауарынан белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыру дәрежесі бойынша айырмашылығын көрсетеді. Тауардың бәсекеге қабілеттілігін анықтау үшін белгілі бір қажеттілікке сәйкес келу дәрежесі бойынша басқа тауарлармен салыстырып қана қоймай, сонымен бірге тұтынышының тауарға жұмсаған шығыны мен өз қажеттілігін қанағаттандыру үшін оның әрі қарай қолданылуы де есептеледі.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілік мәселесі қазіргі жағдайдағы әлемде әмбебап сипатқа ие болды. Әрбір мемлекеттің тұтынушының экономикалық және әлеуметтік өмірі оның қаншалықты табысты шешілуіне қарай байланысты. Бәсекеге қабілеттілік – мемлекеттің, өндірушінің өнім шығару мен өткізудің мүмкіншілігінің жиынтығы десек те болады. Бәсекелік факторының өзі мәжбүрлік сипатқа ие, нарықтан ығыстыру қорқынышы өндірушілерді өз тауарлардың бәсекеге қабілеттілігі мен сапа жүйесімен тоқтаусыз шұғылдануға мәжбүр етеді, ал нарық олардың қызметінің нәтижелерін объективті және қатал бағалайды. Дамыған бәсекелестік нарықта өнімнің бәсекеге қабілеттілігі оның коммерциялық табыстың шешуші факторы болып табылады. Бәсекеге қабілеттілік тауардың нарық жағдайына, тұтынушының қажеттілігіне тек сапа, техникалық, экономикалық, эстетикалық сипаттамалары бойынша ғана емес, сонымен бірге коммерциялық және өткізудің басқа жағдайларына (баға, жеткізу мерзімі, өткізу жолдары, сервис жарнама) байланысты болатын көп аспектілі түсінік. Сонымен қатар, өнімнің бәсекеге қабілеттіліктің негізгі құрама бөлігі болып эксплуатация уақытына тұтынушының шығын деңгейі табылады. Басқаша айтқанда бәсекеге қабілеттілік – нарықтағы табысты анықтайтын тауардың тұтынушылық және құндылық (бағалық) сипаттамалардың кешені, яғни бәсекелес аналог тауарлардың алдында берілген тауардың артықшылығы. Тауарлардың артынан олардың өндірушілері тұрғандықтан, сәйкесінше бәсеке қабілеттілікті кәсіпорындар, кәсіподақтар, фирмалар, мемлекеттің негізінде айтуға болады. Нарықтағы әрбір тауар қоғамдық қажеттіліктерін қанағаттандыру көрсеткішіне тексеру өтеді: әрбір сатып алушы оның жеке қажеттілігін толығымен қанағаттандыратын тауарды сатып алады, ал барлық сатып алушылар бәсекелес тауарларға қарағанда қоғамдық қажеттіліктерге сәйкес келетін тауарды сатып алады. Сондықтан өнімнің бәсекеге қабілеттілігін (яғни, бәсекелестік нарықта коммерциялық тиімді өткізудің мүмкіншілігі) бәсекелестердің тауарларын бір-бірімен салыстыру негізінде ғана анықтауға болады. Басқаша айтқанда, бәсекеге қабілеттілік нақты бір сату уақытына байланысты салыстырмалы түсінік. Әрбір сатып алушыда өз қажеттіліктерін қанағаттандырудың бағалаудың жеке критеріі бар болғандықтан, мұнда бәсекеге қабілеттілік жеке сипатқа ие болады.

сондықтан, бәсекеге қабілеттілік тұтынушы үшін қызуғышылық туғызатын (берілген қажеттіліктерді қанағаттандыруына кепіл береді) қасиеттермен ғана анықталады. Бұл қызуғышылықтың шегінен шыққан өнімнің барлық қасиеттері бәсекеге қабілеттілікті бағалағанда белгілі бір жағдайда оған қатысы жоқ деп есептеледі. Нормалар, стандарттар мен құқықтардың шамадан тыс асуы (мемлекеттік талаптардан басқа) өнімнің бәсекеге қабілеттілігін жақсартып қана қоймай, керісінше оны түсіреді, өйткені ол сатып алушының құндылығын көбейтпей, бағаның өсуіне әкеледі; сондықтан ол өнім тұтынушыға тиімсіз болып көрінеді.

Тауар өндіруші өзінің нақты бәсекелестерін, олардың мүмкіндіктерін, артықшылықтары мен кемшіліктері ғана емес, сондай-ақ таңдаған нарықтағы бәсекелестірдің жалпы жағдайын, яғни осы нарықтың бәсекелестік сипатына байланысты типін, өзінің салалық нарығындағы бәсекелестіктің қозғаушы күштерін өте жақсы білуі керек. Бұл жағдайда өз бәсекелестерінің іс әрекеттері сипатын бағалау жүйесін, оның ішінде олардың іс-әрекеттерінің құрылымдық талдауын пайдалануға болады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің зерттелуі оның өмірлік циклының фазаларына тығыз байланысты үздіксіз және жүйелі түрде жүргізілуі тиіс. Мұның өзі бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерінің төмендеудің бас кезеңін уақытылы анықтау мен лайықты шешімдерді қабылдау (мысалы, өнімді өндірістен шығару, оны модернизациялау, нарықтың басқа секторына ауыстыру, т.с.с.) үшін қажет. Егерде ескі өнім өз бәсекеге қабілеттілік ұстанымын түгелдей жоймаса, ал кәсіпорын жаңа өнім шығаруды көздесе бұл экономикалық тиімсіз болады. Сонымен қатар, әрбәр тауар нарыққа шыққаннан кейін өзінің бәсекеге қабілеттілік әлуетін бірте-бірте жұмсай бастайды. Бұл процесті баяулатып, уақытша ұстап тұруға болады, бірақ оны тоқтату мүмкін емес. Сондықтан, жаңа өнім ескі өнім бәсекеге қабілеттілігінде маңызды жоғалтулар болған кезде нарыққа шығаруды қамтамасыз ететін график бойынша болжайды. Яғни жаңа тауардың бәсекеге қабілеттілігі озық және ұзақ уақыттық болу қажет.

Бәсекелестіктің салалық деңгейдегі қозғаушы күштерін зерттеу нарықтық экономика жағдайында барлық деңгейлерде көрініс табатын жалпылама бәсекелестік механизмінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мұндай зерттеу келесідей аспектілерді қамтиды: Салада потенциалды бәсекелестердің, яғни жаңа тауар өндірушілердің пайда болуы, бағалардың төмендеуі және (немесе) шығындардың өсуі, тиісінше пайда нормасының түсуіне алып келуі мүмкін өндірістік қуаттардың артуына әкеліп соқтырады.

Нарыққа жаңа бәсекелестердің енуі барысында белгілі бір тосқауылдар болуы мүмкін. Олардың негізгілері:

- өндіріс қажеттіліктерінің үнемделуі;
- өнімнің жіктелуі мен сатып алушылардың да сол кезеңдегі шығындары;
- тарату каналдарының салыстырмалы жетіспеушідігі;

- саладағы артықшылықтардың болуымен белгіленетін тосқауылдар.

Нарықта әрекет етуші компаниялар арасында бәсекелестіктің қарқандылығы мынандай факторлармен анықталады:

- бәсекелестердің сан жағынан көп болуы және олардың күштерінің теңдігі;
- саланың салыстырмалы баяу өсуі;
- үстеме шығындар немесе тауарлы-материалдық қорлар құны түріндегі тұрақты шығындардың жоғары деңгейі;
- дифференциацияның жоқтығы (және тиісінше – конверсия шығындары);
- қуаттардың секірмелі өсімі;
- жоғары деңгейге шығу тосқауылдары.

Бәсеке сипаттамалары және оларды анықтайтын факторларды шартты түрде микродеңгейлі (өнімнің сапасы мен бағасын көрсететін), мезодеңгейлі (салалардың қолда бар өндірістік қорларын тиімді қолданудың көрсеткіштерін жақсартатын) және макродеңгейлі (шаруашылық жүйелердің жалпы қалпын, олардың балансын, инвестициялық климатын, салық тәртібін, тариф кедендік саясатын және т.б. көрсетеді) болып бөлінеді.

Келтірілген бәсеке сайыстың және бәсекелесу қабілетінің факторлары мен сипаттамаларының субъектілерінің құрамы осы күрделі дәреженің элементтерінің құрамын сипаттауға және олардың байланысын шығаруға мүмкіндік береді. Бұл оның талдауына қажетті тиімді тәсілдер шығаруға, қолда бар қорларды алуға қосымша мүмкіндіктер ашуға және сүт өнімі кәсіпорындары үшін әр деңгейдегі бәсекеге қабілеттілікті жоғарлатудың стратегиялық бағытын анықтауға көмек көрсетеді.

Экономикалық әдебиетте бәсекені оның әдістері бойынша бағалық (баға негізіндегі бәсеке) және бағадан тыс бәсеке (тұтынушылық құнның сапасы негізіндегі бәсеке) бөлуге болады. Қазіргі әлемде бағалық бәсеке бағадан тыс әдістердің бәсеке сайысына қарай мәнсіз болып келеді. Бұл қазіргі нарықта «бағалар қақтығысы» жоқ дегенді білдірмейді, олар бар, бірақ соншалықты анық емес. Бағадан тыс бәсеке алдыңғы қатарлы бәсекелестерге қарағанда тауардың тұтынушылық құнын арттырады. Бағадан тыс әдістердің санына фирманы басқарудың бүкіл маркетингтік әдістері жатады. Олардың негізгілері: тауардың жаңартылуы, сапа, жарнама, халықаралық стандарттарға сәйкес келу, т.с.с.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің жоғарылауы, оның жақсаруы көбінде іске асырылатын өнімнің сапасы мен өндірістің ұйымдастырушылық-техникалық деңгейіне тәуелді.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың бірнеше әдістері бар. Бірақ барлығының да бір ортақ кемшілігі бар, онда тұтынышыны қызықтыратын өнім бағасы мен сапаның қатынасы ескерілмейді, тек тауардың басқа қасиеттерінің жиынтығы ретінде анықталады. Осылайша,

өнімнің бәсекеге қабілеттілігі біз оның өнімнің бағасы пайдалы тиімділікке қатынасындағы салыстырмалы баға деп анықтаймыз. Әрбір нарықтың өзіндік бір ерекшеліктері бар. Баға өткізу кезіндегі ұсынысты анықтау керек, ал жаңа өнім ұсынысы бағамен ынталандыруы қажет. Осылай, егер «баға» тек өнімді өткізу құралы ғана болса, «бәсекеге қабілетті сапа» нарық дамуының жалғыз факторы – тек өнімнің белгілі бір көрсеткіштері ғана емес, сонымен бірге ақырғы тұтынушыға бағытталған шаралар кешені. «Бәсекеге қабілетті сапа» зерттелуі перспективті нарықты бөлшектеп зерттеуінен басталады:

- жаңа өнімге талаптарды дайындау;
- сапалы шикізат жабдықтаушылады таңдау және күшейтілген бақылау;
- өндірістің барлық кезеңдері мен аралық бақылауды регламенттеу.

Ақырғы өнімнің шығу кезеңінде ол барлық белгілі бір сипаттамаларға (яғни, бағалық ниша мен нарыққа шығудағы бастапқы баға, оның мақсатты сегменті анықталады және сонымен сәйкес өндірілетін көрсеткіштер мен қасиеттер) сәйкес келуі керек. Бәсекеге қабілетті сапаның ажырамас бөлігі сервистік қызмет көрсету деңгейі болып табылады. өнімнің нарықта өмір сүруі үшін соңғы мәселе өте маңызды болып келеді және ол нарықтық жағдайлардың өзгеруіне тез және нақты жауап беруі тиіс.

Өнімді нарыққа шығару — өте жауапты кезең. Жаңа өнім үшін жаңадан өткізу нарығын құру керек. Жаңа өнімнің бәсеке қабілеттілігіне немесе нарықта өнімнің өтуіне әсер ететін факторларды қарастырайық. Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің жоғары көрсеткіші кезінде табысты өтуі тек өнімнің жаңалық дәрежесі мен оған тұтынушының қызығушылығы ғана емес, сонымен бірге бағалық стратегияға да байланысты. Әдетте, өнімнің модификациясы сату көлемін жаңалыққа қарағанда тезірек ұлғайтады, өйткені тұтынушы берілген өнім туралы біледі. Модификацияланған өнімнің бағасы бұл этапта модификацияланбаған өнімнің баға деңгейіне қарағанда сәл жоғары болуы мүмкін. Жаңалық өнімнің бағасы бірінші этапта аналог бағалық нишаның жоғарғы шегімен анықталады және жақсы жарнамалық, ақпараттық пен сервистік сүйеуден кейін бәсекеге қабілеттілік деңгейіне сәйкесінше жоғарылауы мүмкін.

Тауардың өмірлік циклының өсу этапында ғана өндіріс, маркетинг шығындары айтып, білінетін табыс алуға болады.

Бөлімді аяқтай отырып, айта кететін жайт, бәсекелік күресте нарықты дұрыс және уақытылы бағалай алатын өндіруші ғана ұтады.

6.2 Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың әдістемелік негіздері

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі өндіруші кәсіпорынның бәсеке қабілеттілігімен тікелей байланысты. Өнімнің бәсеке қабілеттілігін бағалау келесі жүйелілікпен асады:

1. нарықты талдау - потенциалды сатып алушылар мен бәсекелестердің қажеттіліктерін зерттеу;
2. тауарға нарықтық талаптарды қалыптастыру және оны бағалық көрсеткіштер құрылымында көрсету;
3. салыстыру көрсеткіштер базасын таңдау;
4. бағалық класс моделінің түрін таңдау;
5. тауарды бәсеке қабілеттіліктің жеке және интегралды көрсеткіштер бойынша бағалау;
6. бәсеке қабілеттілік туралы қорытынды жасау және оның өндіріс пен сатып алу мақсаттылығы туралы шешім қабылдау.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалау тұрғысынан нарықты зерттеудің нәтижесі тауардағы қажеттіліктердің әрекеттестік динамикасы мен жағдайы туралы ақпаратты жинау болып табылады. Әрбір қажеттілік сатып алушы нарықта тауарға талаптар түрінде мәлімдеме жасайтын белгілі бір параметрлер жиынтығымен сипатталады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату жолдарын жобалау оның нақты және уақытылы бағалауына тікелей байланысты. Өнімнің бәсекеге түсу қабілеттілігі талданатын өнімнің параметрлерін салыстыру базасының параметрлерімен салыстыру арқылы бағаланады. Салыстыру базасының орнына әдетте нарықтағы ұқсас тауар немесе тұтынушының қажеттілігі алынады. Ал ұқсас тауар ретінде сатылу көлемі максималды және болашағы жарқын тауар алынады. Егер өнімнің параметрлерінің физикалық өлшемі боласа, онда оған балмен бағалау әдістері қолданылады.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың негізгі критерийлері:

- өнімнің жаңалық дәрежесі;
- өндірілу сапасы;
- өнім туралы ақпаратты тарату үшін материалдық базасының болуы;
- өткізуді ынталандыру бойынша шаралар; өткізу динамикасы;
- өнімнің нарықтық талаптарына ыңғайлану мүмкіндігі;
- қаржылық жағдайы.

Сонымен бірге, бәсекеге қабілеттілікті салыстырмалы құн мен салыстырмалы пайда бағалық көрсеткіштері бойынша қарастыруға болады. Егер өнімнің бәсекеге қабілеттілігін баға бойынша бағалайтын болсақ, өнімнің бағасы, сапасы мен дизайны ұқсас тауардан кем түспесе, онда өнім бәсекеге қабілетті болып саналады. Ал егер өнімнің бәсекеге қабілеттілігін салыстырмалы құн бойынша бағалайтын болсақ, онда салыстырылатын мемлекеттерде өндеуші өнеркәсіптегі еңбек бірлігінің салыстырмалы құны бір валютада есептеледі. Бәсекеге қабілеттілікті пайдалылық бойынша бағалағанда, кәсіпорынның пайдалылығы жоғары болған сайын оның өнімінің бәсекеге қабілеттілігі де жоғары болады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістері келесідей:

Біз бәсекеге қабілеттілікті талданатын өнім мен салыстыру базасының техникалық, экономикалық және басқа параметрлер бойынша салыстыру арқылы бағаланатынын айтқанбыз.

Бағалау екі әдіспен жүргізіледі:

- дифференциалданған;
- комплексті.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың дифференциалданған әдісі талданатын өнім мен салыстыру базасының параметрлерін қолданып салыстыруына негізделген.

а) Егер бағалау базасы ретінде қажеттілік алынатын болса, онда бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші мына формула арқылы есептелінеді:

$$Q_i = P_i / P_{i0} * 100\% \quad (i = 1, 2, 3, \dots, n) \quad (5)$$

Мұндағы, Q_i - i -параметрі бойынша бәсекеге қабілеттіліктің жеке параметрлік көрсеткіші;

P_i - талданатын өнім үшін i -параметрдің мөлшері;

P_{i0} - қажеттілік толығымен қанағаттандырылғандағы i -параметрдің мөлшері;

n - бағалау параметрлерінің саны,

Нормативті параметрлер бойынша бағалау кезінде жеке көрсеткіш 1 немесе 0 мәнін қабылдауы мүмкін. Егер талданатын өнім міндетті норма мен стандартқа сай келсе, онда көрсеткіш 1-ге тең; егер сай келмесе, көрсеткіш 0-ге тең болады.

Техникалық және экономикалық параметрлер бойынша бағалау кезінде жеке көрсеткіш 1-ден үлкен немесе 1-ге тең болуы мүмкін.

б) Егер бағалау базасы ретінде үлгі алынатын болса, онда бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші мына формула арқылы есептелінеді:

$$Q_i = P_i / P_{i0} * 100\% \quad (i = 1, 2, 3, \dots, n) \quad (6)$$

$$Q_i = P_{i0} / P_0 * 100\% \quad (7)$$

Мұндағы, Q_i – i -нші техникалық параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің жеке параметрлік көрсеткіші;

P_i - талданатын өнім үшін i -параметрдің мөлшері;

P_{i0} - үлгі ретінде алынған өнім үшін i -параметрдің мөлшері;

n - бағалау параметрлердің саны.

Бағалау нәтижелерін талдау:

Бұл 2 формуладан жеке көрсеткіштің өсіміне бәсекеге қабілеттіліктің жоғарылауы сәйкес келетін формула алынады. (Мысалы, өнімділікті бағалау үшін — формула (1), ал отынның шекті шығынын бағалау үшін — формула (2))

Егер өнімнің техникалық параметрлерінің физикалық өлшемі болмаса (мысалы, ыңғайлылық, сыртқы келбет, модаға сәйкес келуі, т.б.), онда балмен бағалау экспертті әдістер қолданылады.

Дифференциалдық әдіс талданатын өнімнің бәсекеге қабілеттілігін немесе ұқсас өніммен салыстырғандағы кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Ол өнімнің өмірлік циклдің барлық этаптарында, әсіресе оны болжамдық үлгімен салыстырғанда қолданылады. Бірақ та ол тауардың әрбір салмақтылық параметрлерін таңдаған кездегі тұтынушының қажеттілігіне әсерін ескермейді.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың комплексті әдісі. Бұл әдіс комплексті (топтық, жалпы және интегралды) көрсеткіштерді пайдалануына және талданатын өнім мен үлгінің шекті тиімді әсерлерді салыстыруына негізделген.

Нормативті параметрлер бойынша топтық көрсеткіш келесі формула арқылы есептелінеді:

$$I_{np} = Q_i \cdot n_{i=1} \quad (8)$$

Мұндағы, I_{np} - нормативтік параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің топтық көрсеткіші;

Q_i - i -нші нормативтік параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің жеке көрсеткіші;

n - бағалауға қатысатын нормативті параметрлердің саны.

Нәтижелерді талдау:

Егер де жеке көрсеткіштердің бірі 0-ге тең болса (яғни, өнім қандай да болмасын параметрлер бойынша керекті нормаларға сәйкес келмейді), онда топтық көрсеткіш те 0-ге тең болады. Бұл берілген тауар қарастырылып жатқан нарықта бәсекеге қабілетсіз екенін білдіреді.

Техникалық параметрлер бойынша топтық көрсеткіш мына формула арқылы есептелінеді:

$$I_{tp} = Q_i * A_i \cdot n_{i=1} \quad (9)$$

Мұндағы, I_{tp} - техникалық параметр бойынша бәсекеге қабілеттіліктің топтық көрсеткіші;

A_i - қажеттілікті сипаттайтын n техникалық параметрлер ішінен i -нші параметрдің салмағы;

n - бағалауға қатысатын нормативті параметрлердің саны.

Нәтижелерді талдау:

а) I_{tp} топтық көрсеткіші берілген өнімнің техникалық параметрлер бойынша қажеттілікке сәйкес келетін дәрежені көрсетеді. Ол неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым тұтынушының қажеттілігі толығырақ қанағаттандырылады.

б) Әрбір техникалық параметрдің салмақтығын анықтау үшін үлгі, семинар, тұтынушының сұранысы, нарықтық зерттеулерге негізделген эксперттік бағалау негіз болады.

в) Нарықтық зерттеулер өткізген кезде пайда болатын қиындық жағдайда, сонымен қатар техникалық параметрлерден бағдарлық бағалауды өткізу және есептеулерді оңайлату мақсатында салмақтық топ немесе комплексті параметрлер — одан әрі салыстыруда қолданатын тиімді әсер қолданылады.

Экономикалық параметрлер бойынша топтық көрсеткіш өнімді сатып алуға және тұтынуға (эксплуатация) тұтынушының толық шығындарын анықтау негізінде есептеледі:

$$Z = Z_c + C_i \tau_{i=1} \quad (10)$$

Мұндағы, Z - өнім сатып алуға және тұтынуға (эксплуатация) кететін тұтынушының толық шығындары;

Z_c - өнімді сатып алуға кеткен бір жолғы шығындар;

C_i - i -нші жұмыс істеген жылына қатысты өнімнің эксплуатациясына кеткен орташа жиынтық шығындары;

T - жұмыс уақыты;

i - рет бойынша жыл.

Мұнда,

$$C_i = S_c j_{j=1}^n \quad (11)$$

S_j - j -нші бап бойынша эксплуатациялық шығын;

n - эксплуатациялық шығындардың баптардың саны.

Егер өнім эксплуатациядан кейін сатылатын болса, онда толық шығындар ол үшін табыс шамасына азаюы керек (берілген бап үшін көрсеткіш формулаға минус таңбасымен енгізіледі).

Экономикалық параметрлер бойынша топтық көрсеткіш мына формула арқылы есептеледі:

$$I_{ип} = Z / Z_0 \quad (12)$$

$I_{ип}$ - экономикалық параметр бойынша топтық көрсеткіш;

Z, Z_0 - бағаланатын сәйкесінше өнім мен үлгі үшін тұтынушының толық шығындары.

Бәсекеге қабілеттіліктің интегралды көрсеткішінің формуласы:

$$K = I_{ип} * I_{тп} / I_{эп} \quad (13)$$

K - үлгі өнімге қатысты талданатын өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің интегралдық көрсеткіші.

Нәтижелерді талдау:

K - өнімді сатып алу мен тұтынуға кеткен тұтынушының бірлік шығынына шаққандағы тұтынушылық тиімділігіндегі салыстырылатын өнімдер арасындағы айырмасын көрсетеді. Егер $K < 1$ болса, онда қарастырылатын тауардың бәсекеге қабілеттілігі үлгі тауарға қарағанда төмен; ал егер $K > 1$ болса, онда қарастырылатын тауардың бәсекеге қабілеттілігі үлгі тауарға қарағанда жоғары; егер екі тауардың бәсекеге қабілеттілігі бірдей болса, онда $K = 1$.

Егер талдау бірнеше үлгі бойынша жүргізілсе, онда таңдалған аналогтар бойынша өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің интегралдық көрсеткіші әрбір бөлек үлгі бойынша орта салмақты көрсеткіш қосындысы ретінде есептелінеді:

$$K_{cp} = \sum_{i=1}^n S_k * R_i \quad (14)$$

Мұндағы, K_{cp} - үлгі топтарға қатысты бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші;

K_i - i -нші үлгіге қатысты бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші;

R_i - аналогтар тобындағы i -нші үлгінің салмақтығы;

n - аналогтар саны.

Бағалаудың аралас әдісі дифференциалдық әдіс пен комплексті әдістің қосындысы болып табылады. Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың аралас әдісі кезінде жартысы дифференциалдық әдіспен есептелген параметрлер жартысы комплексті әдіспен есептелген параметрлер қолданылады.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің бағалануын көрсеткіштердің келесі топтарының негізінде іске асыру ұсынылған: өнімнің бәсекеге қабілеттілігі; кәсіпорын өндірісінің жетік ұйымдастырушылық-техникалығы өзіне екі жалпыландыру көрсеткіштерін қосады: өндірістің техникалық деңгейін ($K_{тд}$) және өндірістің ұйымдастырушылық деңгейін.

Олар жекелік көрсеткіштердің функциясы ретінде анықталады

$(x_1, \dots, x_n)$:

$$K_{уд}, K_{тд} = f(x_1, \dots, x_n), \quad (15)$$

Әр фактор (меншікті көрсеткіш) былай табылады:

$$X_i = P_{fi} / P_{ni} \quad (16)$$

Мұндағы P_{fi} - i -нші факторының деректік мәні, өндірістің ұйымдастырушылық-техникалық деңгейі жалпыландыру көрсеткішіне әсер етеді;

P_{ni} - қағидалық немесе жоспарлықта дәл солай.

Жалпыландыру көрсеткішін келесі формулалар бойынша табамыз:

$$K_{уд}, K_{тд} = a_1 * x_1 + \dots + a_n * x_n \quad (13)$$

Мұндағы Атд және Ауд - өндірістің техникалық деңгейінің көрсеткіші және ұйымдастырушылық деңгейінің көрсеткішінің салмақтандыру коэффициенттері.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің бағалауының бірнеше әдістемесін жиі қолданылады. Оларға жататындар: матрицалық әдіс; негізгі тәсіл ретінде кәсіпорын тауарының бағалануын қолданылатын әдіс; бәсеке тиімділігі теориясында негізделген әдіс.

Матрицалық әдіс негізінде координаттар жүйесінің қағидасы бойынша жасалынған матрица талдауы жатыр. Мұндай әдістерге келесі матрицалар: BCG, Мак-Кинзи, Хоуфер, ADL, И.Ансофф, Д.Абель бойынша стратегиялардың өрісі жатады.

Екінші әдіс тауардың бәсекеге қабілеттілігінің параметрлерінің анықтамасы (бағалық және бағадан тыс) және оның бәсекеге қабілеті деңгейінің интегралды көрсеткішінің есептеуінде негізделген.

Тиімді бәсеке теориясы өндірістің ұйымдастырушылық-техникалық деңгей көрсеткіштерінде көрсетілген өнеркәсіптік кәсіпорындардың шаруашылық қызметінің ең маңызды бағаларын қамтиды. Оларға кәсіпорынның өндірістік қызметінің тиімділік көрсеткіштерін, оның қаржылық жағдайының көрсеткіштерін, тауарды өткізудің ұйымдасқан тиімділік критерийлері мен тауардың бәсекеге қабілеттілігін жатқызуға болады.

Тауар сапасының теориялық мәні — тұтынушылардың тауарға деген сұранысын қанағаттандырудың түрлі критерийлерін шығару, яғни сапа фирманың бәсекеге қабілеттілігінің кепілдемесі болып табылады.

Әлуетті сатып алушылардың қажеттілігін білу негізінде параметрлердің номенклатурасы анықталады, оларды өндіруші нарықта өнімді бағалау үшін пайдаланылады.

Егер салыстыру үшін базаны анықтау мүмкін болмаса үлгі арқылы бәсекеге қабілетінің бағаларының жарнама әдісі қолданыла алады, әсіресе нарықта оның үйлестігі болса және белгілі жеңгейлі өнім бағаланса. Үлгі-тауар қажеттілікті модельдейді және оның параметрлерін бағалауға ұсынылған параметрлермен салыстыруға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, бәсекеге қабілеттілігі талданатын өнімнің тұтынушыға қажетті параметрлермен салыстыру арқылы бағаланады. Салыстырылатын параметрлер өлшеудің бірдей шамаларымен көрсетіледі. Салыстыру техникалық және экономикалық параметрлердің топтары бойынша іске асырылады.

6.3 Өнімнің бәсекелік қабілеттілігіне әсер ететін факторлар

Бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын барлық факторларды мына топтарға бөліп көрсетуге болады:

- Өнім және қызмет сапасы;
- Өнім және қызмет бағасы;

- Персоналдың квалификациялық деңгейі;
- Өндірістің технологиялық деңгейі;
- Қаржыландыру көздерінің қол жетерлігі;
- Нарықтың қаныққандығы, сұраныс және ұсыныс.

Енді бұл факторларды ашып талдайық.

Өнім сапасы.Сапа - өнімнің ең маңызды сипаттамасы. өнім белгілі бір сапаға ие болғаннан кейін ғана аналогтар қатарында лайықтыорын алуы мүмкін. Сапаның түсінігіне мыналар кіреді: ұзақ уақыт бойы қолдану, сенімділік, нақтылық, қолданудағы қарапайымдылығы, сонымен қатар ақаулардың болмауы. Бірақ әрбір өнімге сапаның аталған қасиеттер сай келе бермеуі мүмкін. Мысалы, бір рет қолданатын стақаннан ұзақ уақыт қолдануын талап ете алмаймыз. Сондықтан, сапаның стандарттарға сәйкес келу деген маңызды көрсеткіші бар. Бұдан басқа өнім тұтынушылардың мына қажеттіліктерін қанағаттандыруы тиіс:

- Физикалық;
- Техникалық;
- Сенімділік;
- Эксплуатациялық;
- Эстетикалық;
- Қауіпсіздік;
- Экологиялық;
- Шығынды (эксплуатациямен байланысты шығындар), т.б.

Өнімнің бәсекеге қабілеттіліктің бұл факторлардың маңыздылығын түсініп, біз оны кейірек толығырақ қарастырамыз.

Өнімнің бағасы.Баға — өнімнің құндық ақшалай сипаттамасы болып табылатын экономикалық категория. Ол өнім өндірісіне кеткен жұмыс уақытының жанама өлшемі. Өнім бағасын анықтайтын факторлар:

1. өндіріс жалпы шығыны;
2. қоғамдық еңбек шығыны;
3. өнім саны;
4. өнім қызметі мен қасиеті;
5. персоналдың квалификациясы;
6. өндірістің технологиялық деңгейі;
7. Мемлекеттің салық туралы заңы;
8. Өнімді тасымалдау жәнесақтаумен байланысты шығындар;
9. Өнімді өткізу үшін ғимараттар арендасымен байланысты шығындар;
10. Өнімнің орамы;
11. Фирманың танымалдылығы;
12. Сервистік және кепілдік қызмет көрсетуінің деңгейі;
13. Фирманың маркетингтік қызметі;
14. Өнімге сұраныс пен ұсыныс;
15. Фирманың садалық баға стратегиясы.

Кәсіпорынның баға саясатын жетілдіру бағыты нақты өндіріс орындарының тиімділігі нәтижесінде ғана жүзеге асуы мүмкін. Оның себебі де бар, өйткені нарықтық баға бәсекесі кезінде қандай да бір өнімнің құнын төмендету (ең төмен мөлшерде табыс таба отырып) үшін кәсіпорын өзі шығаратын басқа да өнім түрлерінен немесе қызметтерден тұрақты табыс алуы қажет. Онсыз баға бәсекесінде нәтижелі күресу мүмкін емес.

Баға қалыптасу стратегиясын таңдағанда белгілі бір өнім үшін қандай мақсат қойылатынын анықтау керек. Негізінде келесі мақсаттар қойылады:

- Фирманың өміршеңдігін қамтамасыз ету, мысалы, қатал бәсекелестік кезінде;

- Ағымдағы пайданы максимизациялау;
- Көрсеткіштік үлесі бойынша нарықты жаулап алу;
- Өнім сапасының көрсеткіштері бойынша жаулап алу, яғни белгілі бір өнімнің имиджін қалыптастыру. Бұл жағдайда баға жоғары болады.

Бағаның өзгеруі факторлар әсер ететін уақыттың ұзақтығына қарай үш кезеңге бөлінеді:

- Баға қозғалысының ұзақ мерзімдік тенденциясы ғылыми-техникалық жетістіктердің, мемлекеттік және монополиялық саясаттың, табиғи құбылыстардың әсері нәтижесінде тауардың және ақша құнының өзгеруін көрсетеді;

- Орта мерзімдік циклдік бағаның ауытқуы сұраныс пен ұсыныстың салыстырмалы қалпының түрлі кезең циклдары бойынша өзгеруі нәтижесінде пайда болады;

- Қысқа мерзімдік бағаның өзгеруі әр түрлі маусымдық және кездейсоқ факторлардың әсерінен туындайды.

Ішкі нарықтағы бағаларға ақшаның сатып алу қабілетінің өзгеруі, ал сыртқы сауда бағаларына ұлттық ақшаның валюталық курсының өзгеруі әсер етеді.

Бағаның түрлері:

1. Көтерме баға – кәсіпорын үлкен мөлшерде басқа кәсіпорындарға, сауда ұйымдарына өткізеді;

2. Контракты баға сатушылар мен сатып алушылар арасында келіссөздер барысында тағайындалатын баға;

3. Дайындау бағасы – ауылшаруашылық өнімдерін сатып алу;

4. бөлшек сауда бағасы – тұрғындарға сату бағасы;

5. Өзгермелі баға дайындалатын бұымдарға сауда мәмілесінде ұзақ уақыт белгіленетін баға, осы бұымдарды дайындау үшін қажетті уақыт ішінде өндіріс шығынының өзгеруін есепке алуға мүмкіндік беретін өзгермелі принципке негізделген.

Практикада қолданылатын баға стратегиялары:

1. Жоғары баға стратегиясы. Алғашқы өндіріс шығындары жоғары болады, одан кейін ол төмендейді. Бұған жаңа тауарлар жатады. Сапасы жоғары тауарлардың бағасы да жоғары болады.

2. Төменгі баға стратегиясы немесе нарыққа өту стратегиясы. Бұл сұранысты ынталандыру мақсатында жүзеге асады.

3. Сараланған баға стратегиясы сатып алушылармен жұмыс істеу, яғни кәсіпорынға деген ынтасын арттыру үшін оларға тауар жеңілдетілген бағамен сатылады.

4. Икемді баға стратегиясы. Бағалар сатып алушылардың мүмкіндіктеріне қарай белгіленеді.

5. Тұрақты, стандартты, өзгермейтін баға стратегиясы.

6. Дөңгелексіз баға стратегиясы, яғни сатып алушы 100 теңгенің тауарын 99 теңгеге сатып алады.

7. Жаппай көтере сатып алу стратегиясы, яғни көтерме баға.

Баға бәсекесінің пайда болуы және оның әрекет етуі мынадан байқалады:

1. Бір түрлі немесе ұқсас тауарды ең төменгі бағада сату мен басқа да тауар сатушыларды нарықтан ығыстырып шығаруға және соның есебінен өзіне бұл салада ыңғайлы жағдай туғызуға бағытталған бәсеке.

2. Тауар алушының ұсынылған тауарға деген қажетін қанағаттандырмау салдарынан тартатын шығынын салыстыру арқылы тауар бағасын көтеру бәсекесі.

3. Тауар алушы мен сатушының, бірінің арзан алуға, екіншісінің қымбат сатуға ынталылығы аралығындағы бәсеке. Нәтиже екеуінің қайсысының жеңіп шығатынына байланысты болады.

4. Тауар алушылардың бірыңғай қажеттерін қанағаттандыратын субститут – тауар өндіретін бәсекелес салалардың үлгісі ретінде пайда болатын салааралық бәсеке.

Персоналдың квалификациялық деңгейі. Квалификациялық жұмысшылардың бар болуы минималды шығындармен жоғарғы сапалы өнімді шығаруға мүмкіндік береді. Өнімнің ұлғаймалы қатары жоғары квалификациялық персоналсыз өндірілуі мүмкін емес. Сонымен бірге, жоғары квалификациялық менеджмент те соңғы рольді атқармайды. Өйткені, жақсы білікті жұмысшылар бар болғанымен жоғары даярланған технологтар мен инженерлерсіз бәсекеге қабілетті өнім қалыптастыру өте қиын, сонымен қатар, тәжірибелі маркетингтердің алдын-ала есебінсіз өнімнің өткізілуі қиынға соғады.

Өндірістің технологиялық деңгейі. Квалификациялық персоналдың деңгейімен бірге өндірістің технологиялық деңгейі төмен шығынды және қысқа уақытта жоғары сапалы өнім өндіруіне мүмкіндік береді. Осыған орай, өнімнің өзіндік құнын төмендетіп, сапалы өнім шығаруға болады. Технологиялық өндірісті үнемі алдыңғы қатарлы технологиямен қайта қаруландыру жағдайында көп өнім шығару мүмкін емес, бұл жағдайда қаржыландырудың қол жетерлігі маңызды болып келеді.

Қаржыландыру көздерінің қол жетерлігі. Негізінде қаржыландырудың 2 түрі бар:

- Несиелік;

•Құнды қағаздарды орналастыру (биржада акцияларды шығару және котировкалау).

Кәсіпорынның акционерлік капиталы арқылы қаржыландыруды қамтамасыз ету ең дұрысы болып келеді. Бірақ, кәсіпорын басшыларымен акцияларды шығару мен орналастыруына шешім қабылдауына бірнеше мәселелер қиындық туғызады. Біріншіден, кәсіпорын басшылары кәсіпорын капиталында үлкен үлеске ие болып, акционерлік меншікпен қолдана алады. Бұл жағдайда акцияларды орналастыру арқылы кәсіпорынды қаржыландырғанда менеджмент пен инвестордың қызығушылықтары дауға әкелуі мүмкін. Екіншіден, бұл әдістен бас тарту себебі, бұл кәсіпорын менеджменті өз қызметтерін дұрыс атқармауы жағдайында жаңа акционер басқарушылардың ауыстырылуын талап ете алады. Үшіншіден, акцияларды орналастыру шешімін қабылдаудағы кедергі инвестор қаржылық есебінің толық мөлдірлігін талап етеді. Мұндағы қиыншылық басшылар табысты салық салудан жасырып, шынайы есепті инвесторға көрсете алмайтындығы.

Акцияларды орналастыру жолымен капиталды тарту талай жігер, уақыт пен ақшаны қажет ететіні сөзсіз.

Нарықтың қаныққындығы, сұраныс пен ұсыныс. Нарықтағы өнімнің бәсекеге қабілеттілігі мен кәсіпорынның тиімді қызметінің негізгі мәселелердің бірі — сұраныс пен ұсыныстың қатынасы. Оны толығырақ қарастырайық.

Тұтынушының қажеттілігі көптеген факторларға тәуелді. Тұтынушының қажеттілігін біліп тану білікті маркетингтердің жұмысы екенін ескертіп кетейік. Басқаша айтқанда, тұтынушының қажеттілігі — бұл белгілі бір тауар үшін төлейтін ақшаның даярлығы. Нарықтағы сұраныс берілген тауарды сатып алушылардың саны, сонымен бірге қажеттілік пен табысқа байланысты. Кәсіпорын бірінші факторға әсер ете алады, ал өнімді өткізу бойынша шаралар (мысалы, жарнама) арқылы ол тұтынушының қажеттілігін ауыстыруы мүмкін. Мысалы, қазір көптеген видеоманиторлар DVD ойнатқыштарына ауыстырылып жатыр. Бұл қажеттіліктердің дамуының ғана емес, сонымен бірге тауарды прогресс стандартына, мәртебеге байланысты жарнамалық шаралардың нәтижесі. Сонымен, сұраныс жоғарыда аталған үш факторларға тәуелді.

«Бәсекеге қабілеттілік — Қазақстанның әлемдік экономика мен қоғамдастыққа табысты кірігуінің кілті. Жәнемұның қажетті шарты — Қазақстан тауарлары мен қызметтерінің озық халықаралық стандарттардың сапалық деңгейіне шығуы», деп айтқан Қазақстан Республикасының Президенті өзінің халқына жолдауында осы жылы.

Нарықтық жағдайда егер кәсіпорын өз өнімнің немесе қызметтің бәсеке қабілеттілігін қамтамасыз ете алмаса, онда бұл кәсіпорынды ешқандай инвестициялар құтқара алмайды. Бәсеке қабілеттіліктің негізі сапа болып табылады. Бәсеке қабілеттіліктің құрамына сападан басқа баға, жеткізу уақыты, кепілдік, сервистік қызмет көрсету және тағы басқа

көрсеткіштер кіргенімен сатып алушылар мен тапсырыс берушілер өнімді таңдағанда сапаны басқа қасиеттерден жоғары бағалайды.

Бәсекегеқабілетті өнім кәсіпорынның бәсеке қабілеттілігін қамтамасыз етеді, ал мұның өзі экономиканың жалпы дамуына оң әсерін тигізеді. Кейбір өндірушілер үшін өнім сапасы жеке мәселе ғана емес. Ол біртіндеп халықтың өмірінің жалпыұлттық сапа мәселесіне айналып келеді. Мұны сапа саласында жетекші болыптабылатын соғыстан кейінгі уақытта Жапония экономикасының даму мысалында көруге болады.

Өнімнің сапасы — бұл белгілі мұқтаждықты қанағаттандыруға үлкен себепші болатын өнімнің пайдалылығының жиынтық ерекшелігі мен кәсіпорынның маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Өнімнің сапалығы тек техникалық, тауар тану ғана емес, сонымен қатар ең маңызды экономикалық санаты болып табылады. Экономикалық санаты ретінде олтұтыну құнына тығыз байланысты. Егер детұтыну құны — бұл жалпы алғанда тауардың пайдалылығы болса, ал өнімнің сапалылығы — бұл оны пайдаланудағы нақтылы жағдайда тұтыну құнының деңгейінің көрінуі.

Өнімнің сапасы — өндіріс тиімділігінің жоғарлауының, кәсіпорынның бәсеке қабілетінің, елдің өмірлік деңгейінің өсуінің маңызды факторы, көптеген әлеуметтік мәселелердің шешілуінің амалы. Сонымен қатар, ол қоғамдық еңбектің өнімділігінің өсуіне, қор қайтымына, материалдық ресурстардың үнемделуіне ықпалын тигізеді.

Сапа қасиеттерінің бірнеше көрсеткіштері бар:

Сапа көрсеткіштерінің номенклатурасының талғамы мыналар есебімен негізделеді:

- өнімнің тағайындауы және қолдану шарттары;
- тұтынушылардың талаптарын талдау;
- сапа көрсеткіштерінің негізгі талаптары;
- сипатталатын қасиеттердің құрамы мен құрылымы;
- өнім сапасын басқару мәселелері.

Сипатталатын қасиеттердің құрылымы мен құрамын анықтаудың негізгі бағыттары өнімнің сапа деңгейін бағалауда қолданылатын көрсеткіштер классификациясын көрсетеді. Сипатталатын қасиеттер бойынша олар:

- жеке;
- комплексті (топтық, жалпы, интегралды).

Өлшем бірліктері:

- натуралды (килограмм, метр, литр)
- құндық бірлікте.

Сапа деңгейін бағалау бойынша:

- базалық;
- қатысты көрсеткіштер.

Анықтау сатысы бойынша:

- болжанатын;
- жобаланатын

- өндірістік;
- эксплуатациялық көрсеткіштер.

Сипатталатын қасиеттер бойынша келесі көрсеткіштер топтары қолданылады:

- тағайындау;
- сенімділік;
- технологиялық;
- стандарттау және сәйкестендіру;
- экономикалық
- эргономикалық;
- эстетикалық;
- тасымалдау;
- патенттік-құқықтық;
- экологиялық; қауіпсіздік.

Тағайындау көрсеткіштері өнімді белгілі бір бағыт бойынша қолданудан алынған экономикалық пайдалы тиімділікті көрсетеді. Өндірістік-техникалық өнімдер үшін негізгі көрсеткіш ретінде өнімділік көрсеткіші алынады. Ол бағаланатын өнімнің көмегі арқылы шығарылатын өнімнің жалпы көлемін анықтауға қажет.

Сенімділік көрсеткіштері өнімдердің төзімділігін, ұзақ уақыт сақталуын, жөндеуге жарамдылығын көрсетеді.

Технологиялық көрсеткіштер өнімдерді шығарудағы және жөндеудегі еңбек өнімділігін арттырудың конструкторлық-технологиялық шешімдердің тиімділігін көрсетеді. Бұл көрсеткіштер арқылы жаппай өнім шығаруға, өндірісті технологиялық дайындау, өнімді шығару және сату барысында материалдар мен еңбек құралдарын, уақытты тиімді пайдалануға жағдай жасайды. Технологиялық көрсеткіштеріне жатады:

- өнім дайындаудың салыстырмалы еңбек сыйымдылығы;
- өнім дайындаудың салыстырмалы материал сыйымдылығы;
- материалды қолданудың коэффициенті;
- өнім дайындаудың салыстырмалы энергия сыйымдылығы, т.б.

Стандарттау және сәйкестендіру көрсеткіштері шығарылған өнімдердің стандартталған және сәйкестендірілген бөліктерінен тұрады.

Экономикалық көрсеткіштер сатып алушының сатып алуға немесе эксплуатацияға кеткен толық шығындарды сипаттайды және тұтыну баға элементтерін ұсынады. Жалпы түрде тұтыну бағасы келесі элементтерді құрайды:

- тауар бағасы;
- қолдану орнына дейін тауардың транспорттауына кеткен шығын;
- орнату, монтаждау құны;
- қызмет көрсетуші персоналды оқытып үйрету;
- электроэнергия, отын шығындары;
- қызмет көрсетуші персоналдың еңбекақысы;

- салықтар;
- алдын-ала көзделмеген шығындар.

Эргономикалық көрсеткіштер адамдар мен заттардың арасындағы арақатынастар, адамдардың заттарды қолданудағы психологиялық, физиологиялық, гигиеналық қасиеттерін көрсетеді. (Температураның, шудың, вибрацияның, газдың, будың және т.б. ылғалдылықтың әсерлері).

Эстетикалық көрсеткіштер өнімнің сыртқы орындалуын, формасын, тауарлық түрін қамтамасыз етеді.

Тасымалдауға шыдамдылық көрсеткіштері өнімнің тасымалдауға бейімділігін, шыдамдылығын көрсетеді. Тасымалдау көрсеткіштеріне жатады:

- тасымалдауға өнімді дайындаудың орташа ұзақтығы;
- тасымалдауға өнімді дайындаудың орташа еңбек сыйымдылығы;
- тасымалдау құралының көлемін қолданудың коэффициенті;
- тасымалдау құралынан өнім партиясын түсіруінің орташа ұзақтығы.

Патенттік-құқықтық көрсеткіштер — патенттік тазалық, патенттік қорғалымдылықты, өнімдердегі жаңа техникалық шешімдерді, тауарлық белгі мен өндірістік үлгіні тіркеуді көрсетеді.

Экологиялық көрсеткіштер — өнімдерді іске қосқанда және қолданғанда қоршаған ортаға тигізетін кері әсерінің деңгейін көрсетеді. (Мысалы: өнімді сақтағанда, тасымалдағанда және іске қосқанда, қауіпті қоспалардың, газдардың, радиациялық сәулелердің болу мүмкіндігі).

Қауіпсіздік көрсеткіштер (өнімді жөндеу, сақтау, тасымалдау, шығару, қолдану кезіндегі қауіпсіздікті сақтау).

Осы көрсеткіштердің жиынтығы өнімнің сапасын құрайды. Сапаны жобалау, сақтау және қолдану процестері сапаны басқару жүйесіне кіреді.

Сапа көрсеткіштері келесі негізгі талаптарға жауап беруі тиіс:

- халық шаруашылығы мен халық қажеттіліктеріне өнім сапасының сәйкес келуін қамтамасыз ету;
- тұрақты болуы керек;
- өндіріс тиімділігінің жоспарлы өсуіне жағдай жасау керек;
- халық шаруашылық салаларындағы техника, ғылым, техникалық прогрестің бағыттарының қазіргі замандағы жетістіктерін ескеруі қажет;
- оның тағайындауымен байланысты белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыратын өнімнің барлық қасиеттерін сипаттау.

Өнім сапа көрсеткіштерінің номенклатурасын таңдау реті алдын- ала анықталады:

- өнім топтарының түрі;
- өнімнің сапа көрсеткішінің номенклатурасын қолдану мақсаттары;
- сапа көрсеткіштерінің бастапқы номенклатура топтары;

- әрбір топ бойынша сапа көрсеткіштерінің бастапқы номенклатурасы;
- сапа көрсеткішінің номенклатурасын таңдау әдісі.

Бәсеке қабілеттіліктің деңгейін бағалау үшін өнімнің параметрлерін сандық анықтау маңызды мәселе болып табылады. Сандық анықтау әдісі бойынша «қатты» және «жұмсақ» параметрлер ажыратылады.

«Қатты» параметрлердің белгілі бір бірлікте көрсетілген табиғи физикалық өлшемі бар, конструктивті принциппен берілген өнімнің негізгі функцияларын көрсетеді. Мысалы, қуаттық, мөлшер, дәлдік, т.б.

«Жұмсақ» параметрлердің әдетте табиғи физикалық өлшемі жоқ, сондықтан оны сандық бағалау өте қиын. «Жұмсақ» параметрлерге өнімнің эстетикалық, эргономикалық қасиеттерін сипаттайтын көрсеткіштер, ұйымдастырушылық-коммерциялық көрсеткіштер жатады. Бұл көрсеткіштерді анықтау үшін сандық бағалау әдісін таңдау керек. Ол кезде адамның өнімнің белгілі бір қасиеттерін қабылдауына негізделген органолептикалық әдіс немесе балдық жүйе қолданылуы мүмкін. Одан басқа, «жұмсақ» параметрлерін бағалау кезінде эксперт топтары өткізетін квалиметрикалық әдістер де пайдаланылады. Ол кезде эксперттер тек өнімнің қасиеттерін қабылдауына ғана емес, сонымен қатар нарықтағы жұмыс тәжірибесіне, сатып алушының қажеттіліктерін қанағаттандыратын өнімнің қасиеттеріне бағытталады. Квалиметрикалық әдістер өнімнің әртүрлі қасиеттерінің өлшеміне мен эксперттік бағалар талдауына негізделеді.

Нарықтық экономика жағдайында сапаның дамуы бәсекелестікпен анықталады. Қазіргі заманғы тенденциялар кәсіпорын қызметінің барлық сфераларында сапа жүйесін құруды қарастырады.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Өнім және қызмет сапасы
2. Өнім және қызмет бағасы
3. Персоналдың квалификациялық деңгейі
4. Өндірістің технологиялық деңгейі
5. Қаржыландыру көздерінің қол жетерлігі
6. Нарықтың қаныққандығы, сұраныс және ұсыныс

7-тарау Директорлар кеңесінің жұмысы

7.1 Директорлар кеңесі кәсіпорынның ресми өкілі ретінде

Ол акционерлер-дің мүдделерін білдіреді. Иелік басқарудан бөлінген акционерлік қоғамда мұндай орган керек, өйткені акционерлерде көбінесе іскерлікті басқару үшін қажетті біліктіліктің болмайтындығымен қоса, көптеген акционерлер бірыңғай басқару шешімдерін қабылдай алмайды, өздерінің құқықтары мен мүдделерін бірыңғай қорғай алмайды.

Бұл үшін олар өкілді органға өздерінің өкілдерін сайлайды. Өз кезегінде директорлар кеңесі атқарушы органды сайлайды.

Басқарудың екі деңгейлі жүйесі (иелердің жалпы жиналысы + атқарушы органдар) бірнеше қатысушылары (серіктер) бар иелік етуші субъект үшін ғана тиімді, керісінше жағдайда:

- Шешім қабылдаудың жеделдігі төмендейді. Бес мыңға қарағанда бес акционерді жинау оңайырақ екені түсінікті.

- Кәсіпорынның атқарушы органдарын құру мүмкіндігіне ие бола тұрып, ірі иелердің белгілі-бір топтары компанияны басқарудан миноритарлы иелерді шететтеді.

Директорлар кеңесі акционерлердің жалпы жиналыстарының арасындағы аралықта акционерлік қоғамды басқарудың жоғарғы органы болып табылады. Оған компания жұмысын жалпы басқарудың бөлігі жүктеледі. Ол акционерлердің құқығын қамтамасыз етуде, сонымен қатар,

қоғамның қаржы-шаруашылық қызметін жүргізуде және оның дамуында маңызды рөл ойнайды. Кеңестің акционерлердің Жалпы жиналысының қаулысын орындау, ағымдағы режимде атқарушы органның жұмысы, менеджменттің жұмысын түзету жәнетиімсіз жетекшілерді жұмыстан шеттету бойынша міндеттері бар.

Қазақстанда экономиканың осы даму деңгейінде директорлар кеңесінің негізгі міндеті менеджменттің жұмысын қадағалау болып табылады. Мұнда стратегияны дайындау міндеті тұрған жоқ: менеджмент ұсынған 3 стратегияны мұқият оқу керек. Оны түзету мүмкін, шындыққа жанастыруы мүмкін, қатаңдату мүмкін.

Яғни, қайтадан ойлап шығару емес, түзету. Директорлар кеңесінің келесі міндеті – менеджменттің іс-әрекетін бақылау, ол кейде түрлі идеялармен тым әуестенеді, компанияның пайданы арттыру, қаржыландыру және т.б. сияқты қарапайым және түсінікті қаулылық мақсаттары бар екенін ұмытып кетеді.

Ақ директорлар кеңесінің рөлі артуда. Бұл мынаған байланысты:

Қоғам жұмыс істейтін іскерлік ортаның қиындауы;

Қоғамның инвестицияларға өсіп келе жатқан қажеттілігі, әсіресе дағдарыс кезінде;

Дағдарыс кезінде бәсекелестіктің айтарлықтай артатынын есепке алғандағы өсіп келе жатқан бәсекелестік;

Мүдделі тұлғалардың мүдделерін есепке алу қажеттілігі (акционерлер, менеджерлер және қызметкерлерден басқа).

Әрине, директорлар кеңесінің артықшылығы да, кемшілігі де бар. Олар – кеңестің жұмысының субъектіліктің жоғарғы деңгейінде, кеңесті құру және олардың шешім қабылдаған кезінде өздерінің мүдделерін қорғауда миноритарлық акционерлер үшін қиындықтар. Бұған қоса, директорлар кеңесінің шекарасын және компания жекешілігі мен тактикалық және жедел басқаруда тікелей қатысу арасындағы шекарасын анықтауда қиындықтар туады.

Директорлар кеңесі қаулының ережелері және қоғамның қызметін білдіретін акционерлердің жалпы жиналысы бекітетін директорлар кеңесі туралы Ереже және бірігіп басқару туралы кодекс, этикалық кодекс және т.б. сияқты қоғамның ішкі нормативті құжаттары негізінде жұмыс істейді. Оларда кеңес мүшелерінің қоғам алдында құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі бекітіледі. Алайда, жоғарыда көрсетілген біріккен нормативті актілер сүйенген негізгі құжат ҚР Акционерлік қоғам туралы заңы (ары қарай Заң) болып табылады.

Заңның 53-бабы директорлар кеңесі заң және қоғамның қаулысы бойынша акционерлердің жалпы жиналысының компетенциясына берілген мәселелерді шешуден басқа, қоғамның қызметіне жалпы жетекшілігін жүзеге асырады.

Директорлар кеңесінің міндетіне келесі мәселелері жатады (егер Заң немесе қоғамның қаулысымен бекітілмесе):

- Қоғамның жұмысының басты бағыттарын анықтау;
- Акционерлердің жылдық және кезектен тыс жалпы жиналысын өткізу туралы шешім қабылдау;
- Салым (жүзеге асыру) туралы шешім қабылдау, оның ішінде жарияланған акциялардың саны шеңберінде салынған (жүзеге асырылған) акциялардың саны, әдісі және оларды салу (жүзеге асыру) бағасы жөнінде шешім қабылдау;
- Салынған акциялар немесе басқа бағалы қағаздарды қоғамның сатып алуы және оларды сатып алу бағасы туралы шешім қабылдау;
- Қоғамның жылдық қаржы есебін алдын-ала бекіту;
- Қоғамның облигациялары мен өндірілген бағалы қағаздарды шығару шарттарын анықтау;
- Сандық құрамы, атқарушы органның құзыреттілігінің мерзімін анықтау, оның жетекшісі мен мүшелерінің бекітілуі, (атқарушы органның функциясын жалғыз атқаратын тұлғалар), сонымен қатар олардың құзыреттілігінің мерзімінен бұрын аяқталуы;
- Лауазымдық жалақының көлемін анықтау және еңбекті төлем шарттары және жетекшілері мен атқарушы органның (атқарушы органның функциясын жалғыз атқаратын тұлғалар) мүшелеріне үстеме ақы төлеу;
- Сандық құрамды, ішкі аудит қызметінің құзыреттілік мерзімін анықтау, оның жетекшісі мен мүшелерінің бекітілуі, сонымен қатар, олардың құзыреттілігінің мерзімінен бұрын аяқталуы, ішкі аудит қызметінің жұмыс тәртібін, еңбекті төлеу шарттары мен көлемін анықтау және ішкі аудит қызметінің қызметкерлеріне үстеме ақы төлеу;
- Бірлестік хатшысының құзыреттілігінің мерзімін бекіту мен анықтау, құзыреттілігінің мерзімінен бұрын аяқталуы, сонымен қатар жалақы көлемі мен бірлестік хатшысын марапаттау шарттарын анықтау;
- Аудиторлық мекемелердің, сонымен қатар бағалаушының қызметін қоғамның акцияларын төлеуге берген немесе ірі келісім-шарттың заты болып табылатын мүліктің нарықтық құнын бағалау бойынша төлеу көлемін анықтау;
- Қоғамның ішкі жұмысын қадағалайтын құжаттарды (қоғамның жұмысын ұйымдастыру мақсатында атқарушы орган қабылдайтын құжаттардан басқа), оның ішінде аукционды өткізу шарттары мен тәртібін және қоғамның бағалы қағаздарына жазылуды бекітетін ішкі құжатты бекіту;
- Қоғамның филиалдары мен өкілеттік орындарын ашу мен жабылуы туралы шешім қабылдау және олар туралы ереже бекіту;
- Қоғамның басқа заңды тұлғалардың он және одан көбірек пайыз акцияларын (қаулы капиталына қатысу үлесі) алу жөнінде шешім қабылдау;
- Акционерлердің (қатысушылардың) жалпы жиналысының компетенциясына қатысты акциясының (шартты капиталға қатысу үлесі) он және одан да көп пайызы қоғамға тиселі заңды тұлғаның қызметінің мәселелері бойынша шешім қабылдау;

- Қоғамның өзінің капиталының көлемінің он және одан да көбін құрайтын мөлшеріне міндеттеменің артуы;
- Қоғамның бұрынғы тіркеушісімен келісім-шарт бұзылған жағдайда қоғамның тіркеушісін таңдау;
- Қызметтік, коммерциялық немесе басқа да заңмен қорғалатын құпияны құрайтын, қоғам және оның қызметі туралы ақпаратты анықтау;
- Ірі келісім-шартқа және қоғам қызығушылық білдірген келісім-шартқа отыру жөнінде шешім қабылдау;
- Осы заң және қоғамның қаулысымен қарастырылған, акционерлердің жалпы жиналысының компетенциясына қатысы жоқ басқа сұрақтар.

Барлық жоғарыда тізіп көрсетілген сұрақтар атқарушы органның шешімі үшін беруге бомайды. Екінші жағынан, директорлар кеңесі қоғамның қаулысына сәйкес оның атқарушы органының құзыретіне берілген сұрақтар бойынша шешім қабылдауға және акционерлердің жалпы жиналысының шешіміне қайшы келетін шешімдер қабылдауға құқы жоқ.

Директорлар кеңесінің мүшелерін сайлау. Кеңес мүшелеріне қойылатын талаптар.

7.2 Әлемдік тәжірибеде директорлардың бірнеше классификациялары

Біріншіден, бұлар атқарушы (executive) және атқарушы емес (non-executive) директорлар. Атқарушы директор бір уақытта компанияның қызметкері болып табылады, күн сайынғы басқару процесіне тартылған. Қазақстандық Заң бойынша атқарушы директор болып атқарушы органның басшысы бола алады. Бірақ ол директорлар кеңесінің төрағасы бола алмайды. Атқарушы емес директор штатқа кірмейді, дегенмен, әдетте компаниямен маңызды байланыста болады. Сыртқы директор ретінде басты серіктестің өкілі, ірі жеткізуші, сатып алушы, заң кеңесшісі және т.б. бола алады. Кейде ішкі (inside) және сыртқы (outside) директор деген терминдер қолданылады.

Екіншіден, тәуелсіз директорлар және жай директор деп атап көрсетіледі.

Шетел тәжірибесі тәуелсіз директордың біржақты анықтамасын бермейді, ал «тәуелсіз директор (independent director) деген терминнің өзі барлық елдерде қолданбайды және Солтүстік Америкаға ғана тән. Еуропада, оның ішінде Англияда «атқарушы емес директор деген түсінік қолданылады, ол -тәуелсіз директорға қарағанда анағұрлым кеңірек түсіндіріледі. Қазақстан тәжірибесінде директорлардың үш категориялары бар: атқарушы, атқарушы емес және тәуелсіз.

Заң бойынша қазақстандық қоғамдарында тәуелсіз директорлардың үштен бір бөлігінен кем емес болуы керек.

Директорлар кеңесінің саны маңызды мәселе болып табылады. Олардың саны үштен кем болмауға тиіс. Егер олар аз болса, олар жалпы алғанда оларда кеңестің тиімді жұмысын ұйымдастыру үшін жеткілікті құзыреттілік жинағы бола ма екен?

Егер олар көп болса, пікірдің әртүрлілігінің кесірінен шешім қабылдауда қиындықтар тууы мүмкін. Оған қоса, директорлар кеңесінің отырысын өткізу қиынға соғады, өйткені кеңестің мүшелері әдетте жұмысбасты адамдар. Кеңес отырысында қажетті кворум жиналмау мүмкіндігі туады. Кеңестің санына әсер етеді:

Компания жұмысының қиындығы;

Шешімді талап ететін сұрақтардың саны мен қиындығы;

Акционерлік капиталдың құрылымы (шашыраңқы, шоғырланған);

Қоғамның жұмысымен жақсы таныс;

Мажоритарлы акционерлердің мүдделерін білдіреді;

Кеңес төрағасы бола алмайды

Қоғаммен, оның қызметкерлерімен, менеджментпен, басқа мүдделі тұлғалармен байланысты емес.

Мажоритарлы акционерлер мен миноритарлы акционерлердің топтарының мүдделерін білдіреді. Атқарушы органның мүшесі емес менеджер болуы мүмкін.

Кеңесті қамтамасыз етуге арналған шығындар (марапаттау, көлік шығындары және отырысты өткізу, ұйымдастыру).

Заң бойынша директорлар кеңесінің мүшелерін сайлау тәртібі белгіленген.

Директорлар кеңесінің мүшелерін сайлау кумулятивті дауыс беру арқылы жүзеге асады. Акционер өзіне тиселі акциялар бойынша дауысты бір үміткерге немесе бірнеше директорлар кеңесінің мүшелігіне үміткерлер арасында үлестіруге құқылы.

Ең көп дауыс жинаған үміткерлер директорлар кеңесіне сайланған болып саналады.

Егер бір немесе одан да көп директорлар кеңесінің мүшелігіне үміткерлер бірдей дауыс жинаса, онда бұл үміткерлерге қатысты қосымша дауыс беру жүргізіледі.

Директорлар кеңесінің мүшелері бола алады:

Акционерлер;

Акционер немесе акционерлердің мүдделерін білдіретін тұлғалар

Қоғамның акционері болып табылмайтын және акционердің мүдделерін өкілі ретінде директорлар кеңесіне сайлануға ұсынылмаған жеке тұлға. Мұндай тұлғалардың саны директорлар кеңесінің елу пайызынан аспауы керек.

Бірқатар шектеулер бар:

Атқарушы органның мүшелері, оның жетекшісінен басқа директорлар кеңесіне сайлана алмайды;

Атқарушы органның жетекшісі директорлар кеңесінің төрағасы болып сайлана алмайды.

Директорлар кеңесінің саны үш адамнан кем болмауы тиіс.

Директорлар кеңесінің санының үштен бір бөлігі тәуелсіз директорлар болуы тиіс.

Директорлар кеңесінің құрамына сайланатын тұлғаларға қойылатын талаптар Қазақстан Республикасының заңымен және қоғамның қаулысымен бекітіледі.

Кеңестің мүшелерін сайлау және атқарушы органның мүшелерін тағайындау процесі тіпті бекіту кумулятивті дауыс беру арқылы өтсе де миноритарлы акционерлердің мүдделерін есептеу қажеттілігін әрдайым ескере бермейді.

Қазақстандағы ортақ анағұрлым тән ағымдардың ішінен атап көрсету қажет:

- кеңестің құрамы көбінесе әлі шектен тыс өкілдігі бар мемлекеттен басқа меншіктің құрылымын білдіреді;

- кеңес басқарушыларды тәуелсіз бақылау функциясын атқарады. Сыртқы тәуелсіз директорларға қатысты заңмен бекітілген талаптар (әлде олар тым шашыраңқы жазылған) жоқ. Формалды түрде сыртқы директорлар бар, алайда олар шынында компания немесе бақылаушы меншік иелерімен байланысты тұлғаларды білдіреді;

Директорлар кеңесінің жұмысының тиімділігін арттыруға септігін тигізеді:

1. Директорлар кеңесінің құрамына белгілі-бір білікті талапқа сай келетін үміткерлерді сайлау;

2. Қоғамның штаттық кестесіне лауазымға сәйкестік аттестациясынан өткен, директорлар кеңесінің өткізілуі мен жұмысы бойынша ұйымдастырушылық функцияларын атқаратын бірлестік хатшысының лауазымын енгізу;

3. Директорлар кеңесінің мүшелерін олардың өкілеттілігінің мерзімі кезінде материалдық жағынан ынталандыру;

4. Басқарма төрағасының (Президент, Директор), директорлар кеңесінің және акционерлердің жалпы жиналысы жоғары деңгейлі менеджерлердің компетенцияларын нақты бөлуі және олардың бір-бірінен тәуелсіздігі;

5. Директорлар кеңесінің мүшелері арасындағы, сондай-ақ директорлар кеңесі мен жоғары деңгейлі менеджерлер арасындағы даулы жағдайларды толыққанды дайындалған шешу тәртібінің болуы.

6. Кеңестің комитеттерінің жұмысын ұйымдастыру.

Жоғарыда аталып көрсетілген директорлар кеңесінің жұмысын жетілдіру механизмдерін енгізу үшін қоғамда акционерлердің жалпы жиналысы туралы қаулыны, төмендегі жағдайларды ескеруге тиіс директорлар кеңесі туралы қаулыны бекіту керек:

Тәжірибеде директорлар кеңесі кейбір директорлар кеңесінің мүшелері отырыстың өткізілетін жері мен уақыты туралы ескерту алмағаны немесе оларға белгілі-бір шешім қабылдау үшін қажетті ақпарат берілмегендігіне байланысты өздерінің отырыстарын өткізе алмайтын және қоғамға экономикалық тұрғыдан маңызды шешімдер қабылдай алмайтын жағдайлар жиі туындайды. Бұл директорлар кеңесінің төрағасының директорлар кеңесінің барлық мүшелерін тауып, отырыстың уақыты мен өткізу орны туралы ескертуге әрдайым уақыты бола бермейді, өйткені директорлар кеңесінің кейбір мүшелері басқа мекемелердегі жұмыстары үшін өздерінің тұрақты жұмыс орнында болмаулары мүмкін.

Көбінесе директорлар кеңесінің мүшелерінің бірлесу құқықтары және оны біздің елімізде қолдану тәжірибесі саласында қажетті заңнамалық білімдері жоқ.

Бұл кәсіпорынның директорлар кеңесінің отырысын шақырып, өткізу және шешім қабылдау процесінде заң бұзушылыққа әкеп соғады.

Оған қоса, директорлар кеңесінің протоколы заң талаптарын бұза отырып құралған, бұл директорлар кеңесінің шешімдерін дұрыс емес деп мойындауға алып келеді. Бұл құралды рейдерлер жиі ұжымдық шайқас өткізу үшін қолданылады, оның нәтижесінде қоғамды және оның активтерін басқаруда акционерлер (қатысушылар) бақылауынан айырылуы мүмкін.

Жоғарыда көрсетілген проблемаларды корпоративтік хатшы шешуі керек, оның міндеттеріне мыналар кіреді:

Директорлар кеңесінің мүшелерінің жүрген жерін бақылау, оларды отырыстың уақыты және өткізу орны туралы ескерту;

Отырыстың өткізілу уақытында күші бар заңға сәйкес директорлар кеңесінің отырысының протоколын жүргізу.

Корпоративтік хатшының осындай құқықтары мен міндеттері ұжымдық хатшы туралы қаулыда, оның лауазымдық нұсқауында, еңбек шартында, АҚ басқа құжаттарында қарастырылуы керек.

Корпоративтік хатшы өз жұмысының шеңберінде акционерлер мен директорлар кеңесінің жалпы жиналыс отырыстарының дайындығы мен өткізілуін қадағалайды, акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіндегі мәселелер бойынша материалдарды және директорлар кеңесінің отырысына материалдарды дайындаумен қамтамасыз етеді, оларға қол жетімділігімен қамтамасыз етуге бақылау жүргізеді.

Корпоративтік хатшы ұжымдық саясат пен ұжымдық процесіне жауап береді.

Корпоративтік хатшы акционерлер мен басқарудың басқа органдары арасындағы және акционерлер арасындағы қарым-қатынаста компаниядағы дау-дамай жағдайларын шешуді қамтамасыз етуге тиіс.

Корпоративтік хатшы сәйкес органдардың акционерлердің арыздарын дұрыс қарауларын мен акционерлердің құқықтарының бұзылуымен байланысты дау- дамайдың шешілуін қамтамасыз етеді. Органдардың және

бөлімшелердің осындай өтініштерін уақтылы қарауын бақылау Ұжымдық хатшыға жүктеледі.

Тағайындау, Корпоративтік хатшының өкілеттік мерзімін анықтау, оның өкілеттігінің уақытынан бұрын аяқталуы, сонымен қатар, ұжымдық хатшыны марапаттау шарттары мен лауазымдық жалақысының көлемін анықтау директорлар кеңесінің міндетіне кіреді.

Директорлар кеңесінің мүшелеріне материалды түрде сыйақы беру тәртібі және мөлшері Директорлар кеңесінің мүшелеріне материалды түрде сыйақы беру жөнінде шешімді акционерлер қабылдайды, сондықтан қазақстандық тәжірибеде көптеген қоғамдарда директорлар кеңесінің мүшелері мүлдем сыйақы алмайды немесе қоғамның жұмысының нәтижелеріне қарамастан нақты ақша көлемінде алады.

Осындай жағдайда директорлар кеңесінің мүшелерінің қоғамды басқаруға (олар директорлар кеңесінің отырыстарына құр босқа уақыт өткізу деп келмейді, қоғамда пайда болған проблемаларға бойлағылары келмейді, осы проблемалардың алдын-алу бойынша стратегиялы және тактикалық шешім қабылдауға ынталы емес, қоғамның кірісінің арттыруға тырыспайды) ешқандай ынталары жоқ, өйткені олар бұл үшін ештеңе алмайды немесе нақты ақшалай жалақыларын алады және жұмыстың нәтижесіне қарамастан бір тиын да артық алмайды.

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, егер директорлар кеңесінің мүшелерінің кіріс деңгейі:

Директорлар кеңесінің мүшелері қатысқан отырыс санына (директорлардың кеңесі туралы ережеде директорлар кеңесінің отырысының жоспар-кестесін қарастыру керек);

Белгілі-бір уақыт ішінде қоғамның қол жеткізген кіріс санына;

Шығынның болмауына;

Талас тудырған шешімдердің болмауына, тәуелді болса, онда директорлар кеңесінің мүшелері қоғамды басқаруға, артынан қоғамның пайда түсіруіне материалды қызығушылық пайда болады.

Әлемдік тәжірибеде директорлар кеңесінің мүшелерін марапаттаудың көптеген құралдары қолданылады, марапаттауды тұтас алғанда қоғамның немесе жеке алғанда кеңестің жұмысының нәтижелеріне байланыстырылады. Олардың кейбіреулері мыналар:

Қоғамның акциясына опцион ұсыну;

Бекітілген өтемақыға қоса кеңес отырыстарына қатысу үшін, комитеттегі жұмысы үшін қосымша төлем;

Марапаттауды қоғамның жұмысының іргелі экономикалық көрсеткіштеріне теліп қою- таза кіріске, нарық үлесін кеңейтуге және т.б.

сақтандыру;

зейнетақымен қамтамасыз ету.

Компанияның директорлар кеңесінің мүшелерінің құзыретінің тізімін анықтау.

Отандық заңнама негізінде директорлардың кеңесінің құзыретін қадағалайды, алайда бұл құзыреттің кейбіреуі қаулы арқылы ортақ жиналысқа берілуі мүмкін және керісінше, ортақ жиналыстың кейбір құзыреті қаулы арқылы директорлар кеңесінің шешіміне берілуі мүмкін.

Тәжірибеде қоғамның қаулысында бірдей мәселе бойынша шешім әр түрлі басқару органының міндетіне жатқызылатын жағдайлар жиі кездеседі. Бұл көптеген қоғамдардың тіркеу кезінде негізге типті қаулыны алады да, олардың қызмет шарттары үшін қажетті түрде өсіре бастайды, бірақ олар осындай өсіру нәтижесінде пайда болатын қарама-қайшылыққа көңіл аудармайды.

Осыдан шығатыны, бірдей шешімді қабылдау акционерлердің жалпы жиналысына да, директорлар кеңесіне де қатыстырылуы мүмкін. Осындай шешімдерді қабылдау қажеттілігі кезінде, белгілі-бір шешімді қабылдау кімнің міндетіне кіретіні жайлы сұрақ туындайды.

Осылайша, қоғамды тиімдірек басқару үшін, АҚ органдарының құзыретін нақты бөлу керек, ол қоғамның өз қаулысында да, директорлар кеңесі туралы ережеде де, қоғамның жалпы жиналыстары туралы ережеде, АҚ басқа құжаттарында көрсетілуі керек.

Тәжірибеде директорлар кеңесі жақтап және қарсы берген дауыстардың тепе-теңдігінен белгілі-бір шешімді қабылдай алмайтын жағдайлар кездеседі. Бұл сұрақ бойынша заңның императивті нормалары жоқ, тек қоғамның қаулысына сәйкес төрағаның дауыс шешуші маңызға ие болатыны туралы жазылған.

Директорлар кеңесінің көптеген мүшелері даулы жағдайда директорлар кеңесінің мүшелерінің отырысын әдейі елемеулері мүмкін, осылайша, кворум жоқ деген сылтаумен өткізілуіне кедергі келтіреді, бұл қоғамның қызметінің тоқтауына алып келеді немесе қоғам үшін өте маңызды шешімдердің қабылдануын айтарлықтай қиындатады.

Қазақстанда келесі комитетерді құру мысалдары бар:

Аудит бойынша комитет;

Активтер мен міндеттемелерді басқару комитеті;

Тағайындау мен марапаттау бойынша комитет

Тәуекел комитеті;

Ұжымдық басқару комитеті;

Несиелік комитет.

Қазіргі экономикалық жағдайда директорлар кеңесіне бақылау мәселесі көбінесе келесідей шешіледі. Басты төреші нарық болып есептелінеді – егер компания ешқандай нәтиже көрсетпесе, ал басқару дұрыс ұйымдастырылмаса, нарық компанияны оның бағасын төмендету арқылы жазалайды. Директорлар кеңесінің мүшелерінің беделі мұндай жағдайда зардап шегетіні хақ: болашақта олар өздерінің жұмыстары арқылы белгілі-бір компанияның бағасын көтергенін көрсете алмайды.

Заң қоғамдық және басқа да қоғамдарда (қоғамның ішкі құжаты қарастырылған қоғамдық және басқа да сұрақтар бойынша кадрлардың

стратегиялық жоспаралау және ішкі аудитті марапаттау) директорлар кеңесінің комитеттерін құру бойынша талаптарды бекітеді. Директорлардың кеңес комитеттері нақты бір комитетте жұмыс істеу үшін қажетті кәсіби білімі бар директорлар кеңесінің мүшелері мен мамандардан тұрады. Директорлар кеңесінің жұмысы мен құру тәртібі, сонымен қатар, сандық құрамы директорлар кеңес бекіткен қоғамның ішкі құжаты арқылы бекітіледі.

7.3 Тәуелсіз директорлар және оның рөлі

Тәуелсіз директор - мемлекетке, компанияның менеджментіне және компанияның ірі акционеріне тәуелді емес, компанияның директорлар кеңесінің мүшесі.

Тәуелсіз директордың позициясы алғаш рет жиырмасыншы ғасырдың 80-90 жылдарында Ұлыбритания мен АҚШ-та мысал үшін газет магнаты Роберт Максвел сияқты әйгілі корпорациялардың дау-дамай туғызған бірнеше тоқыраулардан кейін пайда болды. Қаржылық бақытсыздықтың орын алу себебі менеджменттің бұрыс әрекеттері мен директорлар кеңесінің мүшелерінің сыбайлас жемқорлығы. Ірі инвесторлар - тұрғындардың ақшаларын тартқан пайлық инвестициялық, трастолық және басқа да қорлар мен компаниялар компанияның басты бақылаушы органына тәуелсіз директорларды енгізуді ұсынды. Олардың міндет шеңберіне ДК шешімдерінің тұрақты сыртқы мониторингтау және оларды орындау және акционерлердің барлық топтарының мүдделерін сақтау кірді. АҚШ та қаржы дауының соңғы толқыны басталғаннан кейін директорлар кеңесі арасында тәуелсіз директорлар жартысынан аз болмау керек-бұл міндетті талап болды. Бұл стандартты орындамайтын компанияны қаржы қорындағы операцияларға кіргізбеуге болушы еді. Шыны керек, бұл ережелер Enron-ды шулы жабылудан және менеджменттің өз қызметін асыра пайдаланғанынан құтқара алмады.

«Тәуелсіз директорларды енгізуге объективті қажеттілік ағылшын-американдық тәжірибеде меншіктік және басқару түсініктерінің бөлінуімен байланысты пайда болды. Ағылшын американдық моделдегі тәуелсіз директор –көптеген миноритарлық акционерлер мен қоғамды менеджменттен қорғаудың ерекше құралы болып табылады.

Ішкі директорларға (inside directors) қарама-қайшылық тудыруға тиіс сыртқы тәуелсіз директорлардың рөлі (outside directors) өтпелі экономикада нашар түсіндіріледі. Жақсы жағдайда сыртқы директорлар корпорацияның сыртқы кебетін қамтамасыз етуге шақырылады. Бұл өте қиын мәселе болып табылады, өйткені кеңестің тәуелсіздігі меншіктік шоғырланған компаниялар үшін өтемаңызды, өтпелі экономикасы бар елдерге тән.

Бірақ мұндай жағдайлар қоғамға сирек жария етіледі, тәуелсіз директорлар кеңестің құрамына дау-дамайдың алдын алып, ақырын, шу

шығармай келіссөз жүргізу үшін енгізіледі. Олардың <<ұрыстың үсті деген ұстанымы делдал ретінде дауласқан тараптардың кездесіп, мәмілеге келулеріне мүмкіндік береді.

Тәуелсіз директорлар қабылданған шешімдерге қатысты оның бейтараптылығын, объективтілігін білдіреді. Тәуелсіз директордың тәуелсіз деген қасиетінен оның негізгі міндеттері мен компания үшін пайдалылығы туындайды. Тәуелсіз директор деген түсініктің өзі қарсы жақтан деген әдіспен анықталады. Жекеше алғанда, тәуелсіз директор:

Компанияның қызметкері болып табылмайды (штатқа кірмейді);

Оның жақын туыстары компанияның негізгі қызметкері болып табылмайды;

Компанияның қызметіне материалдық мүддесі жоқ (мысалы үшін, жабдықтаушы, ірі сатып алушы болып табылмайды);

Компаниядан тек директорлар кеңесінің мүшесі ретінде өзінің міндеттерін орындағаны үшін алатын сыйақысынан басқа, сыйақы алмайды; (мысалы үшін, компанияның кеңесшісі болып табылмайды).

Дерек: Enron (соңғы он жылдықта ең ірі күйреу) 17 директорының ішінен текекеуі ғана ішкі болды, ал қалған 15 директор формалды түрде тәуелсіз деген мәртебелері болды. Анығы, тәуелсіздік деген түсінікке анықтама беру өте қиын.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, тәуелсіз директор – ол компанияға мүлікті қатынасы жоқ, компанияның басқаруына қатысатын, оның жабдықтаушыларымен және тұтынушыларымен байланысы жоқ директор кеңесінің мүшесі.

Акционерлік қоғамға тәуелсіз директорлар не үшін керек, олардың қандай пайдасы бар?

Біріншіден, осы институтты енгізе отырып, қоғам нарыққа ХХІ ғасырдың іскерлік қатынасының ережелері бойынша ойнағысы келетіні, іскерліктің басқа деңгейге, жоғарғы лигаға көшкені туралы белгі береді. Байқаулар көрсеткендей, инвесторлар жақсы бірлесіп басқаруы бар қоғамдардың акциялары үшін жоғарырақ баға беруге даяр. Тәуелсіз директорларсыз халықаралық нарық капиталына шығуға болмайды, өйткені ірі шетелдік қорларда сәйкес және айтарлықтай қатаң ережелер бар. Оған қоса, отандық қор да эмитенттерге ұқсас талаптарды орнатты. Өкінішке қарай, бұл жағдайға сыртқы ұқсастықтар шын мәнінде бірлесіп басқарудың жақсарғанын білдірмейді. Нағыз жүзді жасыратын бет-перде ретінде тәуелсіз директорлардың институтын қолдануға талпыныстарды түсінуге болады, сонымен қатар отандық кәсіпкерліктің дәстүрін де.

Екіншіден, акционерлер (оның ішінде ірі акция пакетін иеленушілер) тәжірибе жүзінде мықты және еңбекке қабілетті директорлар кеңесінің болуы қоғамды басқаруға қосымша парасаттық қорларды тартудың арқасында бәсекелестер үшін артықшылық болып табылатынын түсінеді. Қоғамды басқаруды және атқарушы органдардың қызметіне бақылудың

тиімділігін арттыру үшін кәсіби пікірқалыптастыру қабілеті- тәуелсіз директорлардан міне, осыны күтеді.

Даулы мәселелерді шешу кезінде бұл тұлғалардан акция иелерінің қатарын толтыруларын емес, шындықты жақтауларын күтетіні қиындық туғызады. Бұл жерде бірінші орынға адамның кәсіби-іскерлігі емес, адамгершілік- ар-ұятқасиеттері және атағы қойылады. Мұндай тәжірибе — тұтас алғанда экономикамен қоғамның мүдделері үшін сәйкес мемлекеттік нормативті актілермен қолдалуы және қорғалуы тиіс.

Негізінде, нормативті тәуелсіздік, яғни, акционерлік қоғаммен мүлікті қатынаста болмауы және кәсіби пікірлердің тәуелсіздігі сәйкес келуі керек. Бірақ, тәжірибе жүзінде абсолютті тәуелсіздіктің болмайтынын қайталаймыз.

Басшылық органдарға үміткерлерді нақты тұлғалар ұсынады. Директорлар кеңесіне мүшеліктен басқа, оның тәуелсіз мүшелері көбінесе отандық және әлемдік нарықтың ірі компанияларында жұмыс істейді, осылайша сол тараптың ықпалында болуға бейім. Кеңес мүшелері алатын сыйақы (көбінесе өте қомақты) тәуелсіздікпен байланыспайды. Сол себепті де адамның атағы мен адамгершілік-этикалық қасиеттері өте маңызды. Тәуелсіз директорлар институтының заманауи экономикалық қатынастардың көптеген элементтерінің бірі екенін атап өткен жөн. Көп жағдайда оның тиімділігі шаруашылық субъектілердің бірлескен заңнама, сот жүйесі және бухгалтерлік есептің стандарттары сияқты басқа сыртқы шарттарының дамуымен байланысты.

Акционерлер бірінші кезекте тәуелсіз директордың сыртқы функцияларды атқарғанын, яғни, инвесторларға компанияның ішіндегі жағдай жөнінде ақпарат беруін қалайды, ал менеджмент тәуелсіз директорлардың басты міндеті компанияның дамуына қатысуы, оған жаңа, тиімді идеяларды енгізу деп түсінеді.

Идеалды түрде тәуелсіз директор ірі контрагентпен, компанияның агентімен байланысты болмауы керек және өз қызметінде саяси мақсаттарды көздемеуі керек.

Директорлар кеңесінің тәуелсіз мүшесі ең алдымен, менеджменттен тәуелсіз, бұл өте маңызды. Екінші жағынан, акционерлерде тәуелділік бар, өйткені директорларды акционерлер сайлайды, оларды білдіреді. Бірақ көбі, оның ішінде кеңестердің қызметтегі мүшелері түсінбейтін бір жағдай бар. Сайлау өткізіліп, директорлар кеңесі құрылғаннан кейін директорлар кеңесінің мүшелері тек қана өздерінің қорғаушыларын немесе өздеріне дауыс бергендердің ғана емес, барлық акционерлердің мүдделерін қорғау керек. Тәуелсіз директор компанияның барлық иелерінің алдында өзінің шешімдері үшін жауапты болады.

Идеалды директорлар кеңесінің тәуелсіз мүшесі – тек менеджменттен тәуелсіз тұлға ғана емес. Ол кез-келген белгілі акционерлерден тәуелді болмайды. Меншік иелері мен менеджерлер бірдей адамдар болған жағдайда компаниядағы биліктің классикалық бөлуге қол жеткізу әлі алда

болады. Кейбір отандық компанияларда билеу мен басқаруды бөлу жүзеге асырылды, ал басқалары мұны әлі қолға алған жоқ.

Тәуелсіз директорларды таңдаудың маңызды белгісі – атақ болып табылады.

Атақ дегеніміз абстрактілі түсінік емес, ол көптеген параметрлерден құралады. Анықтама бойынша, зор атағы бар адам көп жетістікке қол жеткізді, көп жағдайда ұзақ уақыт бойы өзінің кәсібилігін паш етті. Басқа аспект: өлшеулі заттардан басқа (мысалы, директор бұрын жұмыс істеген компанияның капиталдандыруының өсуі) атақ өлшеуге болмайтын құбылыстармен байланысты: моралдық қасиеттер, тәртіп, реноме.

Тәуелсіз директор не істейді?

Компанияны – кірісті, ал адамдарды – шыншыл қылады. Құдай іспеттес- жеке басына еш қатысы жоқ. Жеке мүддесінен толық тәуелсіздік. Ерте кездері қайырымдылық және оқу мекемелерінің жанашырлары мен түрлі қорлар мен банктердегі маңызды тұлғалар болған сияқты компанияның айқындылығы мен адалдығының тірі кепілі. Алғашында тәуелсіз директорлар миноритарлық акционерлердің мүдделерінің өкілі болды. Кейін меншік иелері өздерінің компанияларындағы бухгалтерияның нағыз айқындылығына және топ- менеджменттің әрекетінен кепіл жоқ екенін түсінді. Тәуелсіз директорлар енді барлық акционерлердің мүдделерін білдіреді.

Тәуелсіз директордың мәртебесінің директорлар кеңесінің қалған мүшелерінен ерекше айырмашылығы қоғамның қызметінің стратегиялық сұрақтары бойынша тәуелсіз және әділ пікір білдіруі және мүдделердің дауын шешуде белсенді қатысу болып табылады. Негізінде, тәуелсіз директор – ағымдағы қызметінен қашық болғандықтан, пікіріне ештеңе ықпал етпейтін және компаниямен тікелей және жанама байланыстары жоқ директор. Мүдделер дауы контекстінде тәуелсіз директордың қызметінің міндеттері

Тәуелсіз директордың қызметінің мақсаттары мен міндеттері миноритарлық, мажоритарлық акционерлер немесе менеджерлер сияқты түрлі топтардың мүдделері тұрғысынан айырмашылығы бар.

Көптеген ұсақ акция пакеттерінің иелері тәуелсіз директор олардың мүдделерін қорғап, олардың жағдайларына кері әсер тигізуі мүмкін шешімдерге тосқауыл қояды деп үміттенеді. Тәжірибе жүзінде миноритарлық акционерлердің мүдделерін бұзатын шешімдерге ықпал ету қазқстандық заңға сәйкес бірауыз қолдауды талап ететін ірі келісімнің орын алмауына алып келеді.

Тәуелсіз директор акциялардың ірі пакеттерінің иелерінің мүдделеріне қауіп төндірмейді: ол – кәсіби маман және сұрақтарды талқылауға тәуелсіз және шын баға береді. Бұған қоса, тәуелсіз директордың компанияның атқарушы директорлармен салыстырғанда маңызды артықшылығы бар: бір компанияның шеңберінен шығатын көзқарасы

болғандықтан, оның белгілі-бір мәселені шешудің анағұрлым көбірек түрлі нұсқаларын ұсынуға жағдайы бар.

Директорлар кеңесінде тәуелсіз директорлардың болуы компанияның имиджін жалпы жақсартуға және батыстық үлгіге жақын бірлесіп басқару стилі бар ашық компанияның имиджін қалыптастыруға септігін тигізеді.

Акционерлер мен менеджерлер арасындағы мүдделердің мүмкін шиеленісуінің пайда болуының мүмкіндігін алдын ала отырып, тәуелсіз директорлар компанияның кадр саясатына ықпал ету, білікті мамандарды тартуға көмектесу, басты жетекші лауазымдарға үміткерлерді іріктеудің айқын принциптерімен қамтамасыз ету, сонымен қатар, олардың қызметінің тиімділігін бағалау тәртібін анықтау мүмкіндігіне ие болады.

Компанияда тәуелсіз директорлардың институтын қалай қолдануға болады?

Компанияның неге даяр екендігіне байланысты, корпоративті басқару кодексінің тұрғындарының екі нұсқасы мүмкін:

1) Қор биржасына бағалы қағаздарды шығару үшін формалды сәйкестілік;

2) Бизнесі жүргізудің тиімділігін арттыру үшін кодексті қолдану.

Нұсқа 1. Компания бірлесіп басқаруды ұйымдастыруда формалды тәсілді қолданады. Бұл жағдайда әйгілі тәуелсіз директор тек бизнестің имиджін жақсартуға алады. Директорлар кеңесі жиі жиналмайды, қабылданған шешімдерді автоматты түрде бекітеді және тұтас алғанда жиналу міндетін атқарады.

Сондықтан іскерлік әлемде әйгілі маман мен кеңесшіні тәуелсіз директор ретінде шақырса, оның әйгілі аты бизнестің тұрақтылығы мен жоғары атағына кепіл болады. Нәтижесінде, тәуелсіз директордың міндеті жеке сұрақтар бойынша кеңес берумен тоғысады.

Нұсқа 2. Компания айқынсыздық пен қауіптермен ұшыраса отырып тез өседі. Бұл жағдайда директорлар кеңесі шешуші әрекеттердің барлық нұсқаларын қарастыра отырып, компанияның даму стратегиясын анықтайтын нағыз атқарушы орган болып табылады. Тәуелсіз директор ретінде нақты бір саладағы тәжірибелі маманды шақырған дұрыс. Жоғары деңгейлі маман болғандықтан ол талқыланатын мәселелерді тәуелсіз бағалауға негізделген шынталқылау арқылы барлық маңызды сұрақтарды талқылауға тәжірибе жүзінде қатыса алады.

Бұл жағдайда отандық эмитенттер үшін жаңалық болып табылатын, бірақ құзақ уақыттан бері шетелдік корпорациялар сәтті қолданып келе жатқан тәуелсіз директорларды шақыру бірлесіп басқару жүйесінің маңызды элементі болады және түрлі топтардың мүдделерінің қақтығысын қадағалаудың тиімді құралы болып табылады.

Қазақстанда дәстүрлі түрде іріменшік иесінің моделі қалыптасады, бұл кезде менеджерлер компанияның акционерлері бола алады. Меншіктің бұл құрылымы ірі акционерлердің директорлар кеңесінің құрамына тәуелсіз мүшелерді қосуға құлықсыздығына алдын ала анықтады.

Бұған қоса шетелдік практиктер мен мамандар болып табылатын тәуелсіз директорларды шақыру отандық компаниялардың имиджін отандық қор нарығына инвестиция салу үшін маңызды алаң деп санайтын шетелдік инвесторлар арасында жақсартады. Тәуелсіз директор өзінің міндеттерін дұрыс атқарған жағдайда мүдделердің бірлескен шиеленесуін алдын алудың және объективті түрде шешудің кепілі болады.

Қазақстан үшін компанияның қызметінің айқындылығын қамтамасыз ету, ақпаратты жариялау мен бірлесіп басқарудың кодексінің қолдану өзекті сұрақтар болып табылады. Аталған практиктер әлі нашар дамыған, сондықтан тәуелсіз директорларды шақыратын компаниялар өте аз.

Директорлар кеңесін сайлау және жұмыстың ұйымдастырылуы акционерлердің меншіктерін, құқықтарын, және мүдделерін қорғаудың маңызды факторы болып табылады.

Компанияның жұмысында директорлардың рөлі артып келеді. Қазақстанда директорлар кеңесінде жұмыс тәжірибесі және жақсы атағы бар адамдар тобықалыптасты. Директорлар кеңесінің мүшелерінің кәсіби деңгейі екі-үш жыл бұрынғы деңгейге қарағанда жоғарырақ. Акционерлер директорлар кеңесіне «маңызды тұлғаларды» шақырғылары келмейді, барлығы кеңес қызметіне шын мәніндегі кәсіби үлес қосқанын көргілері келеді.

Тәуелсіз директорлардың рөлі де артып келеді. Қазіргі таңда тәуелсіз өкілді ұсынуға миноритарлы акционерлер ғана емес, компаниялар да, олардың бақылаушы және стратегиялық акционерлері де мүдделі. Бұл компаниялардың директорлар кеңесіне тәуелсіз директорларды қосудан пайда сезінгендігімен байланысты, инвестициялық тартымдылығы мен капитализацияның өсуінен көрініс тапты.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Директорлар кеңесі дегеніміз не?
2. Директорлар кеңесінің негізгі міндеттері қандай? Олар қалай реттеледі?
3. Директорлар кеңесінің мүшелеріне қойылатын талаптар қандай?
4. Директорлар кеңесінің мүшелерінің сайлауы қалай жүргізіледі?
5. Директорлар кеңесінің құрылымы қандай?
6. Директорлар кеңесінің қандай түрлері болуы мүмкін? Олар неге тәуелді?
7. Директорлар кеңесінің жұмысының тиімділігіне не ықпал етеді?
8. Директорлар кеңесі туралы ережеде нені көрсету керек?
9. Тәуелсіз директор дегеніміз кім?
10. Директорлар кеңесіндегі оның рөлі қандай?

8-тарау Дивидендтер төлеу және дивидендтер саясаты

8.1 Дивидендтер төлеу бойынша заң талаптары

Заңның 35-бабына сай акционерлердің жыл сайынғы жалпы жиналысында табыс көлемі қоғамның жай бір акциясына есептеле отырып анықталады.

Заңның 53-бабына сай, егер қоғамның жарғысы мен Заң аясында басқаша белгіленбесе, директорлар кеңесінің ерекше құзырына – жай акциялар бойынша үлеспайда төлеу туралы шешімді қабылдау, есеп беретін қаржылық жылға төленетін үлеспайданы қоспағандағы бір жай акцияға үлеспайда көлемін анықтау жатады.

36-бапқа сай, жай акциялар бойынша дивидендтер (үлеспайда) төлеу туралы шешімді қабылдау, жыл қорытындысы бойынша қоғамның бір жай акциясына есептелген үлеспайда көлемін бекіту; Заңның 22-бабының 5-тарауында көрсетілген жағдай бола қалғанда қоғамның жай және ерекше акциялары бойынша үлеспайда төлеу туралы шешім қабылдау акционерлердің жалпы жиналысының ерекше құзырына кіреді.

Директорлар кеңесі үлеспайда төлеу туралы және бір жай акцияға үлеспайда көлемі туралы шешімді қабылдайды, ал акционерлердің жалпы жиналысы бұл шешімді бекітеді.

36 және 53-баптар арасындағы белгілі бір қарама-қайшылықты көруге болады, яғни үлеспайда төлеу туралы шешімді директорлар кеңесінің және акционерлер жиналысының қабылдайтыны туралы екеуінде де жазылған.

Мұндай қарама-қайшылықты үлеспайданы және олардың бір жай акцияға есептелген көлемі туралы шешімді қабылдау тәртібін қоғам жарғысында анық көрсету арқылы шешуге болады. Заңның 23-бабында

жоғарыдағы қарама-қайшылықты шешуге кейбір жеңілдіктер беретін төмендегі қағидалар бар:

«Тоқсан немесе жарты жылдық қорытындысы бойынша қоғамның жай акциясының үлеспайдасын төлеу, егер ол қоғам жарғысында көрсетілген болса, директорлар кеңесі шешімімен жасала береді. Қоғамның жай акциясының жыл қорытындысы бойынша үлеспайдасын төлеу туралы шешімді акционерлердің жалпы жиналысы қабылдайды.

Ерекше басымдығы бар акциялар туралы Заңның 24-бабында төмендегіше анықтама береді: "Қоғамның ерекше басымдығы бар акциялары бойынша үлеспайдасын төлеу осы Заңның 22-бабындағы 5-тарауында көрсетілген жағдайлары болмаса, қоғам органдарының шешімін талап етпейді.

Дивидендтерді төлеудің мерзімділігі, үлеспайданың бір ерекше басымдығы бар акцияға есептелген көлемі қоғам жарғысымен белгіленеді. Ерекше басымдығы бар акцияға қоса есептелетін үлеспайда көлемі дәл осы кезеңге жай акцияға қоса есептелетін үлеспайда көлемінен аз болмауы тиіс.

Дивидендтерді төлеу тәртібін Заң анықтайды. Қоғамның ерекше басымдығы бар акцияларының үлеспайдалары түгел төленіп болмай тұрып, оның жай акцияларының үлеспайдаларының төлемі жасалмайды.

Ерекше басымдығы бар акциялардың үлеспайдасының кепілді көлемі белгіленді немесе мәнінің көпке қолжетімділігіне орай және тұрақтылық жағдайындағы қандай да бір көрсеткішке салыстырмалы түрде индекстеумен белгіленді.

Акцияның әрбір категориясы бойынша төлеудің формасы мен көлемі, аралық (тоқсандық, жартыжылдық) үлеспайдаларды төлеу туралы шешімді Директорлар кеңесі егер Қоғам жарғысында басқаша бекітілмесе, жай көпшілік дауыспен қабылдайды.

Ерекше басымдығы бар акцияларға арналған үлеспайда көлемі, жай акциялар бойынша үлеспайда көлемін анықтау тәртібі, ерекше басымдығы бар акцияларға және жай акцияларға үлеспайда төлеу тәртібі туралы қоғамда Дивиденд саясаты сияқты құжатта айтылуы тиістігін айту қажет. Бұл құжат әлеуетті инвесторлардың қоғамнан не күтуге болатынына бағыт алуына жол ашып, шешім қабылдауына көмектеседі. Әрине, сөз жоқ, Қоғамның үлеспайда саясаты – ашық құжат.

22 бап. Қоғам акциялары бойынша дивиденд (үлеспайда)

1. Қоғам акциялары бойынша үлеспайдалар тек төмендегі жағдайда үлеспайданы төлеу туралы шешім акционерлердің жалпы жиналысында қоғам акцияларының жай көпшілік дауысымен қабылданған жағдайында, ерекше басымдығы бар акциялардың үлеспайдасын қоспағанда, ақшамен немесе құнды қағаздармен төленеді.

2. Қоғам акцияларының үлеспайдаларын төлеу мерзімділігі қоғам жарғысымен және (немесе) акциялардың шығарылу проспектілерімен анықталады.

4. Қоғамның өзі сатып алмаған немесе орналастырмаған акцияларына үлеспайдалар есептелмейді, төленбейді.

5. Қоғамның жай және ерекше басымдығы бар акцияларына үлеспайда төлеу төмендегі жағдайларда жүргізілмейді:

1) меншік капиталының жетімсіз /теріс/ жағдайында немесе қоғамның меншік капиталының көлемі оның акцияларының үлеспайдаларын төлеу нәтижесінде жетімсіз /теріс/ болып қалса;

2) егер қоғам Қазақстан Республикасы заңнамасындағы банкроттық туралы тұжырымдарға сай мүмкіндігі жоғын, төлеу қабілеті жоғын білдірсе немесе қоғамда жоғарыда айтылған себептер акциялары бойынша үлеспайда төлеу нәтижесінде болса;

3) егер сот немесе акционерлік қоғамның жалпы жиналысы оны жою туралы шешім қабылдаса.

6. Акционер қоғамның қарыздарының мерзіміне қарамастан алынбаған үлеспайдаларды төлеуін талап етуге құқылы...

7. Ұйымдастырылған-құқықтық формадағы акционерлік қоғам ретінде жасалған коммерциялық емес ұйымдар, өз акциялары бойынша үлеспайда төлемейді, есептемейді.

Дивиденд мөлшері туралы шешім шығару үшін Директорлар кеңесі күн тәртібіне акциялардың барлық категориялары бойынша жылдық үлеспайда жариялау туралы, белгілі бір категориялардың акциялары, барлық немесе тек белгілі бір категориялар бойынша үлеспайда жариялау туралы жеке мәселе қояды. Бұл жағдайда қабылданған шешімді акционерлердің жалпы жиналысының хаттамасы көрсетеді.

Барлық орналастырылған акциялар бойынша үлеспайда төлеу туралы шешім (хабарландыру) қоғамның міндеті емес, құқығы екенін ескеру керек. Егер қоғам шешім қабылдаса, тіпті қоғамның Жарғысында акцияның барлық немесе бір түрінен үлеспайда көлемі кесіп көрсетілсе де, акция егелерінің оны төлеуді талап етуге құқығы жоқ.

8.2 Дивиденд төлеу көздері

Дивиденд төлеу көздері ретінде: есеп беру кезеңінің таза пайдасы, өткен кезеңдердің бөлінбеген пайдасы және сол мақсат үшін құрылған арнайы қорлар (соңғысы ерекше басымдығы бар акциялар табысы жетпегенде немесе қоғам шығынға отырған жағдайда үлеспайда төлеуге пайдаланады).

Сондықтан теориялық кәсіпорын ағымдағы кезеңнің пайдасынан асып түсетін көлемдегі үлеспайда жалпы сомасын есепті төлеп отыра алады.

Дегенмен базалық болып ағымдағы кезеңнің таза пайдасын бөлу варианты болып табылады. Кез келген кәсіпорынның таза пайдасының шамасы өзгерістерге түсіп тұрады, тіпті кейде кәсіпорын шығынмен жұмыс істеуі де мүмкін.

Дивиденд төлеу міндетін орындау әдістері мен тәсілдері

Дивиденд төлеу міндетін орындау әдісін , орнын Заң анықтамайды. Бұл сұрақтар қоғам Жарғысында немесе үлеспайда төлеу туралы (хабарландыру) шешімде шешіледі. Қоғамның үлеспайда саясатында үлеспайда төлейтін әдісі мен орнын көрсетуге ұсыныс етуге болады.

Үлеспайда төлеу бойынша міндетті орындау орны мен тәсілі анықталмаса, Азаматтық кодекстің жалпы ережесі қолданылады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 281-бабының талаптарына сай үлеспайда төлеудің міндетті орындары болып саналады:

- міндет пайда болған кездегі кредитордың тұрағы, мекен-жайы;
- егер кредитор-заңды тұлға болса, оның міндеттеме алған сәттегі тұрағы;

- егер кредитор міндетін орындау кезінде мекенін ауыстырса, оны қары төлеушіге (қоғамға) білдірсе – кредитордың жаңа мекен-жайы; кредитор есебіне міндетті орындау мекені өзгеруіне байланысты кететін шығынды шығыны жазыла отырып үлеспайда төлеу міндеті ақшамен төлеуге жатады. Хабарланған үлеспайда алу акционердің қоғамға қатысты мүліктік құқығының бір бөлігін талап ету құқығы болып табылады.

8.3 Дивиденд алу құқығын қорғаудың соттасу формасы

Қоғамның үлеспайда төлеу бойынша міндетін орындамауы қолданыстағы Заңды бұзу ретінде қаралуы тиіс, оған азаматтық-құқықтық жауапкершілікке байланысты шара қолданылады, бұзылған құқықты қорғау бойынша шұғыл шара қолдануды талап етеді.

Үлеспайда алуға акционерлердің құқығын қорғаудың соттасу формасы дегеніміз қарызы бар тұлғаны (қоғамды) міндетін орындауға күштеу туралы сотқа кредитор пайдасына (акционер) өзгенің қаржысын құқық бұза отырып ұстағаны үшін пайыз өндіріп беру туралы шағым беру;

«Акционерлік қоғам туралы Заңның 22-бабының 6-тармағындағы

«Үлеспайда белгіленген мерзімде төлемеген жағдайда , акционерге үлеспайда және өсімақысының негізгі сомасы - Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі қайта қаржыландыру оның ресми ставкасын негізге ала отырып есептелетін -ақшалай міндетті не оның белгілі бөлігін орындайтын күнінде төленеді».

Қоғам үлеспайда ақшалай міндетте төлейтіндіктен, қарыз иесі (қоғам) оны ақшалай төлеуге міндеттенеді, ақша төлем құралы, қарыз төлейтін зат. Өсім ақы, бұл жерде, ол азаматтық-құқықтық жауапкершілікті орындамағаны үшін немесе ақшалай міндетін дұрыс орындамағаны үшін қолданылатын шара болып табылады.

ҚР Қаржы мекемелерімен қаржы нарығын бақылау және жүйелеу бойынша агенттігінің сайтында акционерлік қоғамдар акционерлеріне арналған акция бойынша үлеспайда төлеу мен есептеу мәселелері бойынша ескертпе бар:

«Акционерлік қоғам туралы Заңда үлеспайда төлеу туралы шешімді кім қабылдап, үлеспайда қалай төленетіні туралы анық жазылады. Десе де Заң үлеспайда мөлшерін, оны төлеу мерзімін, төлейтін орны мен т.б. басқа сұрақтарды анықтай алмайды, анықтамайды. Бұл мәселе қоғам Жарғысында не үлеспайда саясатында айтылып, ашылуы тиіс. Қазақстан қоғамы қабылдаған үлеспайда саясатының нақты үлгісі интернетте көрсетілген. Бірақ расында ол көп емес, онда ашып көрсетілуге тиісті көп мәселенің орны бос тұр.

Табысты капиталдандырғаннан гөрі осы теориядан үлеспайда максимумдау тиімді саналады. Бұл теория қарсыластары, үлеспайда түрінде алынған табыс көбіне өзінің не аналогтық компания акцияларына қайта инвестицияланады. Ал, бұл қатар факторын үлеспайда саясатының пайдасына аргумент ретінде пайдалануға мүмкіндік бермейді. Бірнеше жыл нарық жайын бақылау үлеспайда компания акцияларын жалпы бағалауға расында әсер ететініне куәландырды.

Компаниялардың өсіп бара жатқан үлеспайда табыс өсімі төмендесе де төлей беруі олардың үлеспайда маңызын бекіте түседі. Бұл әсіресе үлеспайда төлеуден қордың жұқаланатыны сондай компания қорды орнына келтіруі үшін сыртқы қымбат негіздерден займ алуға мәжбүр.

Үлеспайда минимизациялау теориясы немесе (салықты артығырақ көру теориясы). Бұл теорияға сәйкес үлеспайда тиімділігі саясаты меншік иесінің ағымдағы және әлі таппаған табысы бойынша төлеген салығын минимизациялау критеріімен анықталады. Алдағы уақытта алынатын табыстан гөрі үлеспайда түріндегі ағымдағы табыстан салық алу қай кезде жоғары алынатын болғандықтан (ақша құнының уақытпен, капиталданатын табыс қасалық жеңілдігі, т.б.с.с. факторларды есептегенде) үлеспайда саясаты үлеспайда төлемін минимизациялауды қамтамасыз ету керек, ал соған орай меншік иелерінің бірлескен табысына жоғары салықтың қорғаныс алу үшін табысты капиталдауды максимизациялау керек. Десе де табыс деңгейі төмен ұсақ акционерлердің көбіне үлеспайданың бұл саясатының осы жолы жарамсыз, бұлар үлеспайда формасында ағымда болуын қажетсінеді. (Бұл ондай компаниялардың акцияларына сұраныс көлемін азайтады, осыдан барып бұлақциялардың бағаланатын нарықтық құнына сұраныс көлемі азаяды).

Үлеспайданың дабыл беру теориясы (немесе «дабылдау теориясы, ассиметриялық ақпарат теориясы»).

Бұл теория ағымдағы нақты акционерлердің нарықтық құнының негізгі моделі және базис элементі ретінде оған төленетін үлеспайда мөлшері пайдалануына негізделеді. Төленетін үлеспайда деңгейінің өсуі нақты акционерлердің бағаланатын нарықтық құнының автоматты түрде өсуін анықтайды, ал оларды жүзеге асыру акционерге қосымша табыс әкеледі. Оның үстіне, жоғары үлеспайда төлеу компанияның өрлеуінен хабар береді, алдағы уақытта пайдасының татымды өсуін күттіреді.

Егер акционерлердің негізгі құрамы (акционерлік компаниялар «клиентурасы») ағымдағы табысты артық көрсе, үлеспайда саясаты ағымдағы пайда бағытының басым жағы қолданыс мақсатына негізделген болуы тиіс. Керісінше, егер акционерлер құрамының негізі өздерінің алда тұрған табыстарының ұлғайғанын артық көрсе, онда үлеспайдасаясаты пайданы капитал етуге басымдық беруге (пайданы бөлу кезінде) негізделіп жүргізілуі тиіс. Акционерлердің үлеспайда саясатының бұлтүрімен де келіспейтіндері - өз капиталдарын өзге компаниялардың акцияларына қайта инвестициялайды, соның нәтижесінде клиентура құрамы біртекті болады.

8.4 Дивиденд саясатын анықтайтын факторлар

Инвестициялық мүмкіндіктер Үлеспайда саясаты таза қаржылық шешім болса, фирманың шамасы келетін жақсы инвестициялық жобалар саны үлеспайда төлеу деңгейін анықтайтын басты фактор болып табылады. Егер ондай мүмкіндік көп болса, онда төлеу коэффициенті төмен болады. Ал егер ондай мүмкіндік аз болса ол жоғары болады. Бастапқы кезеңде некомпаниялардың қарқынды өсу кезеңінде таза пайданың бәрін не көп бөлігін қайта инвестициялау практикасына жиі жүгінеді.

Бөлінбеген пайда құнымен салыстырғандағы заем капиталы құны.

Егер фирма ішінде жақсы инвестициялық мүмкіндік болса Сіз бөлінбеген пайда және заем капиталы бағасына сай қарауға тиіссіз. Егер қаржы фирма ішілік мүмкіндіктерді инвестициялық қаржыландыру үшін бөлінгеннен ұсталуы тиістігін ескерсек, онда акционерлер үшін алынбаған үлеспайда альтернативті құны болуы тиіс.

инвестициялық мүмкіндіктер пайда болуының мерзімі. Мерзім бойынша бөлудің маңызы өте зор. Егер осы кезде мүмкіндік болмаса, ол біршама уақыт не кезеңнен соң пайда болмақ. Үлеспайданы қазір төлеу тиімді деп санаған жөн, сонда акционерлер қаржы қалдығын компанияда белгісіз нәтиже мен болашақ мүмкіндіктерді күтуге қалдырмай қаржысын өз бетінше тиімді қолдана алмақ.

Ақшалай үлеспайда егер кәсіпорынның есепшотында төлеуге жететін ақша не ақшаға айналдыратын ақша баламасы болса төленеді. Теориялық тұрғыда кәсіпорын үлеспайда төлеу үшін несие алуына болады, бірақ ол барлық кезде мүмкін бола бермейді, оның үстіне оның қосымша шығыны тағы бар. Сондықтан кәсіпорын табысты болуы мүмкін, бірақ нақты ақшалай қаржысы болмауынан үлеспайда төлеуге дайын болмауы мүмкін.

Компанияның жойылуы туралы сараптағанда оның заем алу мүмкіндігін ескеріңіз. Заем алудың қосымша мүмкіндігі болуынан сіз жойылуын бағалағанда шешімді сәл жұмсарты аласыз, сіз одан да

жақсышешім қабылдай аласыз: компанияның ішінде инвестициялау үшін қаржы ұстауға оны сырттан алу.

Ақша құнсыздануы (инфляция). Ақша құнсыздану кезеңінде бастапқықұн бойынша есептеу компанияның пайда операциясын көтереді. Бұл активтердіпайдалануды төлеу оның бастапқы құнына негізделеді және ол активтіпайдаланумен келген шығынды төмендетеді. Бұл пайда бөлігі компания ішіндеқалуы тиістілігін білдіреді. Ол капиталды өзінің физикалық және қаржылықдеңгейіне сай сақтауды қамтамасыз ету үшін керек. Осы пайдадан үлеспайда

Қазақстан Заңында үлеспайда төлеуге қатысты төмендегіше шектеулер бар:

өз капиталының мөлшері теріс мәнде болса, не өз меншік капиталыныңмөлшері үлеспайда төлеуден теріс болып қалса;

егер қоғамның төлеу мүмкіндігі болмаса, не қабілетінен айырылса.

егер сот не акционерлік қоғамның жалпы жиналысы шешімімен оныжою туралы шешім қабылданса.

өндірісті кеңейтуге байланысты шектеу. Көптеген кәсіпорындар,әсіресе жаңа орнап жатқанда, өндірістің қуатын мақсатты түрде кеңейту үшінқаржы көзін іздеу мәселесіне кез болады. Өндірісінің көлемін жоғары екіпінменөрістеткен кәсіпорындарға қосымша керек заттар алуға керек болғаны сияқты,салыстырмалы түрде екіпін аса жоғары емес кәсіпорындарға да материалдық-техникалық базасын жаңалауға қаржылық ресурстың қосымша көзі керекболады. Мұндай жағдайларда үлеспайда төлеуді шектеу практикасы көпқолданылады.

Ссуда туралы келісім шарттағы шектеу. Ссуда беру туралы көптегенкелісімдер оны алу кезінде үлеспайда төлеуді шектеуі, болмаса тоқтата тұруымүмкін. Бұл келісімдерді үлеспайда саясаты туралы шешім қабылдамай тұрыпқарап алу қажет. Үлеспайда төлеуге не оның мөлшерін көбейтуге ссудаберушінің келісімі жиі талап етілетін жай.

Акционерлердің қалауы. Үлеспайда саясаты негізінде бәріне белгілі қаржылық басқарудың түйінді ұстанымы – акционерлердің біріккен табысын максимизациялау ұстанымы жатыр. Оның мерзімі өткен кезеңдегі шамасы алынған үлеспайда мен акцияның курстық өскен құнын қоса отырып анықталады. Сондықтан, акционерлер мен кәсіпорын директоры үлеспайданың тиімді мөлшерін анықтау барысында үлеспайда мөлшерінің тұтасалғандағы кәсіпорын бағасына әсерін бағалауға міндетті. Бұл жерде кәсіпорын бағасы деген көбіне акцияның нарықтық бағасымен белгіленеді, ол көптеген факторларға тәуелді: тауар мен қызмет нарығындағы компанияның жалпы қаржылық жағдайына, төленетін үлеспайда мөлшеріне, оның өсу қарқынына,т.б.с.с. Мүмкіндігінше, акционерлердің капитал өсімінен түскен табысты емес, ағымдағы пайданы артық көретінін ескеру қажет. Осыған байланысты капитал өсімінен түскен табысқа салынатын салықтың табыс салығынан артықшылығы сарапталуы тиіс.

Акционерлер тарапынан бақылау. Үлеспайданың жоғары мөлшеріндеттағы да қосымша акционерлік капитал алу қажеттігі тууы мүмкін, ал ол капитал концентрациясының кішіреюіне әкеледі, акционерлердің компанияға бақылауын төмендетеді. Бір жағынан, үлеспайда төмен болса, капитал құрылымы тиімсіз болуы мүмкін, компания ірілерге жұтылу қатерінде тұрады, бұл тағы да акционерлер бақылауын жоғалтуына әкеп соғады.

Бірқалыпты тұрақтылық. Бұл өзі көп назар аударатын фактор.

Үлеспайда инвестор мен нарық жағынан сенімді ұстап тұруға маңызды роль атқарады. Тәжірибеде барлық уақытта тұрақты ағымды үлеспайдасы бар фирмалар нарықта үлеспайда ағыны тұрақсыз фирмалардан гөрі жоғары бағаланады. Көптеген фирмалар түсірген пайдасының аздығына қарамастан, үлеспайда сақталуын не көбеюін сұрап тұратын фирмалар акционерлер мен компаниялар үлеспайдасы ағынының тұрақтылығына (не өсіп келе жатқан) үлкен мән беруінің мәні осында.

Жарнама-қаржылық (ақпараттық) сипаттағы шектеу. Нарық жағдайында компанияның үлеспайда саясаты туралы ақпаратты сараптамашылар, менеджерлер, брокерлер, т.б. мұқият қарап отырады.

Үлес пайыз төлеудегі үзіліс, сол компанияның ісіндегі кез-келген терісауытқуларды практиктер акцияларының нарықтық бағасын төмендетуге алып келеді. Сондықтан кәсіпорындар көбіне үлеспайда саясатын жеткілікті тұрақты қалыпта, деңгейде ұстайды. Конъюнктура мүмкіндігіне қараймастан, үлеспайдасаясатының бірқалыпты дәрежесі көптеген мұндайды көрмеген акционерлер үшін бұл кәсіпорынның табысты қызметінің өзіндік индикаторы ретінде қызмететеді.

Жағдайға байланысты шектеу. Мысалы, компанияның алдындағы кезеңдегі не кезеңінде шығынға бату жағдайының болуы.

8.5 Дивиденд мөлшерін анықтау әдістері

Үлеспайда мөлшерін анықтаудың бірнеше жолдары бар:

Пайданы тұрақты түрде пайызды бөлу әдісі

Таза пайда үлеспайда төлеуге ерекше акциялар мен кәдімгі жай акция иелерінің қолы жететін пайда бойынша бөлінеді. Соңғысы, өз кезегінде, акционерлердің жалпы жиналысы шешімімен үлеспайда төлеуге кәдімгі акциялар бойынша және бөліске түспеген пайдадан бөлінеді.

Үлеспайда саясатын сипаттайтын негізгі аналитикалық көрсеткіш – «үлеспайдадан шығу» коэффициенті болып табылады. Ол деген қарапайым акциялар бойынша үлеспайданың қарапайым акция иелерінің қолы жететін (бірақцияға есептелетін) пайдаға қатынасы. Яғни егер кәсіпорын жылды шығынмен аяқтаса, үлеспайда тіпті төленбеуі мүмкін деген сөз.

Белгіленген үлеспайда төлеу әдісі

Акцияның курстық құнының өзгеріп отыруына қарамастан үзіліссіз біршама мерзім бойы мөлшері өзгеріссіз акцияға үлеспайданы жүйелі төлеу. Егер фирматабысты дамыса, бірнеше жыл қатарынан акцияға табыс бірқалыпты белгілі бірдеңгейден жоғарыласа, үлеспайда мөлшері жоғарылайды.

Компания жүйелі түрде белгіленген үлеспайданы төлеп тұрады, бірақ белгілі бір кезеңдерде акционерлерге (табысты қызметіне орай), сыйақы сынды, бірреттік, жүйелі үлеспайда есептелетін экстра үлеспайда төленеді.

Үлеспайданы акциямен төлеу әдісі

Үлеспайданы, акционерлердің жазбаша келісімімен, қоғамның құндықағазымен төленуі мүмкін. Үлеспайданы бұлай төлеу варианты акционерлердің жалпы жиналысында қабылдануы тиіс. Акционерлер ақша орнына қосымша акционерлік пакет алады. Мысалы, компанияда қолма қол ақша болмауы мүмкін, қаржылық жағдайы онша тұрақты болмауы мүмкін. Акционерді ренжітпеу үшін компания директоры үлеспайданы қосымша акциямен төлеуге ұсыныс жасауы мүмкін. Мұндай саясат нарықта қоғам акцияларының құны үнемі өсу жағдайында қабылдануы мүмкін. Егер мұндай акционерлерге қолма қол ақша керек болса, ол өз акцияларының белгілі бір бөлігін сата салады. Егер сатпаса оның байлығы акция құны өсуіне пропорциональды түрде өсе береді. Жойылу туралы мәселесі жоқ компаниялардың бәрі үнемі үлеспайда акцияларын төлеуді компанияда өз үлесін көбейтуді мақсат еткен акционерге ұсынады.

Үлеспайданы акциямен төлеудің артықшылықтары:

Ақшалай қаржы компанияда қалады;

Олар да ақшалай үлеспайда сияқты ақпараттық құндылыққа ие;

Егер жойылу мүмкіндігі шектеулі болса, үлеспайданы акциямен төлеу үлеспайда ағынын үйреншікті қалыпты деңгейде ұстауға көмектеседі, ал ол компанияның нарықтағы мәртебесін сақтайды;

Олар айналымдағы акция санын көбейтеді, сонымен акцияның іске асуын жақсартады;

Олар компаниядағы акция пакетін көбейтуге құштар акционерлер үшін тиімді, өйткені брокер, т.б. шығынсыз; егер үлеспайда түрінде алған қолма қолақша нарық арқылы компанияда қайта инвестицияланса.

Қаржылық менеджментте жоғарыда келтірілген әдістемелерден басқа да курс құнын жасанды жолмен жүйелеудің кейбір жолдары жасалған. Олар кейдетөленетін үлеспайданың мөлшеріне әсер етеді.

Акцияны ұсақтау әдісі

Акцияны ұсақтау деген (сондай-ақ жеңілдікпен шығарылған деп те аталады) үлеспайданы акциямен төлегенмен ұқсас, бірақ әдетте ол үлеспайданы ақшамен төлеуге қосымша жүргізіледі. Акцияны ұсақтау не жеңілдікпен шығарылған акция компаниядағы инвесторлар акциясы пакетінің жалпы құндылығын өзгертпейді. Акциялардың нарықтық құны жаңа акциялар шығарылуы есепті автоматты түрде түзетіледі. Әрбір акционер акциялардың жалпы көлемінен өз акциясының бұрынғы көлемін

сақтайды, өйткені әрбір акционер өзіндегі акция пакетіне пропорциональды түрде қосымша акциялар пакетін алады.

Акцияны ұсақтауды әдетте ісі жүріп тұрған компаниялар жасайды, олардынакцияларының уақыт өте келе құны жоғарылап отырады. Ондай компаниялар өзакцияларының өте жоғары бағаға шығып кетуіне жол бермеуге тырысады,өйткені ол оның жойылуына алып келуі мүмкін (кейбір осы тектес жағдайлардақұны төмен акциялар жойылу мүмкіндігі жоғары). Бұл операцияны жасауғашешім қабылдаған соң акциялардың нарықтық құнына байланысты, ұсақтаудыңіміді масштабы анықталады: мысалы, екі жаңа акция бір ескі акцияға, үш жаңа акция бір ескі акцияға, т.б. Валюта тепе –теңдігі, меншік капиталының құрылымы мұндай кезде өзгермейді, тек кәдімгі акциялар саны көбейеді.

8.6 Акцияны ұсақтаудың негізгі артықшылықтары

Жағымды ақпараттық мазмұны, бұл әдетте акция құнының потенциалды өсуінің көрсеткіші ретінде қаралады.

Акциялар көптеп шығарылғандықтан оларды іске жарату да оңайлауболмақ, бұрынғы акционерлердің акция пакеттерінің құндылығына әсерінсізбағасы төмендейді. Көптеген акциялар іске асырудың тиімді шегі дегендиіеленген, ол шектің ішінде олардың айналымы жоғары, ал акция құнын осышекте ұстауға акцияны ұсақтау пайдаланылды.

Акционерлерге бұл тез пайда әкелмесе де, ұзақ уақыт бойы олар өз акцияларының іске асуын жоғарылатады. Осы себепті де, адамдар ылғи ештеңе бермей-ақ бірдеңе алғанды сүйетіндіктен, анда-сандағы жеңілдікпен шығарылғандары аса танымал.

Бірнеше ескі акциялар бір жаңа акцияға кез-келген пропорцияда ауыстырылады. Бұл кезде үлеспайдалар акция құнының өзгеруіне пропорциональды түрде өзгеруі мүмкін, яғни акция консолидациясы принципінде компания активіндегі акционерлердің әрбірінің үлесіне әсеретпейді. Бірақ бір жалпы теріс әсері бар –жаңа құнды қағаздар шығаруғақосымша шығын кетеді.

Негізгі себеп – компанияның баланстағы құндылығы оншама көріне бермейтін активтерді көрсету арқылы активтерінің жалпы шамасын көбейтіп көрсетуден жалтару ниеті.

Қазақстандық көптеген АҚ-дың капиталы шоғырландырылған, яғни оларда мажоритарлы акционерлер көп болып келеді деген сөз, үлеспайда төлеумен олардың мөлшері туралы шешім-көбіне осы мажоритарлы акционерлер мүддесі үшін қабылданатын шешімдер туралы айтуға болады. Бұл жағдай Қазақстанда клиентура теориясы жұмыс істейді деген ойға алып келеді(жоғарыны қараңыз). Көбіне алынған табысты қайта инвестициялау туралышешім қабылданады. Яғни миноритарлы акционерлер ештеңе алмайды немесе азалады. Осы нақтылықты түсіне отырып, мажоритарлы акционерлер үлеспайдабасқа қоғамнан пайда алудың тәсілін біледі. Біздің

мажоритарлы акционерлер меншікпен бөлісуге дайын емес, экономикадағы ақшаның көптігінен және шетел несиесіне қол жеткізудің жеңілдігінен соңғы кезге дейін әлеуетті инвесторлармен миноритарлы акционерлер үшін имидж жасау қиын емес еді. Сондықтан олар үлеспайда төлемеді. Ағымдағы қаржылық дағдарыс жағдайында бұл жайт өзгеруі мүмкін.

Үлеспайда саясатын анықтауда нақты практиканы сараптау үшін біз Қазақстан компанияларының нақты үлеспайда саясатын қараған дұрыс деп шештік. Үлеспайда саясаты акционерлер не әлеуетті инвесторлар үшін жазылатынын ескеріп, біз үлеспайда саясаты Интернетте болуы тиіс деп шештік.

Дегенмен біз тек екі үлеспайда саясатын таптық. Бұл деген, Қазақстан компанияларының үлеспайда саясаты Интернетте жоқ деген сөз емес, бірақ оларды табу да оңай болмады. Тек бірқатар компаниялардың корпоративті тәртібі кодексінде үлеспайда саясатына сілтеме табылды. Үлеспайда саясаты табылған екі компания Қазақстан Қаржы Биржасының листингінде бар, бұл олардың акциясын кез келген инвестор ала алады деген сөз. Ал компания инвестор тартуға құлықты.

8.7 Дивиденд есептеу, мөлшерін анықтау тәртібі

Қоғам есептейтін үлеспайда көлемі нормативті есепке ала отырып анықталады. Таза табысы (қорытынды пайда) Қоғамның оның консолидарлық қаржылық есебі негізінде анықталады, оны МСФО сай жасайды.

Қолданыстағы заңға сай және Қоғам жарғысына сай Қоғамның директорлар кеңесі Қоғамның өткен қаржылық жылының таза табысының бөліну тәртібі және Қоғамның бір жай акциясына есептелген бір жылғы үлеспайда көлемі туралы ұсыныс дайындап жатыр.

Қоғамның директорлар кеңесі Қоғамның өткен қаржылық жыл және бір жылғы үлеспайда мөлшері туралы таза табысын бөлу туралы ұсыныс дайындауда үлеспайда төлеуге бағытталатын сома таза табыстың 17,5 % кем болмауы тиіс деген ұстанымда болады.

Қоғамның үлеспайда жай және ерекше акциялар бойынша тоқсан сайын, жарты жылда бір рет, не жыл қорытындысында төлеу мүмкіндігі туралы мәселе қолданыстағы Заңмен жүйеленеді. Бұл мәселені Қоғам басқармасы қоғам акциялары бойынша үлеспайда мөлшері көрсеткіші болжауымен алынған қаржылық нәтижеге сүйеніп қарау үстінде.

Қоғамның директорлар кеңесі, Қоғамның басқармасы ұсынысы негізінде таза табыстың бөлінуінің негізгі бағытын (қорытынды пайда) қарау үстінде, сондай-ақ үлеспайда төлеуге бағытталған таза табыс (қ.п.) үлесі бойынша ұсынысты қалыптастырады.

Қоғамның директорлар кеңесі қалыптастырған Қоғамның бір жайакциясының есептелген жылдық үлеспайда мөлшері мен өткен қаржылық жылға қоғам таза табысының бөліну тәртібі туралы ұсыныс акционерлердің жалпыжиналысының қарауына жіберіледі.

Үлеспайда мөлшері туралы кесімді шешім қоғам акционерлерінің жалпы жиналысы шешімімен орнықтырылады.

Дивиденд саясаты акционерлердің байлығын максимизациялауда компанияның қаржы міндеттерінің жалпы көрінісінде қаралуға тиісті. Бұлбарлық уақытта максималды үлеспайда төлеу деген сөз емес, өйткені үлеспайда үшін компанияның өз ішінде пайдалы қолданыс көзі табылуы мүмкін.

Үлеспайда саясаты үлкен маңызға ие, өйткені ол капитал құрылымына компанияны қаржыландыруға әсер етеді. Ал акционерлік компаниялар жағдайында ақпараттық құндылықтарға да әсер етеді.

Дивиденд хабарлау үшін, АҚ оны жабатын жеткілікті не бөлінбеген пайда, не ағымдағы пайда болуы керек. Ал үлеспайда төлеуге қолма қол ақша керек. Сондықтан үлеспайда саясатын шешуде оның жойылу мүмкіндігін, сондай-ақ ссуда алу мүмкіндігін бірге ойластыру керек.

Тәжірибеге сүйенсек, үлеспайда ағыны тұрақтылығы аз АҚ қарағанда, үлеспайда ағыны тұрақты АҚ нарықта жоғары бағаланады.

Үлеспайда саясатын жүзеге асыру мен қалыптастыру әртүрлі мәселелерді шешуге бағытталған:

- Меншік иесі пайдасын ағымдағы тұтынуы мен оның болашақ өсуі арасындағы белгілі бір қатынасты орнықтыру;
- Акционердің меншігін максимизациялау;
- акцияның курстық құнын көтеру;
- үлеспайда төлеудің қалыптылығы;
- кәсіпорынның қаржылық жағдайының қалыптылығы туралы хабарлама;
- қатысушылардың бәріне бірдей тиімді төлеу формасын (қолма қол ақшамен, акциямен, акционерлік қоғам мүлкімен), сондай-ақ үлеспайда төлеу мерзімі мен кезеңдерін анықтау;

Қазақстан АҚ үлеспайда саясатын жасамайды, оны жарияламайды. Оның себебі жариялау маңызын түсінбеуден не инвестор тартуға мүдделі болмаудан.

Немесе қаржыландыратын өзге көздердің жеткілікті болуынан.

Жасалған үлеспайда саясаты сапасы не олар туралы корпоративтік ұжаттарда айтылу аз күйінде қалып отыр. Бұл оны жасаушылардың, осы ұжаттың мазмұны мен ролін түсінбеуге байланысты деген дұрыс болар.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Үлеспайда деген не?

2. Жай және ерекше акциялар бойынша үлеспайда төлеудің айырмасы неде?
3. Үлеспайда төлеу туралы акционерлік қоғам туралы заңының талаптары қандай?
4. Үлеспайда төлеу көздері не?
5. Үлеспайда саясаты деген не ?
6. Үлеспайда саясатының мақсаттары мен міндеттері қандай?
7. Компания төлейтін үлеспайда мөлшеріне не әсер етеді?
8. Үлеспайда мөлшерін анықтаудың қандай теориялары бар?
9. Компанияның үлеспайда саясатын қандай факторлар анықтайды?
10. Үлеспайда мөлшерін анықтаудың қандай әдістемелері бар?

9-тарау. Ақпараттың ашықтығы және айқындығы

9.1 Кәсіпорынның қызметінің ашықтығының мәні

Корпорация, немесе акционерлік қоғам, бұл компания өзі жүргізетін бизнестің өзінің меншік иелері/акционерлерінің пайдалана алуы үшін құрылып, жұмыс істейді. Акционерлік қоғамда өз акционерлері капиталының өсіміне қол жеткізу үшін корпорация бизнесімен басқарманы қамтамасыз етуге құрылған заңмен бекітілген басқару органы бар. Көптеген елдердегі сияқты, Қазақстанда да қолданылатын басқару органдарының стандарттық үлгісі басқарманың жоғарғы органы –акционерлердің жиналысы болып табылады деп шамалайды. Ірі фирмалардың қор биржасында, ашық рыноктарында сатылатын акцияларға акционерлердің едәуір саны, кейде бірнеше жүз немесе мыңдап қатысқанынан, осы акционерлер корпорация басшылығының қызметіне күнделікті бақылау мен мониторинг жүргізе алмайды. Осы себептен акционерлік қоғамдарда акционерлер жиналысы мен компания құрылымдарының басшылары арасында аралық- Директорлар кеңесі құрылады.

Оның негізгі міндеттерінің бірі болып қызметтің маңызды тараптары туралы өз акционерлерін корпорация басшыларының дер кезінде немесе толық ақпараттандыруына бақылау жасау болып табылады.

Қаржы және қаржылыққа жатпайтын ақпараттарға қажетті қол жеткізбей акционерлер дұрыс шешім қабылдай алмайды, сонымен акцияға салған ақшаларын жоғалтуы мүмкін. Сондай-ақ корпорация облигациясына өз қаржыларын салған инвесторлар басшылықтан алған ақпараттар негізінде облигацияларды сату немесе сатып алу туралы шешім қабылдайды.

Сонымен қатар, мүдделері бір салада сәйкес келіп, екіншісінде екіге бөлінетін корпоративтік қатынастарға қатысушылардың түрлі топтары пайда болады. Мүдделердің ортақтығы әдеттегі жағдайда корпоративтік

қатынастардың барлық қатысушылары өздерімен байланысты компания қызметінің пайда түсіруімен және жұмыс істеу тұрақтылығымен қорытындыланады.

Корпоративтік қатынастарға қатысушылардың негізгі топтарының мүдделерін қорыта отырып, олардың арасындағы төмендегі маңызды ерекшеліктерді айтуға болады:

Корпорация басшылығы/Менеджерлер:

- Олардың компаниясы акциясының дивиденттеріне немесе акция курстарына тіркелген кепілденген еңбек ақы мен қосымша төлемдер түрінде өздерінің сыйақыларын алады.

- Ынта білдіруші, ең алдымен өз жағдайының беріктігін, компанияның тұрақтылығы мен болжанбаған жағдайлардағы қауіпсіздікті төмендетеді (мысалы, компания қызметін қаржыландырудың артықшылығы сыртқы қарызға емес, бөлінбеген пайда есебінен). Компанияны дамыту стратегиясын жасап, іске асыру процесінде, тәртіп бойынша тәуекел мен пайда арасындағы ұзақ мерзімді мықты балансты қалыптастыруға бейім.

- Жұмыс істейтін компаниясына өзінің негізгі күшін шоғырландырады.

- Директорлар кеңесі ұсынған акционерлерге байланысты және компанияда жұмыс істеуге өзінің келісімін ұзартуға мүдделі.

- Компания қызметіне қызығушылық білдірген топтардың үлкен санымен тікелей өзара әрекет ететін (компания қызметкерлері, несие берушілер, тұтынушылар, жабдықтаушылар, аймақтық және жергілікті билік органды мен т.б.) және олардың мүддесін сол немесе басқа деңгейде еске алуға мәжбүр.

- Компания құны және қызметінің тиімділігін арттыру міндеттерімен байланысты емес немесе оларға қайшы келетін бірқатар факторлардың әсерінде болады (компания мөлшерінің ұлғаюуына ұмтылу, корпоративтік беделін, жеке мәртебесін арттыру құралы ретінде оның қайырымдылық қызметін кеңейту және т.б.)

Акционерлік меншік иелері (акционерлер/инвесторлар):

- Компания пайдасынан дивиденттер түрінде ғана компанияға түскентүсімнен шығындарды алып тастағаннан кейін, сондай-ақ олардың бағақесуінің жоғары деңгейі жағдайында акцияларды сату есебінен қалғаннанкейін компаниядан пайда алады. Тиісінше компанияның мол пайдасынажәне оның акциясының жоғары курсына мүдделілер:

- Жоғарғы тәуекелге баратындар:

1) алынбаған түсімдер, егеркомпания қызметі сол немесе басқа себептермен пайда түсірмесе;

2) банкротқа ұшыраған жағдайда компания несие берушілердің талаптарынқанағаттандырғаннан кейін ғана, өтемақы алады.

- Үлкен тәуекелмен бірге жүретін компанияның мол пайда табуғаәкелетін шешімдерді қолдауға бейімділігі.

- Тәртіп бойынша өз инвестициясын бірнеше компания арасында әртараптандырады, сондықтан инвестиция бір нақты компанияда жалғызтабыс көзі болып (немесе тіпті басты) табылмайды.

- Компания менеджментіне екі жолмен әсер етуге мүмкіндігі бар:

1) компания менеджменті қызметін қолдамау немесе қолдау және директорлар кеңесінің құрамын немесе басқа құрамын сайлау арқылы акционерлердің жиналысын өткізу кезінде;

2) оларға қатысты акцияларды сату жолымен, сонымен қатар қолданыстағы достастықтағы емес менеджментке акционерлердің компанияларды жою мүмкіншілігіне жол беріп, акция курсына әсер ету.

Несие берушілер (соның ішінде корпоративтік облигациялардың иелері):

- Компания мен олардың арасындағы келісімде белгіленген деңгейде пайда алады. Тиісінше, ең алдымен берілген қаржыны қайтару кепілі мен компанияның тұрақтылығына ынта білдірген. Жоғары тәуекелмен байланысты, мол пайданы қамтамасыз ететін шешімді қолдауға бейімделмеген.

- Компанияның үлкен сандары арасында өз салымын әртараптандырады;

· Компанияның қызметкерлері/жұмыскерлері:

- Ең алдымен оларға негізгі табыс көзі болып табылатын өздерінің жұмыс орнын сақтау және компанияның тұрақтылығына мүдделі болу

- Менеджментпен өзара тікелей әрекет ету оған байланысты, тәртіп бойынша оған әсер етуге өте шектелген мүмкіншілігі бар;

· Компания контрагенттері (оның өнімдерін тұрақты сатып алшылар, жабдықтаушылар мен т.б.):

- Компанияның тұрақтылығына, оның төлем қабілетіне және бизнестің ерекше саласындағы қызметінің тоқталмауына мүдделі;

- Менеджментпен өзара тікелей әрекеті;

· Мемлекет:

- Ең алдымен компанияның тұрақтылығына, оның салық төлеу қабілетіне, жұмыс орнын құруға, әлеуметтік бағдарламаларды іске асыруға мүдделі.

- Менеджментпен тікелей өзара әрекеті;

- Компания қызметіне жергілікті салық арқылы әсер етуі мүмкін;

Қатысушылардың корпоративтік қатынастары өзара әртүрлі әрекет ететінін байқағандай және олардың мүмкіншіліктерінің сәйкес келмеу саласы тым ерекше болғандықтан корпорациядан ашық ақпарат түрінде олардың мұқтаждықтарын жіктеуге болады

Демек, олар ақпаратты ашу жөніндегі компания менеджменті мен Директорлар кеңесі мүшелерінің әрекетіне әсер ететін аса белсенді топтармен жұмыс істеуі керек.

Осындай әсер етудің қорытындысы болып Ақпаратты ашу жөніндегі компания саясаты құжаты саналады. Бұл құжат, қай ақпарат

қандаймөлшерде және тәртіпте, стейкхолдердің қай тобына және қандай тәсілмен беріледі, соны анықтайды.

9.2 Ашуға жататын қаржы ақпараты

Алдыңғы бөлімдегі кестеде түрлі стейкхолдер топтарының шешім қабылдауы үшін қажетті ақпараттар түрлерінің жүйелі тізімі келтірілген.

Барлық стейкхолдерлер үшін қажетті ақпараттардың аса маңызды түрлеріне пайда мен шығын туралы есеп, ақша қаражатының айналымы мен балансы туралы есеп - тұрақты жарияланатын қаржы есептерінде болатын корпорацияның қаржы жағдайы туралы ақпарат жатады.

Ұлттық экономиканы жаһандандыру жағдайында бір тараптан ірі корпорацияларының ұлттық тиістілігін анықтау қиын, мысалы, "Ниссан жапон компаниясы акцияларының бақылау пакеті француздық "Реноға" тиісті немесе "Қазақмыс" компаниясын қазақстандық деп айтуға бола ма, оның басты офісі Лондон қаласында орналасқан, ал басқа жағынанқарағанда, корпорация басқа елдердің инвесторларының қаржыландыруына мәжбүр, мысалы Лондон қор биржасына капиталды тарту мақсатымен акциялардың көп бөлігін орналастыруды Ұлыбританиядан тысқары жерлерде негізгі бизнесі бар компанияларжүзеге асырады, біріңғай қаржы "тілінің" қолда болуы ерекше маңызға иеболады.

Басқа сөзбен айтқанда, капиталды тарту мүмкіншілігін іздеуші барлық әлемнің корпорациялары қаржы есебін олардың ұлттық тиістілігіне байланыссыз кредит берушілермен және инвесторларға түсінікті форматта және түрде қаржы есебін дайындау қажет.

Корпорация ішіндегі қаржылық есепті бухгалтерлік қызмет дайындайды, яғни көптеген елдердің компаниялары қабылдауы тиіс қаржы есептерін дайындауда біріңғайланған немесе біртұтас бухгалтерлікережесін құру қажеттілігі туындады.

Осы мақсаттар үшін 1973 жылы халықаралық орган құрылды, оныңмақсаты бухгалтерлік есептің біріңғай стандарттарын жасап, алға жүрүболып табылады. 2003 жылы бұл орган қаржы есептемесін дайындаубойынша стандарттарды жасап, қолдануға ұсыныс білдіретін, қаржыесептемесінің халықаралық стандарты бойынша Кеңесті ұйымдастырған.

Қазақстанда осы стандарт бойынша 2003 жылдан бастап қаржы жәнебанкі мекемелері есеп жүргізсе, 2008 жылдың қаңтар айынан шағын жәнеорта бизнес кәсіпорындарын қоспағанда басқа барлық мекемелержүргізеді. Сонымен Қазақстан компанияларының бухгалтерлері дайындайтын 3 негізгі қаржы құжаты әлемнің басқа елдерініңинвесторлары мен несие берушілері үшін жеңіл оқылатын және түсініктіболуы тиіс.

Алайда, инвесторлар қаржы есептемелеріндегі мәліметтерге сене алама? Қаншалықты дұрыс есептелгені, мысалы, пайда және зиян шегуі туралы есепте компания қалай зиян шекпей пайда тапқан?

Берілген баланстағы компания жылжымалы мүліктің көбіне ие екендігіне және өзінің міндетін жабу үшін жеткілікті қаражаты барлығы туралы мәліметке сенуе бола ма?

Компания барлық ықтимал инвесторлар мен кредиторларды өзінің кәсіпорнына шақыра алады, сатып алушылармен кездесу өткізеді, өнімдер үлгілерін жібере алады және т.б. Қаржының белгілі бір мерзімде қажет болуынан шешімді тез қабылдайтын инвесторларға, тіпті компанияның өзіне осы керек пе?!

Шарасыз жағдайда осыны шешу үшін компания дайындаған есептердің дұрыстығын инвесторлар үшін куәландыруды бекітетін және инвесторлар мен кредиторлар сенім білдіретін арнайы мекемелердің қолда болуы қажет.

Мұндай мекемелер аудиторлық компаниялар болып табылады, олардың негізгі бизнесі 3 қаржы есептемелерін дайындаған компаниялардың дұрыстығын тексергенде жасалады. Осыған қарамастан әлемнің әр елінде аудиторлық компанияның үлкен бөлігі бар, олардың қызметі әдетте заңмен және кәсіби қоғамдастықпен реттеледі, өз қызметінің көлемі бойынша төрт аудиторлық компанияға бөлінеді- Ernst & Young, Deloitte & Touche, PricewaterhouseCoopers, KPMG.

Тәртіп бойынша, компания халықаралық нарықтан капиталды тарту мақсатымен облигациялар және акциялар шығарады, қаржы есептеріндетүрған мәліметтердің дұрыстығын дәлелдеу үшін осы төрт аудиторлық фирмаға баруға болады. Өз кезегінде, инвесторлар, ең алдымен компанияның есептілігін талдағанша, оның аудитор компаниясымен куәландырылған ба, атап айтқанда қайсысымен, соған көңіл бөлуі керек.

Осы себептен көптеген елдердің заңдық деңгейінде корпорация олардың қаржы есептерінің аудиторы кім екенін және қанша мерзімде болатыны туралы мәліметті ашу талаптарын белгіледі.

Аудиторлық компаниялар және өздері жалдаған аудиторларға төлейтін олардың тұтынушылары – корпорациялар арасындағы даудамайларды болдырмау үшін бірқатар елдердің заңы көптеген жылдар бойы бір аудиторлық компания қызметін пайдалана алатын компаниямен арадағы жылдарды барынша азайтады.

Enron энергетикалық компаниясы банкротқа ұшыраған ерекше жағдайда аудитор компаниясы мен оның тұтынушысы-корпорация арасындағы бейресми тығыз қатынасын белгілеу жағымсыз үлгі болып табылады.

Arthur Andersen аудитор компаниясы Enron қаржы есептеріне аудит жүргізіп қана қоймай, осы корпорацияға басқа да кеңесші қызметтер көрсетеді, сонымен қатар, оның бұрынғы басшылары Enron Директорлар кеңесінің құрамына енген.

Сонымен қатар, Arthur Andersen корпорацияның қызметін дұрыстапталдай алмады, ол өз кезегінде сол операциялардың қаржы

есептерінде белгіленбей кейіннен ірі энергетикалық компания Enronды банкротқа ұшыратты

Дау-дамай туғызған тексеріс қорытындысы Arthur Andersen өзінің таралуына әкеп соқты, өйткені инвесторлар мен кредиторлар осы аудиторфирмасы жүргізген қаржы есептері мәліметтеріне сенбеді, ал тұтынушы-корпорациялар өздерінің қаржы есептерін тексеру үшін өздерінің абыройын жоғалтқан аудиторларды шақырудан бас тартты.

Корпорациялардың қаржы есептерін дұрыс жасағанына сапалы бағаберу үшін аудиторлар:

1. корпорацияның ішкі аудит жүйесінің сапасына баға беру үшін корпорацияның қызметкерлерімен және менеджерлерімен кездесу;

2. өздеріне тауарлар қалдығы сияқты, корпорация активтеріне түгендеумен тексеруді жүргізу;

3. бухгалтерлік есепті жүргізудің дұрыстығына іріктемелі қайта тексеру жүргізу;

4. қарыздар мен борыштар көлемінде корпорация сатып алушыларынан және жабдықтаушылардан дәлелдеме алу;

5. корпорация басқармасының пайда түсірімділігін, төлем қабылетін және тиімділігін бағалайтын қаржы коэффициенті есебімен корпорация есептеріне қаржылық талдау жүргізуге міндетті;

Аудиторлар тексерісті толығымен аяқтаған соң, олар арнайы тәуелсіз аудиторлық есепті дайындауы қажет, ол акционерлік компанияның барлық инвесторлары, кредиторлары және стейкхолдерлері үшін қол жетімді болып табылады.

Ақпаратты ашу талаптары көптеген дамыған және дамушы елдердің заң актілері сияқты Қазақстанның да заңдарымен реттелетін міндетті шарт болып табылады.

Құнды қағазды сату немесе сатып алу туралы инвесторлардың шешімін қабылдауы үшін қажетті ақпараттарды ашуға заң бойынша талап етілетін көлемі үнемі ұлғайып тұрады. 1 Бұл шешімді қабылдау дамыған мемлекеттер сияқты дамушы мемлекеттер үшін де әділетті. Мысалы, Қазақстанда акциясы Қазақстан қор биржасының (KASE) ресми листингіне енетін акционерлер компаниясы тоқсан сайын биржаға өздерінің қаржылық есептерін тапсырады, жыл қорытындысы бойынша оларды аудиторлық тексеріспен куәландырады. Мұнда бұл қаржылық есептер ашық сипатта болады және биржаның ресми веб-сайтынан алғаннан кейін бірден басылымға шығады. Сондай-ақ Қазақстанның құнды қағаз нарығы туралы заңда құнды қағаздың компания-эмитенті барлық стейкхолдерлер алдында төмендегідей ақпараттарды ашуға міндетті:

- Эмиссиялық құнды қағаз шығарылымының аңдатпасы;
- Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес уәкілетті орган ұсынған есептердің шығарылымы;
- Қаржы есептілігіне енгізілгендері;

- Аудиторлар жүргізген қаржы есептеріне түзетулер енгізу мен теңгерімнен тысқары міндеттемелерді ашу. Бұрында корпорация өзінің қаржы есебін жариялаған кезде баланс, пайда және шығындар туралы есептерін, қаржы айналымы туралы есептердің бәрін тек ғана басылған аудиторлық есептерде куәландырылған. Жаңа талаптардың енгізілуіне байланысты, компания аудиторлар тексерген қаржы есептерін ғана жариялап қоймай, аудиторлардың есепке қандай түзетулер мен енгізулер енгізгені көрсетіледі. Сонымен, егер аудитор компаниясы қаржы есептеріне едәуір түзету енгізсе, онда компанияның бухгалтерлік қызметікүзырлы емес немесе компания қаржы есебін әдейі бұрмалағанын инвестор дәл нақты біледі. Екі жағдайда да, ақылды инвестор осындай компанияның құнды қағазын алудан бас тартады немесе өзінің тәуекелінің өтемақысы ретінде олардан үлкен қаржы талап етеді.

Компаниянің меншіктегі капиталымен/акциясымен кез келген операция жасау туралы есепті құнды қағаз бойынша Мемлекеттік комиссияға компания басшылығының 2 күнге дейін тапсыру мерзімі төмендетіледі. Бұл жаңалық компания басшыларының инсайдерлік келісім жасауға мүмкіншіліктерінің аз болуы үшін қажет. Инсайдерлік депбасқа инвесторларға жеткіліксіз ақпараттардың құпиялығына қолжеткізетін тұлғалардың құнды қағаздармен (акциялармен және облигациялармен) келісім жасауын айтады. Компания басшылығы, егер басқа инвесторларға қарағанда ақпаратпен ерте танысса, мысалы, компанияның пайданы көп тапқаны немесе зиянға батқаны туралы ақпаратты елден бұрын біліп басқаларға жария болғанша компанияның құнды қағазын сату немесе сатып алу мүмкіндігін пайдаланады. Құндықағаз бойынша Мемлекеттік комиссияны 2 күннің ішінде шұғыл ақпараттау қажеттілігі корпорация басшылары/менеджерлерінің жекепайдасын алуы үшін қол жеткізген инсайдерлік ақпаратты теріс пайдаланады.

-акционерлік меншік түріндегі компаниялар/корпорациялар өздерініңбасшыларына үйлер мен пәтерлер сатып алуға несиелер беруден басқанесиелер мен қарыздар бере алады. Осы талап компания басшыларыныңкомпания қаржысын өзінің жеке мақсатына пайдалану мүмкіншілігіншектейді, оның ішінде компания несиесін оның құнды қағазын сатыпалуға инсайдерлік мәміле жасау үшін пайдаланбайды.

-Корпорацияның Директорлар кеңесі тарапынан басшы жұмысына қадағалау сапасын арттыру және ішкі қаржы бақылауын күшейту. Осы заң нормаларын енгізу корпорацияға қаржы есептерін дайындайтын қызметтерді және осы есептің дұрыстығын тексеретін, яғни ішкі аудиттің жеке қызметін енгізді.

-корпорацияның жоғарғы басшылығы үшін этика кодексін енгізу.

Сонымен корпорация басшылығы акционерлердің қабылдаған этика кодексін бұзса, ол тек жұмыстан босатылып қана қоймайды, басқа компаниядағы осыған ұқсас лауазымға орналасуға мүмкіндігі болмайды.

- Кеңестің аудит бойынша комитетіне енетін Директорлар кеңесінің мүшесі өз тәжірибесі бойынша міндетті түрде қаржыгер болуы керек. Бұл талап басқарушы ғана емес бақылаушы орган ретінде Директорлар кеңесінің ролін арттырады.

9.3 Ашылуға жатпайтын қаржылық емес ақпарат

Стейкхолдердің дұрыс ақпаратына бірінші кезекте қол жеткізу маңыздылығына қарамастан, сондай-ақ акционерлік қоғам қызметі туралы қаржылыққа жатпайтын ақпаратқа қол жеткізу қажет.

Мұнда компания басшысының ауысуы туралы дер кезіндегі мәлімет, кейде инвестор үшін жарияланған тоқсандық қаржы есебінен маңызды болады.

Директорлар кеңесінің ролі мен құрамы, сондай-ақ компанияда корпоративтік басқару кодексінің болуы, меншік құрылымына жататын ашылуы тиіс корпорация туралы маңызды қаржылық емес ақпарат жатады.

Акционерлік қоғамды басқарудың жоғары органы акционерлер жиналысы болып табылады, онда шешім бір акция - бір дауыс қағидасы бойынша қабылданады, миноритарлық акция пакетін алған инвесторлар негізгі мажоритарлық, меншік иелерінің келісімінсіз шешім қабылдай алмайды.

Теория мен практикада, егер онда бір немесе бірнеше ірі акционерлер болса немесе, егер керісінше компанияның әрқайсысы ірі пакет акциясына ие көп инвесторлардың қатарына жатса, компанияның қаншалықты тиімді жұмыс істейтіні туралы бірінғай пікір болмайды. Жалпы, мажоритарлық және миноритарлық акция пакеттерінің қатынас құрылымы елден елге ерекше ауысады және корпоративтік басқару моделіне байланысты.

Ағылшы-американ модельдері бар елдерде меншіктік корпоративтік басқару көп жайыла таралған, континенталдық еуропалық (неміс) елдердегі меншіктік корпоративтік басқару шоғырланған.

АҚШ-тың ірі компанияларында компания акциясының 50%-нан астамын ұстаған блоктары жоқ. Ал, Германияда жекелеген компаниялардың 5% -нан төмені 9,5% блокта болады. Мұнда 38% блок компанияның 75% астам акциясынан тұрады. Акцияның барлық блоктарының жартысынан көбі бақылау пакеттері болып табылады, 14% акция блоктары-оқшауланған пакеттер болып саналады.

Осы шаралардың бәрі Кодекс талаптарын сақтайтын акционерлік компанияларды ынталандыруға бағытталған. Инвесторларға келетін болсақ, олар үшін компанияның корпоративтік тәртіп стандарттары мен принциптерін сақтау тиісті корпорациялардың акцияларын сату немесе алу туралы пайымдалған шешімді қабылдау негізгі факторлар ретінде шығады.

Ірі корпорациялар меншікке (акционерлерге) жатады, алайда жоғарғы басшылармен бақыланады (меншік иелерінің жалдаған менеджерлері).

Осындай бөлулер қарапайым проблеманы тудырады Неге жалданған басшылар меншік иелерін қамқорлыққа алуы тиіс? Басшылар меншік есебінен көбіне өз пайдасын табу үшін басымды жағдайды қоюы мүмкін.

Егер меншік иелері менеджерлер тәртібін тиімді бақылауға алмаса, онда олар ерте ме кеш пе корпорация активіне қызмет көрсетуі үшін, ең алдымен өз мүддесі үшін пайдаланады. Мұнда менеджер өз әрекетімен акционерлерге ғана зиян келтіріп қоймайды, басқа топтар стейкхолдерлерге-кредиторларға, сатып алушыларға, жабдықтаушыларға және қызметкерлерге тіпті өзіне де залалы тиеді.

Жалданған менеджерлердің осындай әрекеттерін болдырмау әдістерінің бірі болып, басқа стейкхолдерлердің мүддесі үшін жұмыс істеуге, оларға атқарған жұмыстарына дұрыс ақшалай қаржы төлеу табылады. Осы өтемақының құрылымы бірқатар елдердің заңдылықтары бойынша ақпаратты ашуға міндетті болып табылады.

Егер акционерлер мен басқа да стейкхолдерлер корпорацияның жоғарғы басшыларына бонустар, еңбек ақыларын төлеу жүйесі мен деңгейін білсе, онда ол біріншіден, «мысалы акция курсының өзгеруі және менеджерлер алатын төлемдерді салыстыру») менеджерлер әрекетінің тиімділігін бағалауға қосымша бақылау қояды, екіншіден стейкхолдерларға емес, тек өзіне жұмыс істеу менеджерлер үшін қосымша ұстайтын фактор болып табылады.

Қазақстанда атқарушы органға сыйақы туралы ақпарат құпия болып қалуда. Сондықтан "Қазақтелеком" АҚ жоғарғы басшыларының сыйақылары туралы дау-дамай болғаны белгілі.

Кейінгі жылдары көптеген ірі корпорациялардың жекелеген топтағы адамдардың өмірі және қоршаған ортамен қосылуы бірқатар мемлекеттің салыстырмалы роліне айналды, мемлекетке жататын қорлар ұсынған инвесторлардың көбі корпорациядан әлеуметтік және экологиялық есептерді дайындауды талап етеді.

Өз кезегінде, әлеуметтік мақсатына қол жеткізуге ұмтылған корпорация өз беделін жоғарлатып және де олардың қызметі туралы жағымды пікірлердің болуы, сатуды жоғарлатуға, жұмысқа аса дарынды мамандарды жалдауға, мемлекеттік рұқсаттар мен лицензиялар алуға, процесті жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, корпорацияның қаржылыққа жатпайтын қызметі туралы ақпаратты ашқан кезде Экономикалық Үлгімақтастық және Дамыту жөніндегі ұйымдармен анықталған корпоративтік басқару тиімділігі қағидасын бетке ұстайды (ОЭСР):

- адалдық: инвесторлар олардың меншіктерін айырудан адал қорғайтынына сенімді болуы керек;
- айқындығы: кәсіпорын өзінің қаржылық жағдайы туралы дұрыс және толық ақпаратты дер кезінде ашуы керек.
- есептілігі: кәсіпорын менеджерлері меншік иелеріне немесе Директорлар Кеңесінің мүшелеріне және аудиторларға есеп беруі тиіс.

· жауапкершілік: кәсіпорын заңы мен қоғамның этикалық нормаларын сақтауы тиіс.

Корпоративтік басқару тиімділігі, көбінесе акционерлер, инвесторлар және басқа ынта білдіруші тұлғалар үшін компания туралы ақпаратты қанша ашық көрсете білгеніне байланысты. Инвесторлар қаржысын тартатын қазіргі заманғы корпорация өз бизнесінің барынша ақпараттық ашықтығы мен шынайлығына ұмтылады. Ақпаратты аса тиімді ашу түрлеріне тәжірибеде көрсетілгендей төмендегілер жатады:

1. компания сайтына қажетті материалдарды орналастыру, олар:
  - Директорлар кеңесінің мүшелері мен компанияның жоғарғы менеджерлері және олардың өмірбаяндық мәліметтері туралы ақпарат;
  - компанияның ұйымдық құрылымы және негізі бөлімшелері мен бизнес құрылымдары туралы мәлімет;
  - негізгі акционерлер және олардың капиталдағы үлестері туралы ақпарат;
  - қаржылық есептілік және талдамалы қаржылық мәлімет;
  - компания тарихы;
  - ағымдағы жаңалықтар;
  - жарғы және компанияның бірқатар ішкі құжаттары;
  - директорлар кеңесінің мәжілістері туралы ақпарат.
2. жылдық есепті жариялау;
3. тоқсандық есептерді және маңызды фактілер туралы хабарламаларды шығару;
4. жарнамалық-ақпараттық материалдарды жариялау;
5. инвесторлар мен талдаушылар үшін роуд-шоу, баспасөз конференцияларын өткізу жөнінде жұртшылықпен байланысы бойынша басқарма жұмысы туралы ақпарат;

Көптеген компаниялар өндіріс және тұтыну мөлшері туралы мәліметті ашып, анықтығының жаңа деңгейіне шығуда. Мысалы, "Норильский никель" компаниясы айқындықтың жаңа деңгейіне шықты және платина тобындағы қымбат металдарды шығару және тұтыну туралы мәлімет береді.

Егер инвесторларға әсер ететін Қазақстан компаниялары туралы, олардың қаржы және қаржылыққа жатпайтын қызметтері туралы Интернетке ұсынылған ақпараттарына баға беретін болсақ, олар өте аз. Бұл компаниялардың инвесторлар тартуға қызығушылығы жоқ немесе ақпараттың ашылуы мен айқындығы болып табылатын мұндай құралды жақсы түсінбейді.

9.4 Инвесторлардың корпорация туралы нақты ақпараты

Инвесторлардың назарына корпорация туралы нақты ақпаратты ашу мен жеткізу тәсілінің бірі (инвесторлар қаржысын тартуға ынтабілдірген корпорациялар үшін қажетті әрекет) құнды қағаздармен жұмыс істейтін

арнайы мамандандырылған мекемелерге бару болыптабылады. Мұндай мекемелерге инвестициялық банктер, құндықағаздар нарығында жұмыс істейтін аналитиктер мен рейтингтікагенттіктер жатады.

Инвестициялық-банк қызметі корпорацияға жаңа борыштық міндеттермен акция эмиссиясын жасауға көмектеседі. Компания құнды қағаздыңбірқатар түрлерін шығарады. Банк компанияға оның жағдайынабайланысты капиталды тартатын сомаға (акциялар, облигациялар жәнет.б.) құнды қағаздардың оңтайлы үлгісіне қатысты кеңестер береді.

Инвесторлар-акционерлерге құнды қағаздарды сату процесі бірінші кезекте құнды қағазды тіркеуге байланысты және құнды қағаздар менкомпания туралы ақпараттан тұратын алдын ала жоспар енгізеді. Ол, мысалы, компанияның қаржылық жағдайын толық, оның коммерциялық қызметін, басқару командасының тәжірибесін, сондай-ақ бұл қаржы қалай қолданылады соны жазуына болады, банк құнды қағаздар эмиссиясына ынта білдірген инвесторлар үшін соңғы жоспар болып таратылды. Бұл ақпарат инвесторларға кәсіпорын жағдайы мен эмиссияның құнды қағаздарын алу туралы шешім қабылдауға жәрдемдеседі. Басқаша айтқанда, инвестициялық банктер ақпараттың маңызды және акционерлік компанияның бақылау көзі болып табылады.

Банкирдің ұсынысы мен жоспары инвесторларға компания туралы ақпарат тапсырады. Ұсыныс- бұл эмиссияны сату мен қызығушылықтудыру үшін банкирлер қабылдайтын маркетингтік компания. Олар зейнеткерлік және үлестік қорлар сияқты ірі институттық инвесторларғабару және негізгі іскер және қаржылық орталықтар бойынша сапарлар ұйымдастырады.

Жеке инвесторларға сату үшін инвестициялық банктер өзінің брокерлікоперацияларын пайдаланады. Компания-эмитент туралы ақпарат, әсіресекомпания жаңа болған кезде маңызды. Компания IPO аясында алғаш ретөзінің акцияларын ұсынады (алғашқы ашық акцияны орналастыру), бұлкомпания тәртіп бойынша инвесторларға таныс емес. Инвестициялық банктер жинаған ақпарат фирмалар туралы жалғыз тәуелсіз мәлімет көзі болуы мүмкін. Сондықтан инвесторлар оңтайлы инвестициялықшешімді қабылдауға банк компанияға қатысты барлық ақпараттарды ашады деп күтеді.

Акционерлердің меншігінің әділ баға бойынша бағалануының кепілдік механизмнің бірі-тәжірибеге тәуелсіз талдау агентінің/бағалаушысы тартылады. Компанияның кредит беру қабылетін бағалау үшін кредиттікмекемелер фирманың қаржы жағдайын, бизнес-жоспарларын жәнестратегиясымен танысатын қаржы талдаушыларын жалдайды. Бұлталдаушылар компанияның жарияланған қаржылық есептерімен тиянақты түрде танысады. Олардың зерттеулеріне көмектесу үшін талданатын компания агенттікке үлкен орта үшін арналмаған, сонымен қатар кінаратқоятын ақпараттарды бере алады. Компания арнайы ақпараттарды ашуға міндетті емес, алайда оны жиі жасайды. Олар

шығаратын құндықағаздың инвесторлар мен кредиторлардың салған қаржыларының сенімді және табысты тәсілмен сақталатындығы агенттікті сендіру үшін жасалады.

Тексеру жүргізген кезде талдаушылар көбіне бағаланатын компанияның президентіне және басқа басшыларына тікелеймәселелермен баруға құқылы.

Кредиттік-рейтингтік агенттік ықтимал жабдықтаушылар үшін облигацияларды бағалайды. Инвесторларды, ең алдымен осы кредиттік-рейтингтік агенттіктердің көңіл аударатын заты ретінде облигациялармен байланысты тәуекел ойландырады. Облигация қауіпсіздігінің деңгейі белгіленген табыс инвестицияларын кім таңдайды соларға өте маңызды.

Облигациядан, оны ұстаушы егер, облигация қызметінің мерзімі бойы және облигацияны жабу жөніндегі негізгі қарыз төленген кезде барынша табысқа ие болады.

Корпоративтік облигация қауіпсіздік бағасынан өтеді, нәтижесінде фирмаға рейтинг беріледі. Бұл рейтинг инвесторларға облигация тәуекелінің мөлшері туралы ақпараттайды.

Рейтингтік агенттіктер жариялаған стандартты рейтингтер облигацияға қатысты корпорацияның төлем қабылетіне ғана баға береді және акцияға салу сенімділігі мен пайдасын бағалайтын, стандарттанған септерді құруда мұқтаждық пайда болатын, кейде акцияға салынған тұрақты табыстарды жеткілікті тарату компания қабылетіне қатысты ешқандай ақпарат бермейді.

Жоғарыда келтірілген себептер бойынша түрлі индекстер пайда болды, олардың ішінде FTSE Good корпоративтік жауапкершіліктің әлемдік стандартына сәйкес компанияның табысы бағаланады және инвесторларды тарту мақсатымен енгізілген. Оны енгізу мақсаты корпоративтік басқару сапасының көрсеткіші бойынша ғана акция бағасымен жасалады, яғни бұл индекс бірқатар корпорациялардың акцияларына салынған салымдардың сенімділігі мен сақталуын анықтайды.

Индекс 2004 жылы желтоқсанда енгізілген, бағаны 2005 жылдың сәуірінде жарияланды. Индекс АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Еуропа елдері үшін енгізілген, яғни еуро аумақтар мен дамыған елдер үшін.

Компания көрсеткіштердің кең спектрі бойынша бағаланады: 61-американ компаниялары үшін, 55-қалған барлығы үшін. Негізінен американ компаниялары үшін қосымша көрсеткіштер штаттарға байланысты ерекшеліктері бар монополияға қарсы заңдылықтар туралы ережеге қатысты.

Корпоративтік басқару сапасын бағалайтын индекстер көрсеткіштердің сегіз негізгі топтарын енгізеді, бұл 1) директорлар кеңесі, 2) аудит; 3) жарғы және компанияның жарғылық нормативтері; 4) қосылуы туралы ереже; 5) компания директорлары кеңесінің жоғарғы басшылығына және мүшелеріне сыйақы беру; 6) дамушы

факторлар; 7) меншік құқығы; 8) директорлардың білім деңгейі. Өз кезегінде әр топқа төмендегі бағакөрсеткіштері бөлінген:

1. Директорлар Кеңесі:

- директорлар кеңесі мүшелерінің көбі тәуелсіз болуы керек;
- лауазымға тағайындау және сыйлық беру жөніндегі директорлар кеңесінің комитеті толығымен тәуелсіз директорлардан тұрады;
- атқарушы менеджер/басшының екі компаниядан артық басқаруына болмайды (акционерлік меншік түрі);
- бұрынғы атқарушы менеджер/басшылар Директорлар кеңесінің мүшесі болмауы тиіс.

2. Аудит:

- директорлар кеңесінің аудиті бойынша комитет толығымен тәуелсіз тұлғалардан тұруы керек;
- Кеңесші қызмет көрсетуге төлем аудит қызметіне қарағанда төмен болуы тиіс

3. Компания жарғысы және жарғылық нормативтері:

- Кез келген жарғылық ереже арнайы мәжілісті шақыруға уәкілетті акционер қабылдауы тиіс.

4. Қосылуы туралы ереже:

- Компанияның жарғылық ережесі мәжбүрлеп бақылауға ауысунемесе меншік құқығынан тәуелсіз болуына мүмкіндік бере ме?

5 . Компания директорлары кеңесінің жоғарғы басшылығына және мүшелеріне сыйақы беру:

- Барлық альтернативті варианттармен дұрыс түрде сыйақы әдісі ментәсілдері салыстырылды ма;
- жұмысқа қабылдағаннан кейін Акционерлер сыйақы төлеу әдістері мен тәсілдерін бекіту қажет пе;
- атқарушы менеджерлер мен басшылар сыйақының бөлігін акция түрінде қабылдай ала ма

6. Дамушы факторлар:

- директорлар кеңесі мүшелерінің зейнеткерлікке шығу жасы;
- атқарушы менеджерлер мен басшылар үшін құзырлығын берутәртібі жоспарының болуы.

7. Меншік құқығы:

- директорлар кеңесінің мүшелері компания акциясына ие ме ?

8. Директорлардың білім деңгейі:

- Директорлар кеңесінің мүшелері мен атқарушы менеджерлер/басшылардың білім деңгейін анықтау

Компания жалпы бағаны алмас бұрын түрлі даулы мәселелер талқыланады. Директорлар кеңесі мүшелерінің тәуелсіздігі мен құрылымына маңызды көрсеткіштер болып қаралады және жалпы бағаның- 44% алады, содан кейін құқық және акционерлердің құқықтарын қорғау-21%; аудит процессі кезіндегі тәуелсіздік пен тұтастығы-17%; атқарушы менеджерлер мен директорлар кеңесінің мүшелері— 9%;

Талдаушы компаниялар мен инвесторлардың жалпы пікірі жаңаиндекстің пайда болуы басқару сапасын арттырады және табысты басқарутәжірибесін алуға компанияның мәртебесін көтереді.

Ақпаратты инвесторларға және басқа стейкхолдерлерге шұғыл беруқажеттілігі құнды қағаздармен инсайдерлік сауда үшін мүмкіншіліктердің төмендеу маңыздылығымен ерекшеленеді. Инсайдерлік ақпаратқа құнды қағаздың нарықтық барынша әсер етуі, компания қызметі туралы, оның құнды қағаздары мен олармен келісім-шарт жасасу туралы ақпараттар жатады. Компанияда инсайдерлік ақпараттың айналымын реттеудің болмауы компания қызметіне дұрыс әсер етпейтін, оған қолы жететінтұлғалардың бұл ақпаратты дұрыс қолданбауы тиіс.

Егер Қазақстан туралы айтатын болсақ, Қазақстан компаниясының акционерлерді тартуы және ұстап қалу құралы ретінде ықтималинвесторлармен және акционерлер берілген ақпаратты әлі де болса нашар пайдаланылады.

Биржадағы листингіде берілген компаниялар өздерінің сайттарында компанияның ақпараттық қауіпсіздігі үшін зиянсыз басуға болатын барлық ақпараттарын жарияламайды. 2008-2009 жылдардағы қаржыдағдарысы мен қаржыландыру көзін еліміздің ішінен іздеу осы жағдайды таяу арада өзгертетіні сөзсіз.

Талқылауға қойылатын сұрақтар:

1. Акционерлік қоғамға шынайылық пен ақпаратты ашу неге керек?
2. Стейкхолдерлердің негізгі топтарын ақпараттаудағы айырмашылығы неде?
3. Стейкхолдерлердің түрлі топтарына қандай ақпарат ашу керек?
4. Ақпаратты ашу әдістері қандай?

10-тарау Акционерлік қоғам қызметіне бақылау

10.1 Ішкі бақылау

Ішкі бақылау жасауға қатысушылар және /немесе сенімді тұлға, болмаса уәкілетті қатысушылар, акционерлердің жалпы жиналысы және басқа да олтұлғаларға уәкілетті адамдар жүргізеді. Қоғамды бақылау деген – қоғамның неізанды тұлғаның шығарған шешімін анықтау мүмкіндігі.

Егер акционерлердің құқығын қараса, оларда төмендегі бақылау функцияларын бөліп қарауға болады (Заңның 14-бабы):

1) қоғамды басқаруға, осы Заң және қоғам Жарғысы аясында қаралған тәртіппен қатысу;

3) қоғам қызметі туралы ақпарат алуға, оның ішінде қоғамның қаржылық есебімен қоғам жарғысы не акционерлердің жалпы жиналысы анықтаған тәртіп бойынша танысуға;

4) қоғам тіркеушісінен көшірме алуға немесе құнды қағаздарға меншік құқы барын растайтын номинальды ұстаушы алуға;

5) қоғам акционерлердің жалпы жиналысына қоғамның директорлар кеңесіне сайлауға кандидатура ұсынуына;

6) қоғам органдары қабылдаған шешімді сот тәртібімен даулау;

7) қоғамға оның қызметі туралы жазбаша сұраныспен өтінім жасауға, өтінім қоғамға түскен мерзімнен 30 күн ішінде дәлелді жауап алуға;

Ірі акционерлердің тағы да мынадай құқы бар:

1) акционерлердің жалпы жиналысының кезектен тыс шақырылуын недиректорлар кеңесі акционерлердің жалпы жиналысын шақыру туралы терісжауап бергенде оның шақырылуын талап етіп сотқа беруге;

2) осы Заңға сай директорлар кеңесіне акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібіне қосымша сұрақтар енгізуге ұсыныс беруге;

3) директорлар кеңесі отырысын шақыруды талап етуге;

4) Аудиторлық ұйымдардан өз есебінен қоғамға аудит өткізуді талап етуге.

Әрине, мұнда бақылау деген сөз жоқ, дегенмен жоғарыдағы құқықты пайдалана отырып, акционер қоғам қызметін бақылай алады.

АҚ жоғары органы - қоғам қызметін бақылайтын, өз шешімінің орындалуын, директорлар кеңесі мен атқарушы орган қызметін бақылайтын жалпы жиналыс болып табылады.

Ал, егер акционерлер құрамына мемлекеттік орган кірсе – мемлекеттік акциялар пакетін иеленіп, пайдалануға құқы бар; ҚР Заңына сай

акционерлердің жалпы жиналысы құзіретіне кіретін – мемлекет мүддесін алып жүретін - онда ҚР үкіметі мемлекеттік акциялар пакетін пайдаланып, иелік етуші мемлекеттік органдар бойынша сұрақтар тізімі беріледі, акционерлердің жалпы жиналысы мемлекетті ҚР Үкіметін не /немесе мемлекет меншігіне нұсқау беруге құзіретті мемлекеттік органды қатыстыра отырып, қабылдауға ұсынылған жоба шешіміне жазбаша келісімді алдын ала беруге міндетті.

Бақылау акцияларының пакеті мемлекеттік немесе ұлттық басқарушы холдингке жататын қоғамның директорлар кеңесі (Ұлттық компания оған кірмейді) атқарушы органдар ұсынуы бойынша қоғамның қаржы-шаруашылық қызметінің орташа– жедел жоспарын бекітеді, оның орындалуын бақылайды.

Акционерлердің жыл сайынғы жалпы жиналысында қоғамның жылдық қаржылық есебі бекітіледі, акционерлердің қоғам ісіне және оның лауазымды адамдарына қарым-қатынасы мәселесі қаралып, қарау қорытындысы бекітіледі.

Компанияны директорлар кеңесі де бақылайды.

ҚР Үкіметінің 2001 жылғы 28 ақпанындағы №290 Кейбір акционерлік қоғамдар мен республикалық мемлекеттік кәсіпорындар қызметін бақылау және тиімді басқаруды ұйымдастыру бойынша шаралар туралы қаулысына сай мемлекет тарапынан Кейбір акционерлік қоғамдар қызметін бақылау және тиімді басқаруды республикалық және мемлекеттік кәсіпорындардың бақылау тиімділігін арттыру мақсатында, ҚР Үкіметі иелік құқы бар, мемлекеттік акциялар пакетін пайдаланатын кейбір акционерлік қоғам немесе мемлекеттік басқару органы болып есептелетін кейбір республикалық мемлекеттік кәсіпорындарға (әрі қарай-РМК) белгіленген заң тәртібінде өзгерістер енгізуді қамтамасыз етуді және мемлекеттік органдарға (әрі қарай құзіретті орган), бекітті. Және төмендегі міндетті қамтамасыз етуші ұйымдардың бірқатарының

Жарғысына қосымша енгізуді бекітті:

1. Қоғамның директорлар кеңесін бекіту (мемлекеттік басқару органы –РМК үшін) .

- Ұйымның орталық аппаратының штат қызметкерлерін;
- ұйымның есеп саясатын;

2) Қоғамның директорлар кеңесі төрағасының ұйым атынан (мемлекеттік басқару органы –РМК үшін) қорытындысы;

Ұйымның (қаржылық шаруашылық қызметі жоспары) орташа жеделдаму жоспарының орындалуы, қызмет нәтижесі ұйымның бірінші жетекшісінің жауапкершілігі мен оны материалды ынталандыруға тікелей байланысты. Ұйымның бірінші басшысымен контракт;

Жылдық аудитті өткізуге аудиторлық ұйымдармен келісім шарт;

3) Ұйымда ішкі аудиттің жеке құрылымдық бөлімі барлығы, оның жетекшісі қоғамның директорлар кеңесі төрағасы келісімімен тағайындалатыны (мемлекеттік басқару органы –РМК үшін);

4) Ұйымда ҚР Заңына және ҚР Заңына қарсы келмейтін қаржылық есеп пенаудиттің халықаралық стандарттарына сай жыл сайын мемлекеттік және орыстілдерінде жарияланған, уәкілетті мемлекеттік орган бекіткен, міндетті аудитөткізу кәсіби талаптарына сай, қаржылық жыл қорытындысы бойыншааудиторлық ұйымдардың Халықаралық бухгалтерлер федерациясы.

Аудиторлық практиканың халықаралық комитетінен ҚР ресми жариялауғажазбаша рұқсаты бар жыл сайынғы аудитты өткізу;

5) Таралымы 30 мың данадан асатын Қазақстан көпшілік ақпарат құралдарында, ҚР Қаржы министрлігі бекіткен жылдық және тоқсандыққаржылық есеп беру формасы бойынша жылдық жарияланымды мезгіліндежасайтын (аудиторлық ұйым растаған);

6) ұйым жетекшісінің шетелге іссапарды уәкілетті органмен келісуін;

7) қоғам директорлар кеңесі төрағасы (мемлекеттік басқару органы – РМКүшін) Қазақстан Қаржы министрлігінің мемлекеттік мүлік және жекешелендірукомитетіне, ұйымның қаржылық-шаруашылық қызметі туралы ақпаратынҚазақстан Қаржы министрлігі бекіткен формада , оның еншілес ұйымдарының,жеке ашып көрсетілген, тәуелді ұйымдардың, өз қатысуының үлесін есептеужәне актив қатысушыларының қаржылық есебінің көрінісін, ұйымдастыруқұқықтық формаларының қандай болуына қарамастан міндетін, осықызметкерлердің шығыны мен табысын, сондай-ақ топтастырылған өсімді

қорытындысымен төмендегі мерзімде беріп тұратын:

- 1-тоқсан қорытындысы бойынша, жарты жылда, 9 айға –есеп беру кезеңінен кейінгі екінші айдың 1 күнінен кешіктірмей;

- жылдық соңғы есеп берудің 4– айының 1 күнінен қалдырмай;

8) ұйымның бірінші жетекшісі қоғамның директорлар кеңесі жарты жылдықесеп беруі (мемлекеттік басқару органы –РМК үшін) еншілес, тәуелді, бірлесебақылауын ұйымдастыруды басқару туралы, сондай-ақ еншілес, тәуелді, біргебақылайтын ұйымдардың қаржы шаруашылығы нәтижелерінің негізгі ұйымқызметі көрсеткіштеріне әсері туралы;

9) ұйымның бірінші жетекшісі қоғамның директорлар кеңесі жылдық есебін (мемлекеттік басқару органы –РМК үшін) ұйым дамуының орташа жылдықжоспарын жүзеге асыру туралы. 2001 жылғы 6 наурыздағы №79-1 Акционерлікқоғам қызметін республикалық көлік-коммуникация кешені мемлекеттіккәсіпорындарын (ұлттық компания) бақылау және тиімді басқару, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 28 ақпанындағы № 290 Кейбір акционерлік қоғам мен республикалық мемлекеттік кәсіпорынның (ұлттық компаниялардың) қызметін бақылау және тиімді ұйымдастыру шаралары туралы Қаулысын орындау үшін республикалық мемлекеттік кәсіпорын менакционерлік қоғамның бірінші басшыларына арналған қосымшасындакөрсетілуіне орай, аталған ұйымдардың

Жарғысына заң аясында белгіленгендей, қосымша немесе өзгерістер енгізу үшін:

1. Қоғамның директорлар Кеңесі бекітуін:

Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген ұлттықкомпаниялардың орташа жеделдікпен даму жоспарына негізделген, алыс-беріс лимиті енгізілген, ұйымның жыл сайынғы бизнес жоспары;

Орталық аппарат бойынша шығыны бөлінген, демеушілік қаржысы(әлеуметтік шығын) есептелген ұйым бюджеті;

Ұйымның орталық аппаратының қызмет штаты;

Ұйымның есеп саясаты.

2. Ұйымның бірінші басшысының жыл сайынғы бизнес жоспары менқоғамның директорлар кеңесі алдындағы ұйым бюджетінің жүзеге асырылуытуралы тоқсан сайынғы есепті жүзеге асыру (уәкілетті органмен);

3. Ұйым атынан (РМК үшін- уәкілетті органмен) қоғамның директорларкеңесі төрағасының қорытындысы;

Ұлттық компаниялардың дамуының орташа жедел жоспарының жәнебизнес жоспарының, ұйым бюджетінің – орындалуының нәтижесінежауапты ұйымдардың бірінші басшысы және материалдық ынталандыруғатікелей тәуелділігінің алдын алатын, ұйымның бірінші жетекшісіменконтракт;

Жыл сайынғы аудитті аудиторлық ұйымдармен өткізуге келісім-шарттар;

4. ұйымда ішкі аудиттің жеке құрылымдық бөлімшелерінің болуы, басшысықоғам директорлар Кеңесінің төрағасының келісімімен тағайындалады (РМКүшін уәкілетті органмен);

3. ҚР Қаржы министрлігі бекіткен тізім бойынша ұйымдарда аудиторлықұйымдармен Қазақстан және халықаралық стандарттарға сай бухгалтерлік есеппен аудитті қаржылық жыл қорытындысы бойынша жыл біткен соң 90 күнненкешікпей жыл сайынғы аудитті өткізу;

4. Белгілі форма бойынша жасалған, ҚР Қаржы министрлігі бекіткен, жылдық және тоқсандық қаржы есебін (аудиторлық ұйым растаған) таралымы10 мыңнан асатын қазақстандық көпшілік ақпарат құралдарына уақытылыжариялау;

5. Несиелік рейтингін, несие рейтингі агенттігінің кемінде бірінде, ҚР Қаржы министрлігі бекіткен тізім бойынша, жыл сайынғы растауды жасау;

6. Ұйым басшыларының шетелге іссапарларына уәкілетті органның келісімін алу;

7. Қоғамның директорлар кеңесі төрағасының (уәкілетті орган - РМК үшін)ұйымның қаржылық-шаруашылық қызметі туралы тоқсандық, жылдықақпараттарын ҚР Қаржы министрлігінің Мемлекеттік мүлік және жекешелендірукомитетіне есеп беру кезеңінен кейінгі айдың 15-нен кешіктірмей беруі.

АҚ басқару органы директорлар кеңесі болып табылады, ол атқару органы –алқалы органды бақылайды немесе аты қоғам Жарғысымен анықталатын, атқаруорганының қызметін атқаратын тұлғаны бақылайды.

Директорлар кеңесі қоғам қызметіне осы Заң және қоғам Жарғысында көрсетілген акционерлердің жалпы жиналысы шешетін мәселелерден басқасынажалпы жетекшілік жасайды және:

Қоғамның жылдық қаржылық есебін алдын ала бекітеді;

атқару органының құрамының санын, уәкілеттік мерзімін, оның мүшелерімен жетекшісін сайлауды (сонымен бірге атқару органы қызметін деатқаратын тұлға) және олардың уәкілеттігінің мерзімінен бұрын тоқтауынананықтайды;

атқару органының мүшелері мен басшысының (сонымен бірге атқаруорғаны қызметін де атқаратын тұлға) лауазымдық жалақысының мөлшерімен еңбегін, сыйақы төлеу шарттарын анықтайды;

ішкі аудит қызметі құрамының санын, уәкілеттігінің мерзімін, оныңмүшелері мен басшысын тағайындауды сондай-ақ оның өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуын, ішкі аудит қызметі жұмыс тәртібін, еңбекақы мөлшері мен оны төлеу шартын, ішкі аудит қызметкерлеріне сыйақыберілу мәселесін анықтайды;

Корпоративті хатшыны тағайындап, оның өкілетті мерзімін және өкілеттімерзімінің уақытынан бұрын тоқтатылуын белгілейді, сондай-ақкорпоративті хатшының лауазымдық жалақы мөлшерін және оған тиесілісыйақы шарттарын анықтайды;

Аудиторлық ұйым қызметі мөлшерін төлеуді, сондай ақ мүлікті нарықтыққұны бойынша бағалаушыны анықтайды, мүлік-қоғам акцияларыныңтөлеміне берілген яғни ірі іскерлік келісім заты.

Қоғамның ішкі қызметін жүйелейтін құжаттарды (атқару органыныңқоғам қызметін ұйымдастыру мақсатында қабылдайтын құжаттарынанбасқасын) бекітеді, оның ішінде қоғамның бағалы қағазын жаздыру менаукциондар өткізу тәртібін, шартын жасайтын ішкі құжаттар;

Қоғамның филиалдары мен өкілдіктерін ашу мен жабу туралы шешімқабылдайды, олар туралы ережені бекітеді.

Демек, директорлар кеңесі жоғарыда келтірілген мәселелерді бақылайды,және де бағалы қағазбен байланысты барлық істерді, АҚ ірі іс мәмілелерініңбәрін бақылайды.

Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникация министрінің 2001жылдың 26 наурызындағы N 96-І "Республикалық мемлекеттік көлік коммуникациясы кешені кәсіпорындары және акционерлік қоғамдардың (Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникация министрлігіне берілген акциялардың мемлекеттік пакетіне иелік ету мен оны пайдалану құқығы) қызметін бақылау мен оны тиімді басқару туралы бұйрығы Республикалық мемлекеттік кәсіпорындар мен кейбір акционерлікқоғамдардың қызметін бақылау мен тиімді басқаруды ұйымдастыру мақсатындаакционерлік қоғамдардың және республикалық мемлекеттік кәсіпорындардыңбірінші басшыларына (Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникацияминистрлігіне берілген акциялардың мемлекеттік пакетіне иелік ету мен оныпайдалану құқығы) қосымшаға сай, аталған ұйымдардың

жарғысынақолданыстағы заң тәртібімен өзгерістер және , немесе толықтырулар жасалса, ол төмендегі істерді қамтамасыз ететінін көрсетті:

1) қоғамның директорлар кеңесі бекітеді:

Жыл сайынғы бизнес-жоспарлар;

Орталық аппарат шығыны мен қажетіне қаржы бөлетін, демеушілік көмекретінде (әлеуметтік шығындар) ұйымдар бюджеті; ұйымның есепсаясатын;

2) қоғамның директорлар кеңесі алдында ұйымның бірінші басшысының беретін ұйымның бюджеті мен жыл сайынғы бизнес жоспарды жүзеге асыруы туралы тоқсан сайынғы есебі (уәкілетті орган - РМК үшін):

3) қоғамның директорлар кеңесі төрағасының (уәкілетті орган - РМК үшін) ұйымның бюджеті мен жыл сайынғы бизнес жоспарды орындау нәтижесінебайланысты берілетін материалдық ынталандыру мен ұйымның біріншіжетекшісінің жауапкершілігі арасындағы тікелей байланысты қарастыратынұйым атынан ұйымның бірінші жетекшісімен контракт жасауы;

4) Ұйым басшыларының шетелге іссапарларына уәкілетті органның келісімін алу;

5) қоғамның директорлар кеңесі төрағасының ұйымның қаржылық-шаруашылық қызметі туралы тоқсандық, жылдықақпараттарын есеп беру кезеңінен кейінгі айдың 15-нен кешіктірмей Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникация министрлігіне беруі.

АҚ ағымдағы қызметтеріне басшылықты атқару органдары жүргізеді. Атқаруоргандары алқалы не жеке болуы мүмкін. Атқару органы қоғам қызметінің ҚР заңнамалық актілеріне және қоғам жарғысына енбеген, қоғамның лауазымдытұлғаларының және басқа да органдардың құзіретіне жатпайтын кез келгенмәселесі бойынша шешім қабылдауға құқылы. Сондықтан істің орындалуын дабақылайды.

Қоғамның қаржылық-шаруашылық қызметіне бақылау жасау үшін ішкіаудит қызметі құрылуы мүмкін (Заңның 61-бабы). Ішкі аудит қызметі тікелейдиректорлар кеңесіне бағынады және өз жұмысы туралы оның алдында есепбереді.

Бұдан басқа, қоғамның барлық лауазым иелері қоғам қызметі туралыақпаратты беру мен оны жария етуді Қазақстан Республикасы заңы талаптарынасай бақылайды.

10.2 Сыртқы бақылау жүйесінің ерекшелігі

Қоғамды сыртынан бақылау деп жылдық қаржылық есеп берудің міндеттісыртқы аудитін жыл сайынғы өткізуді айтады. Қоғам аудиті ірі акционердіңаудиторлық ұйымды өздігінен анықтау құқығы бар, өз есебінен, талап етуіменнемесе атқарушы орган қоғам есебінен, директорлар кеңесі бастамасыменжүргізілуі мүмкін. Аудит ірі акционер талап етуімен өткен жағдайда қоғамдаудиторлық ұйымдардың сұратқан қажетті құжаттарын

(материалдар) түгелкөрсетуге міндетті. Егер қоғамның атқарушы органы қоғамда аудит өткізуден бас тартса – аудит кез келген, оны өткізуге құлықты тұлға талабымен сот шешімі бойынша белгіленуі мүмкін.

Қазақстанда қаржылық ұйымдар жұмысын жүйелеу бәрінен басым жүргізіледі. АҚ-ны сырттай бақылау 2003 жылдың 4 шілдесіндегі № 474 – II»Қаржы нарығы мен қаржылық ұйымдарды бақылау және мемлекеттік жүйелеу туралы бұйрығына сай жүргізіледі, қаржылық ұйымдар және қаржы нарығын бақылау мен жүйелеуді мемлекеттік жүзеге асырылуына байланысты қоғамдық қатынастар жүйелейді. Қаржылық ұйымдар және қаржы нарығын бақылау жұмысын мемлекеттік жүйелеудің мақсаты:

1) қаржылық нарықтың және қаржылық ұйымдардың қаржылық қалыпты жағдайын қамтамасыз ету, қаржылық жүйеге бүтіндей сенімді қолдау;

2) тұтынушыға қаржылық қызметтің мүддесін қажетті деңгейде қамтамасыз ету;

3) қаржылық ұйымдар қызметі үшін қаржы нарығында таза бәсекелестікке бағытталған тең жағдай жасау;

Мемлекеттік жүйелеу, қаржы нарығы бақылауы, қаржы ұйымдарының принциптері деген:

1) ресурстар мен жүйелеу құралдарын тиімді пайдалану;

2) қаржы ұйымдарының қызметінің ашық көрінісі және қаржылық бақылау;

3) тәуекелге негізделген қаржы ұйымдарын басқаруды ынталандыру;

4) тұтынушыға қаржылық қызмет көрсетуде мүддесін қорғау үшін көрсетілетін қызмет пен жаңа қаржылық құралдар көмегін дамыту кешенді шаралар, сонымен қатар қазіргі заманғы технологияларды қаржылық нарықта пайдалану;

5) қаржы ұйымдары органдарының жауапкершілігі.

Қаржы ұйымдары қаржы нарығын бақылау, мемлекеттік жүйелеу міндеттері:

1) қаржы ұйымдары қызметі стандарттарын орнықтыру, қаржы ұйымдарының корпоративті басқаруды жақсарту үшін стимул жасау;

2) қаржы жүйесінің тұрақтылығын сақтау мақсатындағы қаржы ұйымдарындағы және қаржы нарығының мониторингі;

3) қаржы бірқалыптылығын сақтау мақсатында қаржы нарығындағы қатерге бейім бақылау ресурстарына тоқталу;

4) қазіргі заманғы технология енгізуді ынталандыру, қаржы ұйымдары қызметі туралы тұтынушыларға ақпарат жетімділігін, толықтылығын қамтамасыз ету.

Қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын мемлекеттік бақылау және жүйелеу туралы Қазақстан Республикасы Заңы Қазақстан Республикасы Конституциясына негізделеді, нағыз Заң мен Қазақстан Республикасының басқада нормативті-құқықтық актілерінен тұрады. Егер Қазақстан

бекіткенхалықаралық шартта бұл Заңға қарағанда басқаша айтылса, онда халықаралықшарт Ережелері қолданылады.

Қаржы ұйымдарының қаржылық бірқалыпты тұрақты қызметін жәнеқаржылық қызметті тұтынушылар мүддесін қорғауды қамтамасыз ету үшін уәкілетті органдар пруденциальдық нормативтер – экономикалық шектеулерді енгізеді.

Қазақстан Республикасы Заңнамалық актілерінде көрсетілген жағдайда, нығайтылған (біріктірілген) негізде сақтауға міндетті басқа да нормалар мен лимиттерді және пруденциальдық нормативтерді орнықтыруға уәкілетті органның құқығы бар.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Президенті бекітетін, тікелей Қазақстан Республикасы Президентіне бағынып, есеп беретін, уәкілетті орган қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын бақылау мен жүйелеу бойынша Қазақстан Республикасы Агенттігі (әрі қарай-Агенттік) болып табылады.

Агенттік міндеттері:

1) Қаржылық қызметті тұтынушылардың заңды құқығы мен мүддесін бұзуға жол бермеуге арналған шараларды жүзеге асыру;

2) таза бәсекелестік принципінде қаржы ұйымдарының жұмыс істеуіне дұрыс (тең) жағдай жасау;

3) қаржы ұйымдарының қызметін бақылайтын және жүйелейтін әдістер мен стандарттар деңгейін жоғарылату; олардың алған міндеттемелерін толық, мезгілінде жасауына жағдай жасау;

4) ҚР Заңның актілерінде көрсетілген басқа да міндеттерді жүзеге асыру.

Агенттік қаржы ұйымдарында және оларға теңестірілген тұлғаларға, оның ішінде аудиторлық ұйымдарды жұмысқа тарта отырып, төмендегі мақсаттар тексеріс жүргізуге құқылы:

1) қаржы ұйымдарының және оларға теңестірілгендердің қаржы жағдайынан анықтауға;

2) қаржы ұйымдарының және оларға теңестірілген тұлғалардың басқару құрылымы мен шешім қабылдау жұмыстарын ҚР Заңына сай анықтау;

3) қаржы ұйымдарының теңестірілген тұлғаларын анықтау;

4) Қаржы қызметін тұтынушылардың құқығы бұзылуының алдын алу;

5) Қаржы құралдарын шығару және қаржылық қызмет көрсету бойынша уәкілетті еместігін анықтау, алдын алу;

Агенттік қаржы ұйымдарының ҚР Заңының орындалуына бақылау жасауды жүзеге асыруда заңсыз табылған табысты (жою) легализациялауға қарсы әрекет жасалуының, бекіту жөнінде терроризмді қаржыландыруға, қаржылық мониторингке жататын ақшамен не басқа да мүлікпен операциялар туралы ақпаратты сақтауға және біреуге беруге, ҚР Заңына сай ішкі бақылау ұйымдарындағы жүзеге бақылау жүргізеді.

Агенттік бағалы қағаз нарығы субъектілерінің қызметін бақылау мен жүйелеуді жүзеге асыру мақсатында (ал, акциялар мен басқа да бағалы қағаздарды тек АҚ шығаратыны біздің есімізде):

1) қаржы нарығының активтерін бағалы қағаздармен мойындайды;

2) мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаз шығарылымдарын мемлекеттік тіркеуді жүзеге асырады, шығару қорытындысы туралы есепті және акцияларды орналастыруды, облигацияларды жабуды, бағалы қағазды шығарудың күшін жоюды бекітеді, қарайды; мемлекеттік бағалы қағазға ұлттық идентификациялық нөмір береді;

3) бағалы қағаз шығарылу тәртібін, шартын анықтау, орналастыру мен айналымын, бағалы қағазды өтеу (оның ішінде туынды бағалы қағаз да бар) тәртібін, шартын анықтау, мемлекеттік бағалы қағазға ұлттық идентификациялық нөмір беру тәртібін анықтау;

4) бағалы қағаз шығаруды мемлекеттік тіркеу тәртібі және оларды өтеу мен орналастырудың қорытындысы туралы есепті қарау, сондай-ақ оны жою жағдайы мен тәртібін анықтайды.

5) бағалы қағаз, туынды бағалы қағаз айналымы мен оны орналастыруды жаңалау, тоқтату тәртібі мен шарты анықталады.

6) Бағалы қағаз нарығында қызмет ету үшін бағалы қағаздың мемлекеттік тіркеуін, лицензия мен рұқсат алу жұмыстарын жүргізеді.

7) бағалы қағаз нарығындағы кәсіби қызметті жүзеге асыру тәртібі мен шартын жасайды, оның ішінде сол тәртіп пен шартқа талап та бар.

8) зейнетақы активтерін инвестициялық басқаруды жүзеге асыратын, ұйымның инвестициялық қызметін жүргізу тәртібін жасап, орнықтырады.

9) бағалы қағаз сатуды ұйымдастырушылар өзін-өзі жүйелейтін ұйымдардың қызметін жүзеге асыру тәртібін орнықтырады.

10) бағалы қағаз құнын пайдалануға бақылау жасайды, оның ішінде туынды бағалы қағаз да бар, бағалы қағаз нарығындағы инсайдерлік ақпарат не заңмен қорғалатын банктік, коммерциялық, қызметтік, т.б. ақпаратты пайдаланып іскелісуді бақылайды.

11) ҚР Заңына сай инвестициялық қордың жұмыс істеуін бақылап, жүйелейді.

12) Арнайы қаржылық компанияларды жою мен ерікті түрде қайта жасақтауға рұқсат алу тәртібін анықтайды;

13) бағалы қағаз нарығына кәсіби қатысушылардың тәуекелі үшін басқару жүйесі бойынша талаптарды бекітеді;

14) ҚР Заңнама актілеріне сай өзге де функцияларды орындайды. Сондай-ақ спецификасы (сақтандыру, банк қызметі, зейнетақы қоры, т.б.) бойынша барлық қаржы ұйымдарын бақылау ерекшеліктері Заңмен анықталады.

Бағалы қағаз нарығында, бағалы қағаз эмитентінде, несие бюросында, банктің жою комиссиясында, сақтандыру (қайта сақтандыру)

ұйымдары, жинақтаушы зейнетақы қорларында қызмет ететін заңды тұлғаны, оларға теңестірілген тұлғаны, қаржы ұйымдарын тексеруді өткізу және ұйым тәртібі ерекшеліктерін Заңның 13-бабы анықтайды.

Баптарға сай:

1. Бағалы қағаз нарығында, бағалы қағаз эмитентінде, несие бюросында, банктің жою комиссиясында, сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдары, жинақтаушы зейнетақы қорларында (әрі қарай – ұйым) қызмет ететін заңды тұлғаны, оларға теңестірілген тұлғаны, қаржы ұйымдарының қызметін тексеру уәкілетті органмен өз бетінше не өзге мемлекеттік орган, не ұйымды тартумен өткізеді.

2. Уәкілетті орган ұйымның қызметкерлерінің жекелеген сұраулары бойынша таңдап не кешенді, тексеруді жоспарлы және жоспардан тыс өткізеді.

Жоспарлы тексеріс жылына бір рет, одан жиі емес, уәкілетті орган тексеріс жоспарына сай жүзеге асырылады.

Жоспардан тыс тексеру жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттік органның ұсынысымен, сондай-ақ уәкілетті органдар бақылау және қадағалау жасағанда, ҚР Заңының талаптары бұзылған жағдайда жасалады.

Жоспардан тыс тексеру төмендегі түрлерге бөлінеді:

1) сұраныс бойынша - ҚР Заңының талаптары бұзылғаны туралы ақпарат заңды түрде хабарлама, арыз, өтініш, сұраныс, т.б. түрде түсуіне байланысты тексеріс.

2) біріккен түрде - бірнеше мемлекеттік орган біріккен актімен белгілеп тексереді, не бір мемлекеттік орган актіде тексеріске өзге мемлекеттік органның қатысушыларды көрсетуімен тексереді;

3) қарсы тексеріс - ҚР Заңының аясында белгіленген құзіретте үшінші адамға қатысты болатын тексеріс, мына жағдайда, егер тексеріс үстінде уәкілетті органға жүретін операция туралы қосымша ақпарат керек болса, тексерілетін объектіге байланысты шартты жүзеге асыру не өзге қарым-қатынас туралы ақпарат керек болса жүргізілетін тексеріс.

4) рейдтік – бір уақытта бірнеше ұйым қызметін тексеретін жайт, олардың ҚР Заңының жекелеген талаптарын орындау мәселесі бойынша.

5) бақылау тексерісі - өткен тексерісте белгілі болған тәртіп бұзушылықты жою мақсатында өткізіледі.

3. Уәкілетті орган ұйымды алдағы тексеріс туралы жазбаша хабардар етеді.

Уәкілетті органның хабарламасында алдағы тексеріске керек құжаттар тізімі, ол тізімді тексерілетін ұйым тексеріс алдында тексеруші қызметкерлерге көрсетуі міндетті.

Хабарламаның екі данасы ұйымға беріледі, оның біреуі ұйымның алғаны туралы белгімен уәкілетті органға қайта беріледі. Тексеріс алдын-ала хабарламасыз да жүруі мүмкін.

4. Ұйым тексеріс басталған күннің ертеңінен қалмай тексеруші топтың басшысының атына не тексеруші уәкілетті орган қызметкеріне төмендегі деректері бар хатты көрсетеді:

1) Тексерісті өткізуге жауапты басшы туралы, сондай-ақ тексеріс нәтижесі бойынша қорытынды есеп немесе аралық есеппен танысып, қол қоюға жауапты адам туралы, не оның орнындағы тұлға туралы;

2) Қажетті құжаттарды дайындауға тексеруші (мәліметтер) қызметкерлерге оны уақытында беруге, тексеретін қызметкерлерден аралық есепті алуға жауапты ұйым маманы туралы;

5. Уәкілетті орган қажет болса тексеру уақытын соза алады, ол туралы ұйымға жазбаша хабарлама жіберіледі.

Хабарламаның екі данасын ұйым алды деген белгімен уәкілетті органға қайтарылады.

6. Ұйым уәкілетті органның тексеруге берген тапсырмасында көрсетілген сұрақтарға тексеруші қызметкерлерге көмек көрсетуге міндетті. Сондай-ақ, кезкелген лауазым иесі қызметкерлерінен сұрақ-жауап алуға, тексеріске керекті ақпаратқа қол жеткізу үшін кез-келген мүмкіндікті жасауға міндетті.

7. Ұйым тексеруші қызметкерлерді жұмыс орны мен жабдықталған оргтехникалармен, қала аралық байланыспен, жұмыс орнына кіруге рұқсатпен (оның ішінде мейрам, демалыс күндеріне де – ұйым келісімімен) қамтамасыз етеді.

Ұйым жұмысына қатысты ақпарат алуға, оның ішінде автоматтанған жүйемен деректер базасына, тек қызметкерлерге қажетті құжаттардың көшірмесі алуға мүмкіндік береді; және тексерістің мезгілінде бітуіне жағдай жасайды.

8. Уәкілетті органның тексеретін қызметкері аралық есеп жасауы мүмкін, онымен танысу үшін ұйымға береді.

Аралық есеп екі данада жасалады, оған тексеруші топ жетекшілері не орындаушы, немесе уәкілетті органның тексеретін қызметкері қол қойып, ұйымға беріледі.

9. Аралық есепті алғаннан кейін екі жұмыс күні ішінде ұйым, аралық есептің бір данасын басшы (не орынбасары) қолын қойып, не ұйымда тексеруді жүргізуге жауапты болған басшының қолы қойылып, қайтарылады.

Егер аралық есеп мазмұнына ескерту болса – жазбаша қарсылығын білдіреді. Аралық есепте айтылған қорытынды алдын ала пікір, ол кейін үшінші тұлға тексеріс нәтижесіндегі ұйымнан алған қарсылық пен қосымша ақпараттарды есепке ала отырып жасалатын қорытынды есепте қайта қаралуы мүмкін.

10. Ұйым, тексеруші қызметкерлерден сұраныс түскен күні, не сұраныста көрсетілген мерзімде тексеріс нәтижесі туралы аралық және қорытынды есепке қосуға қажетті құжаттар мен мәліметтерді, оның ішінде олардың көшірмесін беруге міндетті. Тексеруші топтың жетекшісі ұйым

басшысына жазбашасұраныс жасайды, көрсетілген мерзімде орындалуы тиіс.

11. Уәкілетті органның тексеретін қызметкерлері тексеріс жасау барысында ұйымнан алған құжаттардың сақталуы мен олардағы ақпараттардың құпиялығын қамтамасыз етуге тиіс.

12. Тексеріс біткеннен кейін отыз күнтізбелік күн ішінде тексеріс нәтижесі туралы қорытынды есептің екі данасы тексерістің нақты жетекшісінің қолы қойылған, ұйымның бірінші басшысы атына жіберіледі.

Уәкілетті орган қажет болса, тексеріс нәтижесі туралы қорытынды есеп жасалу мерзімін соза алады.

Жоспардан тыс тексеріс жасаған жағдайда, уәкілетті органның тексеретін қызметкерлері қолы қойылған тексеріс нәтижесі туралы есептің екі данасы (неоның орнындағы тұлға) тексеріс жүргізуге жауапты ұйымдағы жетекшіге, сондай-ақ үшінші тұлғаларға беріледі – бұл жерде Қазақстан Республикасы Заңында көрсетілген талаптарды сақтай отырып, яғни коммерциялық не заңмен қорғалатын құпияны, мәліметтерді жариялауға қойылатын талаптарды сақтай отырып жіберіледі.

13. Ұйымда тексеріс өткізуге жауапты жетекші не ұйым басшысы (орынбасары) тексеріс нәтижесі туралы аралық не қорытынды есептің бірінші данасын қабылдайды. Есептің екінші данасының әр бетіне бұрыштама қойылады, соңғы бетіне алған датаны лауазымын көрсетіп, аты-жөнін жазып тексеріс нәтижесі туралы аралық не қорытынды есепті алған күннің ертесінен қалдырмай, уәкілетті органға жібереді. Тексеріс нәтижесі, оның ішінде тексерістің аралық және қорытынды есептегі нәтижесі туралы мазмұн беріле отырып, осы ұйымның атынан оның атқарушы не ұйымның басқару органдарына мәлімет етіледі.

14. Ұйымның тексеріс нәтижесі бойынша, қарсылығы болса аралық есепті алған соң, екі жұмыс күні ішінде, тек тексеріс қорытындысы туралы қорытынды есепті алған соң отыз күнтізбелік күн ішінде қарсылықтарын уәкілетті органның тексеруші қызметкерлеріне не уәкілетті органға жазбаша түрде білдіреді.

15. Тексеріс нәтижесі туралы қорытынды есепте жазылған ұйымды тексерудің нәтижесі уәкілетті орган басшысының не орынбасарының, уәкілетті орган бөлімшелері жетекшілерінің, не орынбасарының төрағалығымен мәжіліс тексеріс болған ұйым басшысын шақыра отырып, тексеру тобы жетекшісі алдында қаралуы мүмкін.

16. Мәжіліс нәтижесі мәжіліс төрағасы қол қойған хаттамамен жазылады, қол қойылған бес күнтізбелік күн ішінде ұйым жетекшісіне танысуға жіберіледі, қарсылық болған жағдайда ұйым мәжіліс хаттамасын алғаннан соңғы үш жұмыс күні ішінде уәкілетті органға жазбаша түрде тапсырылады. Хаттаманы ұйым қарсылығымен уәкілетті орган келіспеген жағдайда, уәкілетті орган басшысы неоның орынбасары кесімді шешім қабылдайды.

17. Тексеріс нәтижесі уәкілетті органға таза өз функцияларын орындамақсатында пайдалануға жатады.

18. Тексеріс нәтижесі туралы қорытынды есепті ұйым өзінің қаржылық мүмкіндігін көрсету, нақтылау мақсатында, тағы басқа істерде, жарнамада пайдалануына болмайды, Қазақстан Республикасы Заңында көрсетілген жағдайдан басқа, сондай-ақ уәкілетті органның келісімінсіз үшінші тұлғаға беруге болмайды.

19. Ұйымның уәкілетті органға көрсеткен қаржылық, не басқа да есеп құжаттарында тексеріс нәтижесі туралы қорытынды есептегіден айырма болса – ұйым уәкілетті органның көрсетуімен өз есебін қорытынды есеп нәтижесіне сай етеді, оны өткен есеп беру мерзімімен жасайды.

20. Ұйым уәкілетті орган белгілеген мерзімде тексерісте көзге түскен кемшілік, тәртіп бұзуды жою бойынша іске жауапты орындармен, алға қойған іс-шаралар жоспарын келісім жасау үшін көрсетеді. Ұйым жоспардағы іс-шараларды уәкілетті органмен келіскен соң, кемшіліктерді жою туралы істегенісі есебін, не жоспардағы міндеттеген іс-шараларды орындамау себептері туралы түсінікті уәкілетті органға береді.

21. Ұйым тексеруші топтың талабында көрсетілген құжат пен ақпаратты мерзімінде беруге қарсылық білдірген жағдайда және осы баптың 7 және 10-нытармағының шартын орындамаса, оның кесірінен тексерісті белгіленген мерзімде жүргізу мүмкіндігі болмаса, тексеріс осы тексеріс тобы басшысының уәкілетті орган, не оның орынбасарына жазбаша хабарлама жасағаннан кейінгі шешімімен тоқтатылуы мүмкін.

22. Уәкілетті орган қызметкеріне ұйым жұмыстарын тексеру үстінде алынған мәліметтерді жария етуге не үшінші тұлғаға беруге тыйым салынады.

23. Тексеріс жүргізетін тұлға тексеріс жұмыстарын жүргізу барысында белгілі болған мәліметтердің Қазақстан Республикасы Заңына сай, қорғалатын құпияның құрамына кіретін мәліметтердің таралмауына жауапты.

Сондай-ақ, Заңның 14-бабына сай, уәкілетті орган қаржы ұйымдары мен қаржы нарығын қадағалау, жүйелеу функциясында өзіне жүктелетін жұмысты мезгілінде, сапалы орындау мақсатында, осы заң талаптарын орындауда, уәкілетті органның мемлекеттік органдарын, жеке және заңды тұлғалардан қайтарымысыз ақпарат алуға құқылы.

Ол ақпарат өзінің қадағалау функциясын орындауға қажет, алынған мәлімет жария етуге жатпайды. Уәкілетті орган қызметкерлері өздерінің қадағалау қызметін атқару барысында алған мәліметтерінің жария болмауына жауапты, ол мәліметтер қызметтік, коммерциялық және банктік немесе басқа да Қазақстан Республикасы Заңына сай қорғалатын құпияға жатады. Агенттік өзге мемлекеттердің қаржы ұйымы мен қаржы нарығын қадағалау, жүйелеуді іске асыратын мемлекеттік органдармен біріге жұмыс істейді. Және де қадағалау қызметіне қажетті ақпаратпен алмасуға құқылы.

2003 жылғы 2 шілдедегі № 461-ІІ «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Қазақстан Республикасы Заңы бағалы қағаздар нарығының тиімді, ашық, қауіпсіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету мақсатында, инвесторлар құқығын қорғау, бағалы қағаз ұстаушылардың құқығын қорғау, бағалы қағаз нарығына қатысушылардың конкуренциясы таза болуы мақсатында бағалы қағаз нарығы үшін қадағалау мен жүйелеу тәртібін анықтайды.

Агенттік:

мемлекеттік емес бағалы қағаздарды өтеу, айналымда ұстау, шығарудың шарты, туынды бағалы қағаз және оның мемлекеттік тіркелуі, мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаз, туынды бағалы қағазды өтеу мен оны орналастырудың қорытынды есептерін қарау; сондай-ақ оны жоюдың, оның ішінде Қазақстан Республикасы аумағында шығарылып, орналастырылатын халықаралық ұйымдар мен Қазақстан Республикасы резидент емес эмиссиялық бағалы қағазды мемлекеттік тіркеу;

эмиссиялық бағалы қағаз тіркеуін, лицензия тіркеуін және бағалы қағаздың нарықта қызмет етуіне рұқсат алуды жүргізеді;

мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаз, туынды бағалы қағазды орналастыруды жаңалайды және тоқтатады; мемлекеттік емес эмиссиялық бағалы қағаздың, туынды бағалы қағаздың шығуын тоқтатады;

лицензиаттардың қаржылық тұрақтылығының (нормативтерін), критерийлерін не өзге де көрсеткіштерді, пруденциальды нормативтер түрін орнықтырады;

орталық депозитарлар мен лицензиаттардың есеп беру тәртібін және есеп беру формасын анықтайды; орталық депозитарлар мен лицензиаттардың, эмитенттердің қызметін қадағалайды; өз құзыреті шамасында олардың қызметіне тексеріс жүргізеді.

Бағалы қағаз нарығындағы субъектілерге орындалуға міндетті түзету шаралары туралы ұйғарым қабылдап жібереді. Ол белгілі болған кемшілікті белгіленген мерзімде жоюға бағытталады;

Бағалы қағаз эмитенттеріне жарғыдағы Қазақстан Республикасы Заңына қайшылықтарды орындалуға міндетті етіп, алып тастауы туралы ұйғарым жіберіледі.

Бағалы қағаз ұстаушылардың заңды мүддесі мен құқығын қорғау мақсатында сотқа шағымдануға құқылы;

Қазақстан Республикасы Заңына сай бағалы қағаз нарығын мемлекеттік реттеудің басқа да құзыреті мен функцияларын жасайды.

Бағалы қағаз нарығының субъектісін пруденциальды нормативтерді басқа да міндетті түрде сақталуы тиіс норма мен лимиттерді, кемшіліктерді уәкілетті орган нормативтік құқықтық актілерін бұзуды, құқық бұзу әрекеті көрінсе, немесе бағалы қағаз нарығының субъектісінің қызметкерлері мен лауазым иелерімен әрекетсіздігін ашқан жағдайда уәкілетті орган осы бағалы қағаз нарығының субъектісіне төмендегі шектеу әрекетінің бірін қолдануға құқы бар;

1. көзге түскен кемшілікті белгіленген мерзімде жоюға жазбаша ескертуді міндетті түрде орындау үшін беруге;

2. Акционерлерге бағалы қағаз нарығының субъектісінің басшы қызметкерлерін жұмыстан шығару туралы мәселе қоюға;

3. хат міндеттеме талап етуге;

4. бағалы қағаз нарығының субъектісімен жазбаша келісім жасауға, шектеулер шараларын қолдану тәртібі уәкілетті органның нормативтік құқықтық актілерімен белгіленеді.

Уәкілетті органның бағалы қағаз нарығының субъектісіне, оған бұрын шара қолданған – қолданылмағанына қарамастан санкция қолдануға құқылы.

Санкция ретінде уәкілетті орган төмендегі шараларды қолдануға құқылы:

1. Қазақстан Республикасы Заңында көрсетілген тәртіппен айыппұлды салып, оны өндіруге;

2. лицензияның қызметін тоқтатуға;

3. лицензиясын алып қоюға;

4. бағалы қағаз нарығының субъектісінің басшы қызметкері орнына қызметкер тағайындауға уәкілетті органның келісімін сұрауға;

Эмиссиялық бағалы қағаз эмитентке инвесторларды шексіз инвесторлар ортасында орналастырылған эмиссиялық бағалы қағаз эмитентке бақылау жасау мақсатында кез-келген қызығушы тұлғаға төмендегі ақпаратты ашып, таныстыруға міндетті:

1) Эмиссиялық бағалы қағаз шығару проспектісіндегі мазмұнды;

1-1) Акционерлік қоғамның бағалы қағазға жазылу мен аукциондарды өткізу тәртібі шартын белгілейтін ішкі құжаттың мазмұнымен;

2) Қазақстан Республикасы Заңына сай уәкілетті органға берілетін есептің мазмұнын;

3) қаржылық есепке енген мазмұнмен;

4) Қазақстан Республикасы Заңына сай немесе сауданы ұйымдастырудың ішкі құжаттарына сай (егер осы құнды қағаз сауда ұйымының тізіміне енсе) немесе осы эмитенттің ішкі құжаттарына сай ашылуға тиісті басқа да ақпараттарды;

Эмитент эмиссиялық бағалы қағаз айналымы кезеңінде уәкілетті орган мен бағалы қағаз ұстаушылары алдында олардың мүддесіне қатысы бар өз қызметіндегі өзгерістер туралы ақпаратты ашып көрсетуге міндетті.

Эмитент қызметіндегі бағалы қағаз ұстаушылар мүддесіне әсері бар өзгерістерге төмендегі:

1. Эмитент органының құрамының өзгеруі;

2. Эмитенттің дауысқа түсетін акцияларының (үлес) 10, не одан көп пайызын иеленетін акционерлердің құрамы өзгеруі;

3. эмитенттің оның еншілес ұйымдары мен тәуелді акционерлік қоғамдарының қайта ұйымдастырылуы не оның жойылуы;

4. эмитент мүлігін тұтқындау;

5. эмитентті лицензиясынан айыру не алып қою, не тоқтатып қою;

6. эмитенттің (қатысушылардың) акцияларының жалпы жиналысының шешімі;

7. сондай ұйымның әрқайсысында эмитент 10, не одан да көп пайыз акциясы (үлес, пай) бар ұйымдардың тізіміндегі өзгерістер; Тізімде өзгеріс болған мезеттен 15 күнтізбелік күн ішінде эмитентуәкілетті органға ақпарат беруге міндетті.

Уәкілетті орган атқаруы тиісті қызметтің уақытылы және сапалы орындалуын қамтамасыз ету мақсатында, Заңның 107-бабына сай, уәкілетті орган өз құзіретінің шеңберінде эмитенттен не лицензиаттан, өзін-өзі жүйелейтін ұйымнан қажетті ақпаратты алуға құқылы (оның ішінде бағалы қағаз нарығында қызметтің, коммерциялық құпиясы да бар). ҚР Заңнамалық актілерінде арнайы қарастырылған жағынан басқа, алынған мәліметтер жария етуге жатпайды.

«Бағалы қағаз нарығы туралы» Заңның 108-бабына сай, Агенттік ҚР Заңнамалық актілеріне сай бағалы қағаз нарығында лицензиясыз кәсіби қызметпен айналысып жүрген заңды тұлға және өзін-өзі жүйелейтін ұйым, орталық депозитария, лицензиаттар мен эмитенттердің қызметін тексеруге құқылы.

3. Тексеруге негіз болып табылады:

1) инвесторлар мәлімдеуі;

2) бағалы қағаз ұстаушылардың мәлімдеуі;

3) өзін-өзі жүйелейтін ұйымдар мен бағалы қағаз нарығына қатысушы кәсібилердің мәлімдеуі;

4) Тексеру жүргізу туралы не тексеруге уәкілетті орган қызметкері қатысуы туралы алдын ала тергеу не анықтау органдарының немесе сот анықтамасы, не прокурордың қаулысы;

5) эмиссиялық бағалы қағаз шығаруды мемлекеттік тіркеу үшін эмитент көрсеткен құжаттарды қарау барысында уәкілетті органның құжаттар мен мәліметтерден тапқан сәйкеспейтін ақпарат; эмиссиялық бағалы қағазды өтеу мен оларды орналастыру қорытындысы туралы есепті қарау мен бекіту;

6) лицензиаттар қызметі туралы есепті қарау процесінде уәкілетті орган ашқан сәйкессіздік;

7) бағалы қағаз нарығында қызметтік құпия не коммерциялық құпиясы бар мәліметтерді пайдаланатын құралдармен эмиссиялық бағалы қағаз іс мәмілесін жасау туралы мәліметтің болуы;

8) бағалы қағаз нарығындағы субъектілердің ҚР Заңын бұзудың басқа да фактілерінің уәкілетті органға белгілі болуы;

4. Осы баптың 3-тармағында қаралғаннан басқа жағдайлардың бәрінде, күнтізбелік жылда бір рет, өз бастамасымен бағалы қағаз нарығындағы субъектілерін тексеруге уәкілетті органның құқығы бар.

Агенттік эмитентті өзінің бақылау функцияларын орындау үшін эмиссиялық бағалы қағазды өтеу мен айналдыру, орналастыру процесінде

төмендегі мәселелер бойынша («Бағалы қағаздар нарығы туралы Заңның 110 бабы) тексеріс жүргізуге құқылы:

1) эмитент органы қабылдаған эмиссиялық бағалы қағаздарды орналастыру мен шығару туралы шешімнің опциондар қорытындысының ҚР Заңына және эмитент Жарғысына сай келуі;

2) эмиссиялық бағалы қағаз шығарудың проспектісіне сай бағалы қағаз ұстаушылар алдындағы эмитенттің эмиссиялық бағалы қағаз бойынша табыс төлеуі және басқа да міндеттерін орындауы;

3) мемлекеттік тіркеу үшін эмиссиялық бағалы қағаз шығарудың және оларды өтеу мен орналастыру қорытындысы туралы құжаттарды көрсету;

4) бағалы қағаз ұстаушылар мен уәкілетті орган оның қызметінің өзгеруі туралы ақпаратты көрсетуі туралы талаптың орындалуы;

5) Ірі істі келісуде, мүдделі іске келісуде ҚР Заңы талаптарын орындауды сақтау;

б) Эмитент жойылғанда, ерікті қайта құру жағдайында, шығарылым жойылғанда алғашқы инвестицияны қайтаруда бағалы қағаз ұстаушылар құқы мен мүддесінің қорғалуы;

7) Эмитент қызметі туралы мәліметтерді көпшілік ақпарат құралдарында жариялау.

Агенттік өзінің бақылау функцияларын жасауда («Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңның 111-бабы) лицензиатты «төмендегі мәселелер бойынша» тексеруге құқылы:

1) Бағалы қағаз нарығында жасаған қызметінің ҚР Заңына, өзін-өзі жүйелейтін ұйым мен лицензиаттың ішкі құжатына сай келуі;

2) Лицензияланатын қызмет түрін жасауда клиенттер мүддесі мен құқығы қорғалуы;

3) Лицензиялардың қаржылық тұрақтылық (нормативтері) критерийлері, не өзге де көрсеткіштері және пруденциальды нормативтерінің сақталуы;

4) Ерікті түрде қайта ұйымдастыру немесе жою;

5) Ерікті түрде лицензияны қайтаруға байланысты лицензияның қызметінің тоқтауы;

Өзін өзі жүйелейтін ұйымдарда бақылау функцияларын орындауға («Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңның 112-бабы) Агенттіктің құқығы бар:

1) «өзін өзі жүйелейтін ұйым туралы, сондай ақ оның мүшелерінің қызметі туралы ақпарат беруді талап етуге;

2) өзін өзі жүйелейтін ұйымға орындауға міндетті алдын ала жазылған талап бағыттауға, оның орындалуы туралы есепті талап етуге;

Осының бәрінен басқа, АҚ жыл сайын көпшілік ақпарат құралдарында капиталындағы барлық өзгерістерін көрсететін жылдық бухгалтерлік баланс, есеп, ақша қозғалысы туралы есеп, пайда мен залал туралы уәкілетті органдар белгілеген мерзімде есеп беруді жариялауға міндетті; Қоғам басқа да қаржылық есебін қосымша жариялауға құқылы.

Экономикалық жағдайды сараптау, ақша несие статистикасын қалыптастыру мақсатында ҚР Ұлттық Банкі өз құзыреті шамасында бағалы қағаз нарығындағы субъектілерінен қажетті ақпарат алуға құқылы.

Осы Заңмен белгіленген, хабарланған акция шығарылымын тіркеу мерзімінің сақталуын бақылау мақсатында, әділет органдары оның сұрауы бойынша ұйымдастыру құқықты формасындағы тіркелген акционерлік қоғамның заңды тұлғасы туралы ақпаратты уәкілетті органға береді.

Жоғарыда айтылғандардан, Қазақстандағы АҚ қызметі сырттан да, іштен де жеткілікті бақыланатыны көрінеді.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. АҚ қызметін бақылаудың қандай түрін білесіз? Бақылаудың әр түрінің негізгі мазмұнының мәні неде?

2. АҚ ішкі бақылауды кім жасай алады?

3. Акционерлердің қандай бақылау функциялары бар?

4. АҚ мемлекет қатысуымен бақылаудың қандай ерекшеліктері бар?

5. Директорлар кеңесі АҚ жұмысын қалай бақылайды?

6. АҚ сыртқы бақылауын қалай және кім бақылайды?

7. АҚ мемлекеттік бақылаудың қандай міндеттері бар?

8. Қаржы ұйымдарын және қаржы нарығын қадағалау, жүйелеудің ҚРАгенттігінің қандай міндеттері бар?

9. Ұйым қызметін жоспарлы, жоспарсыз тексеру деген не? Жоспарсыз тексерудің қандай түрлері болуы мүмкін?

10. Кемшілік, тәртіп бұзушылықтар анықталған жағдайларда уәкілетті орган қандай іс әрекет, шаралар не санкциялар қолдануы мүмкін?

11. Эмитент қандай ақпараттарды ашуға міндетті?

12. Агенттік тексеру жүргізу үшін не негіз бола алады?

13. Агенттік қандай мәселелер бойынша тексеру жүргізуге құқылы?

11-тарау Акционерлік қоғамның экономикалық қауіпсіздігі және рейдерлік

11.1 Акционерлік қоғамның экономикалық қауіпсіздігінің алғышарттары

Рейдерлік- жекешелендіру кезеңінде де, қазіргі уақытта да Қазақстанда өз бизнесін сақтау мен меншіктік құқығына өту кезеңіне елеулі ықпал жасайтын факторлардың бірі. Сонымен бірге, іскерлік баспасөзде өткен жылдарда негізінен ірі, табысты кәсіпорындар нысанаға алынып жүрсе, қазіргі кезеңде рейдерлер орта және кіші бизнесті кәсіпорындарға қызығушылық көрсетіп жүргендері туралы айтылып жатыр. Сонымен қатар, "қара" рейдерліктің басым болып тұрғаны белгілі, яғни мемлекеттік шенеуліктердің сыбайлас жемқорлығының заңбұзушылығы арқылы іске асырылады. Сондықтан, қазіргі жағдайда тек бизнесінді құрып қана қоймай, сонымен қатар бизнесінді сақтай да білуің керек. Қазақстанның қазіргі экономикасында бизнесті қалай сақтап қалуға болады?

Рейдерлердің әрекетінен бірнеше қазақстандық ірі кәсіпорындар мен банкілер зардап шекті. Біздің банкті зорлықпен тартып алу әрекеті болған. Рейдерлікте өзінің жасалған технологиясы бар. Бірақ, негізгі мәселе - ол біздің заңнама мәселесі болып тұр. Рейдерлік технологиялар, негізінен, билік ресурстарының сыбайлас жемқорлығының қатысуынсыз жасалмайды.

Әдетте, кәсіпорынды тартып алу мемлекеттік органдардың тексеруін жиілетіп, соттың әділетсіз шешімдері шығарылып, КАҚ-да кәсіпорынды қаралайтын арнайы мақалалар басылып шығарудан басталады. Кәсіпорын қызметіне барынша қолайсыз көп жағдайлар жасалады. Осындай аса мықты қысымнан кейін нағыз меншік иесі не өтеуін беріп құтылады, не болмаса, бизнесін арзан бағамен беруге мәжбүр болады.

Қазіргі заманғы бизнес өзінің көтерілу тәсілінің бірі ретінде өзінің немесе қосылған салалардағы басқа компаниялардың қосылуы мен билеп алуын және иеленген компаниялардың соңғы интеграцияланған активтерін пайдаланады.

Қосылу мен жойылу, әдетте, компания акцияларының бақылау пакетіне (қатысу бөлігі) ие болуының көмегімен, мақсатпен болады. Осы орайда айта кету керек, достықпен билеп алуды көбіне қосылу деп атайды, бірақ бұл ұғым сондай дұрыс келмейді.

Шартты түрде билеп алу тәсілін отандық жағдайда корпоративтік және корпоративтік емес деп бөлуге болады.

Күшпен билеп алудың корпоративтік, ұжымдық тәсілі заңнама мен корпоративтік және азаматтық заңнамада кездесетін әртүрлі айла мен қарама- қайшылықты пайдалануға негізделеді.

Күшпен билеп алудың корпоративтік емес тәсілі компанияның бизнес- процесіне қысымның қай түрін болса да пайдаланып және негізгі акционерлерге әкімшілік ресурстар, сыбайлас жемқорлықтың схемалары, басқа да механизмдерді пайдалану арқылы компанияның акционерлерінің қарсылығына тойтарыс беріп және акцияларды қажетті адамдарға беруді мәжбүр етеді.

Корпоративтік емес күшпен билеп алу әкімшілік және күш прессингін шексіз пайдалануды түспалдайды. Билеп алудың осы тәсіліне қарсы заңдық

қорғау жүйесін салу өте қиын. Күшпен билеп алудың осы тәсілін «қара рейдерлікке» жатқызуға болады.

Қуынымды қамтамасыз ету туралы соттың әртүрлі анықтамаларын пайдалану арқылы компаниядағы басқаруды тартып алу күшпен билеп алудың ең жайылған тәсілі болып табылады. Қазақстандық заңнаманың кемшіліктері акционерлердің қорланған құқықтарын қалпына келтіру туралы қуыным талаптарын қамтамасыз ету санатында компанияның орындаушы органын өзгертуге, не сол органға өз міндеттерін орындауға тыйым салуға, немесе одан да өзгеше нәрселер жасауға мүмкіндік береді..

Акционерлердің құқығы, компаниядағы басқару органдарын сайлау мен келісім жасауға заңнама талаптарын бұзу осы анықтамаға материалдық негіз бола алады. Осындай тәртіп бұзушылықтың болуы көптеген акционерлік қоғамдарға тән. Әрі қарай, соттың шешімі негізінде жаңа директор өзінің міндеттерін орындауға кіріседі. Көбіне сот орындаушыларының көмегімен ғана орындалады.

Осыған орай, негізгі мақсат -қаржы ағымын бақылау белгіленді. Қалғаны – акционерлер құрамын өзгерту мен блоктаушыға дейін қолда бар акция пакеттерін жеткізу, содан кейін бақылаушы пакетті де жеткізу– дипломатия мен техника мәселесі. Мұны біз жоғарыда келтірген мысалдардан да көрдік. Әртүрлі мемлекеттік бақылаушы органдар жағынан компания басшылары мен бизнес барысына қысым жасалады. Компанияны тәулік бойы әртүрлі тексеруші органдар басып алады. Соңында, меншік иесі/компанияның менеджменті мемлекеттік органдардың осындай көңіл бөлуінен кейін келіссөзге отырады. Көбіне осындай келіссөзден кейін компанияда белгілі атағы бар жаңа ірі акционер пайда болады.

Осыған орай, қара рейдерлік меншікті бөлудің 90-шы жылдардың соңындағы сияқты, қазіргі кездегі басталған кезекті меншікті бөлудің негізгі аспабы болып отыр. Корпоративтік емес күштеп тартып алу жалпы Қазақстан экономикасы мен жүргізіліп жатқан реформаларға елеулі залалын тигізіп отыр.

Акционерлік қоғамның ұйымдастыру-құқықтық үлгісіндегі компаниялар күштеп билеп алуға ұшырайды. Сондықтан, 90-шы жылдардың соңындағы көгілдір фишкілер бағдарламасының тоқтап қалуы және Қазақстан қор нарығының барынша дамымауы, акционерлік қоғамдардың ашылғысының келмейтін себептері қазақстандық бизнестің қара рейдерліктен заңды түрде сақтана алмайтыны және оның кең таралуында деп есептейміз.

1997 жылы көгілдір фишкілер бағдарламасы жарияланған кезде, бағдарламаға өздерінің қатысқысы келетіні туралы хабарлаған көптеген компаниялар, яғни өздері туралы ақпаратты ашып қойған компаниялар, «рейдерлердің шабуылына түсіп, көп жағдайда бұл осыдан кейін меншік иелерінің ауысуына әкеп соқтырды. Осы жағдайды естерінде сақтап, көптеген акционерлік қоғамдардың меншік иесі/менеджмент өзінің меншігін жоғалтып алуқаупі болғандықтан, қор нарығына шыққысы келмейді. Нәтижесінде республикадағы үш мыңға жуық тіркелген АҚ-ның

тек жүзге тарта акционерлік қоғамы қор нарығының белсенді қатысушылары болып табылады.

Қара рейдерлермен жағдайды тұрақтандыру үшін мемлекет заңнамадағы кездесетін кемшіліктерді жоюы керек, сот жұмысын жақсартып және экономикалық қауіпсіздік саласында сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейтуді қолға алу керек. Екінші жағынан, бизнес заңды, ұйымдастырушылық, экономикалық, қаржылық аспектілерден тұратын өзінің экономикалық қауіпсіздігімен шындап айналысуы керек.

11.2 Күштеп билеп алу мүмкіндігі жоғары осал компания топтарының жалпы қатерлері

Күштеп билеп алу мүмкіндігі жоғары осал компания топтарының жалпықатеріне мыналар жатады:

1. Жеке меншік құрылымы. Бірнеше ірі акционерлері бар (үлесі 10-20% акциямен одан жоғары) компанияда акционерлердің біреуі кірісті басқа ортақтастармен бөліскісі келмей, компанияны бақылауды жеке өзі алғысы келетін жағдайлар болады. 50:50 ара қатынастағы дауысы бар компанияда шешім қабылдауда үлкен қатерлер болады.

2. Компаниядағы менеджмент-акционерлер мен орындаушы-бақылаушы органдар желісі бойынша ішкі қайшылықтың болуы. Егер компаниядағы негізгі акционер мен орындаушы органдар (Басқарма, Президент, Директор) арасында қарама-қайшылық болатын болса, онда бұл қатерлі билеп алуды сәтті өткізуге жағдай жасайды.

3. Ұйымдастырушылық-құқықтық форма. Күшпен жаулап алуға акционерлік қоғам формасы жақсы жағдай жасайды, себебі шектеулі жауапкершілігі бар серіктестіктің қатысушысына қарағанда акционердің құқығы көп. Заңнама акционерлік қоғамға ЖШС-ға қарағанда акционерлерге аса ашық болуын міндеттейді.

4. Табыстылық. Өте жоғары көрсеткіштер немесе өсу потенциалының жоғарылығы, қаржылық сәттілік, компанияның әкімшілік ресурсы – күшпен жаулап алу үшін компания-нысанасын анықтауға арналған барлық факторлар болып табылады.

Осындай қауіп-қатердің болу дабылы болып өзінің заңды акционерлік құқығын жүргізгісі және оны мойындатқысы келетін, сонымен қатар компания меноның акционерлерінің әр шешімімен заңды түрде таласатын өте агрессивті миноритарлық акционердің пайда болуы. Әдетте миноритарлық акционерлердің құқығын сақтауға талпынбайтын компаниялардың ірі акционерлері осыған себеп болады.

5. Құқықтық бедерсіздік пен көптеген қазақстандық компаниялардың әкімшілік ресурстарына үміті. Берілген факторлар күштеп билеп алу аспаптарын қолдануды жеңілдетеді және осындай билеп алу жағдайында отандық компаниялардың қорғауға дайындығының жоқтығының белгілері болып табылады.

Бірақ қырғызстандық компаниялардың тәжірибесі әкімшілік ресурстан артық тұрақсыз ештеме жоқтығын көрсетті. Сондықтан әкімшілік ресурстармен қоса компанияны қорғау үшін заңдық ресурстарды құру өте маңызды.

6. Компания құнын дұрыс бағаламау мен әлсіз менеджмент. Әлсіз менеджмент кесірінен жасырын өсу потенциалы және әрі қарай даму келешегі іскеаспаған компаниялар - күшпен билеп алуға ыңғайлы нысана болып табылады.

Осыдан қорғану бизнес потенциалын уақытылы бағалау мен осы потенциалдың орындалуын қамтамасыз ететін менеджментті деңгейге жеткізу. Менеджментті осы потенциалдың орындалуын қамтамасыз ететін деңгейге келтіру мен бизнес потенциалын уақытылы бағалау осыдан сақтайды. Отандық акционерлік қоғамдар күшпен билеп алу жағдайында өздерінің заң түрінде дайын еместігін жоғарыда келтірілген қорытынды арқылы көрсетті. Отандық компаниялардың әлсіз жақтары мыналар: басқарушы органдардың құзыретін талдауды жеткіліксіз реттейтін құрылтай құжаттарының тыңғылықты қарастырылмауы, атап айтқанда, Директорлар кеңесін сайлау мен акционерлердің жалпы жиналысын өткізу сияқты маңызды шаралар. Нәтижесінде Директорлар кеңесі мен акционерлердің жалпы жиналысының құзыреті қатар келуі мүмкін,

Директорлар кеңесін сайлауда, ірі келісім жасаған кезде, акционерлердің жалпы жиналысын өткізуде, компанияның акцияларымен келісім жасағанда заңнама бұзылады.

Холдинг компанияларында басты холдинг компаниясы көбіне бір мезгілде меншік орталығы, басқару орталығы мен кіріс орталығы болады. Холдинг компаниясының осындай құрылымы компания бойынша агрессордың шабылуына қолайлы жағдай жасайды, күшпен басып алу әрекеті болған жағдайда тиімділігін азайтады.

Көптеген отандық компаниялардың қалыптасқан меншік құрылымы дұшпандық басып алу әрекетінен қорғануда біршама проблеманы құрайды, мысалы, өздерінің компаниядағы мүшелігін басқа коммерциялық қызметпен бірге алып жүре отырып, акционерлер ретінде басқа заңды тұлғалар сөйлеген кезде. Олар компаниядағы өздерінің акция пакеттеріне үлкен қауіп төндіреді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы отандық компаниялардың өздерінің экономикалық қауіпсіздікке деген көзқарасын қайтадан қарауға және өз бизнесін сақтап қалу үшін көптеген шараларды жете зерттеудің орынды екені туралы айтады.

11.3 Істі дұшпандық басып алу әрекетінен сақтай алатын бірнеше шаралар

Істі дұшпандық басып алу әрекетінен сақтай алатын бірнеше шараларды қарастырайық:

- Кәсіпорынның тарихына заңгерлер талдау жасай отырып, құқықтық жағынан барлық әлсіз жақтарын тауып және оны жою;

- Компанияның тіркеу құжаттарының жағдайын үнемі бақылауда алу;

- Акционерлердің қабылдауынсыз ірі келісімдер жасауға тыйым салудың болуы және бас директордың барлық өкілеттілігі анық тіркеп жазылған компанияның

Жарғысының түбегейлі қарастырылуы;

- Барлық келісімдердің заңды түрде сауатты рәсімделуі;

- арнайы құрылған жаңа заңды тұлға арқылы мүлік қайтадан рәсімдеуден өткізіліп, өзіне өзі мүлікті жалға беру тәсілі арқылы активтердің қызықтырушылығын төмендету;

- жылжымайтын мүлікті достық банкісінен алған несиені қамтамасыз ету құралы ретінде пайдалану. Кепілден айыру тек кепіл алушының келісімімен жасалады;

- компанияға қызығушылық туғаны туралы ақпаратты уақытылы алу үшін әкімшілік ресурстарын пайдалану;

Компанияны билеп алу мүмкіндігінен сақтайтын құрал ретінде тартып алуға тартымсыз ететін әртүрлі шаралар қолданылады: тартып алу үшін өтететін сауданың басталуына дейін нысана құнды активтерін сатып жіберу; сауданың табысты өту жағдайында тартып алушы компаниядан акцияларын өте төмен бағамен акционерлерге сатып алуға опциондар (құқықтыр) шығару және т.б.

Атап өтілген шаралар жергілікті түрде болады және стратегиялық жоспарда мәселені шешпейді. Қазіргі бизнес теориясы билеп алу мен қосылудың күрделі себебі ретінде менеджерлердің бизнеспен бағаны құру және онымен (бағамен) басқару мәселесіне жеткіліксіз көңіл бөлінуінде деп санайды. Т. Коупленд пен оның серіктес авторлары 1980-ші жылдары АҚШ-ты баурап алған дұшпандық тартып алу толқынының, 1990-шы жылдардағы жапондық нарықтың

қиялының жарылуы және т.б. себептерінің бірі менеджерлердің бизнес бағасын құру мен басқаруды елемеушілігінен деп көрсетеді. АҚШ-да 1980-ші жылдардың соңында бизнестің жалпылай дұшпандықпен тартып алуға айналған бірлескен бақылау мен басқару нарығына деген наразылығы тек уақытша ғана осы нарықтың белсенділігінің мейлінше төмендеуіне әкеп соқтырды.

90-шы жылдардың соңында қосылу мен билеп алу нарығы қайтадан гүлденді. Бірақ енді көптеген келісімдер достық нышанмен жасалды. Бизнес (компания) құнының акционерлерге қаншалықты маңызды екенін түсінген менеджерлер және басып алушылардың шабуылын күтпей-ақ осы мәселені өз беттерінше шешті.

1. «Қара рейдерлік» жағдайы мемлекеттің белсенді араласуын, ең алдымен, заңнамадағы жою мен билеп алу, сыбайластық жемқорлық схемасын бұзудағы кемістіктерді жоюды талап етеді. Екінші жағынан, бизнес қаржылық, экономикалық, ұйымдастырушылық, заңдық

аспектілерін шешу арқылы берілген жұмыстың ұсынымын ескере отырып, өзінің экономикалық қауіпсіздігіне шындап көңіл аударуы керек.

2. Корпоративтік басқару мен бақылау нарығына негіз болған қосылу мен билеп алу механизмі – қазіргі заманғы бәсекелескен экономиканың объективті ақиқаты, компанияның менеджмент сапасын үнемі бақылап отыратын Қазақстан да соның ішінде.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Рейдерлік деген не?
2. Қазақстандағы рейдерліктің ерекшелігі қандай?
3. Күштеп тартып алудың корпоративті тәсілінің корпоративті еместен айырмашылығы қандай?
4. Күштеп тартып алу мүмкіндігі жоғары болатын компанияның өте осал жерлерін анықтайтын жалпы қауіп-қатерге не жатады?
5. Күштен тартып алудан бизнесті қалай сақтауға болады?

12-тарау Компания мәдениеті және оның корпоративті басқарумен байланысы

12.1 «Корпоративті мәдениет» терминінің анықтамасы

«Корпоративті мәдениет» термині – бизнес – пән мұғалімдерінің, басқару мамандықтарында оқитын студенттердің және басшылардың аузынан жиі айтылатын сөз. Термин танымал бола бастады, тек оның соңында келесідей мән жатыр. Өзімнің тренингтерімде мен осы тақырыпқа жиі назар аударамын. Жәнемен оны «Мәдениет деген не?» деген сұрақтан бастаймын. Егер де білімді оқырман бірден жауапты құрастыра алатын болса, онда ол кісінің алдында басымды иемін.

Қанағаттандыратын анықтаманы бере алатын адам өте сирек кездеседі. Оныңүстіне біз өз «мәдениетімізбен» мақтанамыз. Алайда біз мәдениетке анықтамабере алмасак, ұйымдастырылған мәдениет және ол қалай «жұмыс істейтіні» туралы әңгіме қозғай аламыз ба. Сонымен, алдымен анықтамалардан бастайық.

А. Кребер және К.Клакхон жеткілікті көлемді анықтама береді:

«Мәдениет эксплицитті және имплицитті шамалардан тұрады, ол белгілердің көмегімен меңгерілетін және ортаға байланысты мінез – құлықтарды анықтайды; ол бір топ адамдардың іс - әрекеті нәтижесінде пайда болады, соның ішінде онынамалдарға айналуы да жатады. Мәдениеттің мазмұнды өзегін дәстүрлі тарихи қалыптасқан және ерекше идеялар құрайды, соның ішінде ерекше құндылықбелгіленген идеялар. Мәдени жүйелер бір жағынан адамдар іс - әрекетінің нәтижесі ретінде, ал екінші жағынан – оны реттеушілері ретінде қарастырылуы мүмкін. ІШынымен де анықтама көлемді, алайда оны қарапайым деп айта алмайсың.

Г. Ховштед мәдениетті "адамдардың" бір дәрежесін екіншілерінен ажырататынойларды біріктіріп бағдарламалау ретінде анықтайды. Осы анықтамада негізгі түйін – ұжымдық бағдарламалау. Бұл анықтама анағұрлым қарапайым жәнетүсінікті. Тек бағдарламалаушылар кімдер деген бір ғана сұрақ қою қажет.

Мәдениеттің субъектілері және мәдениеттің объектілері бар екендігі туралы сөзқозғау әбден ықтимал.

А.И. Пригожин мәдениетті адамзатпен жинақталған ең құнды нәрсенібілдіретін ең жалпы түсінік ретінде анықтайды, басқаша айтқанда адамдар өздеріқұнды деп санайтындар: материалдық, рухани, әлеуметтік құндылықтар. Тағы да бір анықтаманы әлемет тану пәні бойынша Халықаралық Бизнес Академиясында (Алматы) профессор Гуревичтің дәрісінде:

Мәдениет – бұл біздің түйсіктерімізді шектейтін жүйе. Сірә, мен осы анықтамамен де келісемін.

Корпоративті мәдениет деген не?

Бұл термин сөзге көптеген анықтамалар болады. Олардың бірнешеуін келтірейік.

Ұйым, мекеме мәдениеті ұйым мүшелерімен ажыратылатын нанымдар жәнекүтімдер кешені ретінде ұсынылады. Бұл нанымдар және күтімдер мөлшерлерді қалыптастырады, олар маңызды дәрежеде жеке тұлғалардың және топтардың ұйымдарда мінез-құлығын анықтайды.4 Мәдениет – бұл жалпыға бірдей ұйым ішінде тіршілік ететін қатынас пен құндылықтың салыстырмалы тұрақты нанымдары.5 Қазіргі заманның кәсіпорындарына назар аударайық. Өмірдің барлық жағдайларына қызметтік, өнеркәсіптік, техникалық және өзге де ережелерді қазіржазып шығу мүмкін бе? Кадр қызметінің кез келген ойлау қабілеті дұрыс жетекшісі және қызметкері бұл сұраққа <Жоқ! деп жауап береді. Одан

аздай жұмысшылар класы баяу, бірақ дұрыс бағытта кәсіби операторлар класымен, тобымен ауыстырылып жатыр, бұл адамдар анағұрлым немесе одан төмен күрделі техниканы басқарады және қызметтік тағайындауларының шеңберінде өз бетінше шешім қабылдау құқығына ие. Ал олар өздері шешім қабылайтын болса, осыдан ережелерде барлығы бар деуге болмайды.

Сіз қалай ойлайсыз, ереже болмаған жағдайда корпоративтік директор, басшы, қызметкер шешім қабылдағанда неге бағдар жасайды? Дұрыс – олар өзінің біліміне және тәжірибесіне жүгінеді. Тек соған ғана ма? Істі жүзеге асыру амалдарының бірнешеуін қызметкер біледі деген ықтималдылық өте жоғары, және белгілі амалдар арасында біреуін таңдау осы қызметкердің құндылық жүйесімен, яғни мәдениетімен анықталады. Осы жағдайда – ұйымдастырушылықпен.

Әрі қарай болатын техникалық және ұйымдастырушылық даму келесілерге алып келеді, қызметкерлердің қызмет ережелерін анықтау анағұрлым күрделене түседі, қызметкерлерде мәселелер мен тапсырмаларды шешудің мүмкін болатын нұсқалары көбейе түседі, өз бетінше шешім қабылдау құзыреттіліктері мен мүмкіндіктері көбейеді. Яғни басшылық құралы ретінде ұйымдастырушылық мәдениет рөлі қызметкерлердің өнеркәсіптік әрекеттерімен өседі. Осыдан, ол қалай жұмыс жасайтынын талқылаудың үлкен мән-мағынасы бар.

Сонымен, егер мәдениет – бұл қоғам құндылықтарының жүйесі болса, онда ұйымдастырушылық мәдениет – ұйым құндылықтарының жүйесі болып табылады.

Алайда бұл құндылықтар басшылықпен жарияланған құндылықтар емес. Бұл ұйым қызметкерлері нақты бағалайтын құндылықтар.

Корпоративті, ұжымдық басқару теориясында ағылшын термині жиі кездеседі. Ол жолын ұстаушылық, көзқарастар дегенді білдіреді. Ұжымдық басқару контекстінде термин сөз бірлескен басқару ұстанымдарын акционерлік қоғамның директорлар кеңесі мүшелерінің, жетекшілерінің, қызметкерлерінің жол ұстаушылығын білдіреді, олар акционерлер құқықтарын және олардың мүдделерін сақтау ұстанымдары болып табылады. Жолын ұстаушылық – бұл ішкі наным, ішкі құндылықтар жүйесі. Ол өздігінен пайда болмайды, оны бұйрықтармен немесе жарлықтармен дағдыландыруға болмайды. Жолын ұстаушылық дәйектілікпен құндылық жүйесінің құралдарын қалыптастыруда және дамытуда, яғни бірлескен мәдениетте көрінеді.

Осылайша, акционерлер ұжымдық мәдениетті қалыптастырған жөн, ал директорлар және басқарушылар бірлескен мәдениетті қалыптастыруға міндетті.

Сонымен бірге директорлар және басқарушылардың өздері белгілі бірлескен мәдениеттің тасымалдаушылары болу керек, ол акционерлердің мүдделері есебіне келтірілу керек және директорлар мен басшылар осы мәдениетті өздерінің қоластындағы бағыныштыларына көрсету керек. Осы

жағдайда қосымша акционерлердің мүдделері сақталатын кепіл пайда болады.

Енді мәдениет (құндылықтар жүйесі) қалай жұмыс жасайтынын және оның көмегімен жетекшілердің және қызметкерлердің өндірістік мінез – құлығын қалай басқаруға болатынын қарастырып өтейік. Ол үшін ұйымдастырушылық мәдениетінің элементтерін анықтап алайық. Сонымен бірге А.И. Пригожин сәйкесбзді тек менеджмент және мекемеде қызметкердің мінез – құлығын өзгертетін элементтер ғана қызықтырады. 6 Ұжымдық мәдениет теорияларының бірі – мәдениеттің жоғары және төменгі деңгейлерінің элементтері бар деп айтады. Егер автормен ұсынылған элемент теорияларын біршама толықтырса, онда келесілер алынады.

Жоғары деңгей элементтері мекеменің сыртқы аудиториясына бағытталған сияқты, олардың көмегімен қызығушылық танытқан тұлғаларда (осы жерг епотенциалды қаржы салушыларды және клиенттерді және келешекте жұмысқа тұратын тұлғаларды жатқызуға болады) мекеме туралы пікір қалыптасады. Алайда оларға анағұрлым көбірек назар аударайық. Осы элементтер басшыларға және қызметкерлерге қалай әсер ететінін қарастырайық.

Тапсырма — қоғамда мекеменің өзіне жүктейтін рөлі (немесе жеке тұлға өз алдына қойатын тапсырма). Кең қолданыс жағдайында тапсырма философия фактісін анықтау және мекеменің өмір сүру мәні ретінде қарастырылады.

Осылайша, тапсырма – мекеменің әлеуметтік белгіленуі туралы, оның өмірсүру мәні туралы тұжырымдама. Егер осы анықтаманы мәңгілік - өмірдің мәні туралы сұрақпен салыстырсақ, онда тапсырма – бұл мекеменің өмірлік мәнінің тұжырымдамасы. Тапсырма қызметкерлерді нарықтық өзара қатынастан әлеуметтік қатынасқа алып келеді. Сонымен бірге психологтардың бақылауларымен сараптамалары нарық қатынастарына қарағанда әлеуметтік қатынаста адамдар қандай да бір тапсырмаларды жақсы және жауапкершілікпен орындауға дайын екендігін көрсетеді. Яғни, өз еңбегі нәтижелеріне және мекеме жұмысының нәтижелеріне ішкі әлеуметтік жауапкершілік пайда болады.

Жетекшілер жиі тапсырма мен мақсаттарды жиі шатастырады. Олардың арасында айырмашылық бар. Егер тапсырма - өмір сүру мәні болса, онда ол өлшеусіз және қол жеткізу уақыты бойынша белгілеусіз. Ол Мекеме не үшін өмірсүреді? Мекеме әлеуметке қандай игілік ұсынады? деген сұрақтарға жауап береді.

Мақсаттар анықтау бойынша өлшемге ие және уақыт бойынша анықталған.

Мақсаттар келесі сұрақтарға жауап береді: <<Мекеме өзі үшін не алғысы келеді?.

Ол (тапсырма) қалай жұмыс жасайды? Барлығы жеткілікті қарапайым. Адамдардың көбісі (соның ішінде жетекшілер және

қызметкерлер) өз өмірінің мәні туралы ойлайды, біреулері жиі ойлайды, біреулері сирек ойлайды. Және сол өмірдің мәнін таппайды. Өмір мәнінің болмауы белгілі бір рухани жайсыздық тудырады, өмірдің сапасын төмендетеді. Өз өмірінің мәнсіздігіне ешкім сенбейді және сенгісі келмейді, әркім жұмысқа және жалпы өмірге мән бергісі келеді.

Акционерлер осындай тіршілік ету мәнін – тапсырманы ұсына алады. Тек қана ұсына қоймайды, сонымен бірге оны насихаттауды ұсынады. Жалпы әлеуметтің мүддесіне әрекет ету, міне осы басшылар мен қызметкерлердің тіршілік ету мәні. Егер тапсырма жақсы қалыптастырылған болса, егер компанияға да және басшылыққа да, және қызметкерлерге де жарасса онда олар енді мекеме тапсырмасын жеке өзінікі сияқты қабылдайды және орындайды. Олардың өмірі мәнге толды. Тапсырма мінез – құлыққа әсер ете бастайды. Ал бұл мекемелерге тапсырмаларды құру, дамыту және насихаттау керек екендігін білдіреді.

Үлкен өкінішке орай тапсырманың маңыздылығын қазақстандық компаниялардың акционерлері, директорлары және басшылары әлсіз түсінеді. Дәл осыған байланысты қазақстандық мекемелерде тапсырмалар көбінесе жоқ болады.

Көп жағдайларда тапсырма дағды ретінде қалыптасады, себебі мұны стратегиялық менеджмент теориясы талап етеді немесе ол туралы клиенттер, жеткізушілер және т.б. сұрай бастайды. Бірақ қызметкерлер шешіміне және мінез – құлығына тапсырманың мазмұнын және ықпал етуін түсінбей басшылық оны насихаттамайды. Тапсырма жиі жұмыс жасамайтын немқұрайлы декларация ретінде қалады. Мүлдем басқа көріністі Қазақстан аумағындағы шетел бизнестерінің бөлімшелерінде көруге болады. Онда мекеме тапсырмасы жиі насихатталады және басшылық пен қызметкерлердің құндылық жүйесі үшін қалыптастыру негізі ретінде әрекетті құрал болып табылады.

12.2 Кәсіпорынның негізгі құндылықтары

Мұндай құндылықтар көп бола алмайды. Олардың сан мөлшері адам қиналмай есте сақтай алатындай мөлшерде болу керек. Қарсы жағдайда бұл құндылықтар жұмыс жасамайды. Және тағы да бұл тапсырма акционерлер мен директорлардың мойнында, олар акционерлердің мүдделерін молырақ қорғау үшін және сонымен бірге мекеменің тиімді жұмысын қамтамасыз ететін қандай құндылықтар мекемеге енгізілу керек екендігін анықтайды. Және сөзсіз мекеменің ең басты құндылығы клиент болып табылады. Клиент мекемеге ақша түрінде әл – ауқат алып келеді.

Алайда тағы да, шетел компанияларымен салыстырғанда қазақстандық компанияларда мекеме құндылығын дағдыландыру және насихаттауға аз көңіл бөлінеді. Бұл келесі жағдайға алып келеді; басқару

ұстанымдары жоқ күрделі шешімдерді қабылдағанда басшылық және қызметкерлер мекемеде апатты қалыптасқан құндылықтарға немесе жеке құндылықтарға беттейді. Егер менеджмент және қызметкерлерді басқару бойынша шетел оқулықтарында бизнес

– мекеменің негізгі тапсырмасы иегерлердің әл – ауқатының өсуі болып табылады деген тұжырымдаманы оқу мүмкін болса,¹⁹ онда қазақстандық жалданбалы жетекшіге немесе қызметкерге қалдық социалистік ойлау құдіретіне ондайды айту өте қорқынышты. Бұл құндылықты қызметкерлер құндылық жүйесіне өте ұзақ уақыт енгізу қажет болады. Мүмкін "қырық жыл. Бірақ оны қазірден бастау керек. Егер жетекшілер мен қызметкерлердің шешімдері акционерлердің әл – ауқатын өсіруге бағытталмаған болса, онда акционерлер үшін өзінің меншігін жоғалтып алу қауіптері ұлғаяды.

Құндылықтар артынан мекеменің ресми белгілері жүреді: аталуы, жалауы, логотип, танымбелгісі, тауарлық маркалары. Бірақ белгілер бір нәрсені білдіруі керек. Бұл мағыналар акционерлермен және директорлармен анықталған

Қызметкер белгімен әр кезде бетпе-бет кезіккенде оның мағынасын еске түсіретін болады. Белгілер нанымдарды қалыптастыра бастайды.

Мысал келтірейік. Қазақстанның Ұлттық Банкінің Зейнет қорының фирмалық белгісінде басшылық тапсырысы бойынша дизайнер жартылай езу тартып тұрған тұлғаны орналастырған. Мұндағы негізгі мақсат – қордың өз клиенттерін бағалайтындығын, оларды жақсы көретіндігін көпшілікке түсіндіру. Менің өзім осы қорда жұмыс жасаған кезде осы идея және осы құндылық қызметкерлердің барлығына түсіндірілетін. Қазір жағдайдың қалай екендігі маған белгісіз. Бірақ сол уақытта бұл белгі жұмыс жасады.

Алайда белгілердің идеологиялық мазмұны қазақстандық мекемелердің егер де барлығында демесек көпшілігінде анықталмаған және олар насихатталмайды.

Шамамен алғанда тыңдаушылардың 90 пайызы фирмалық белгінің нені насихаттайтынын білмейді. Бұл сауалнама нәтижесі. Ал менің тыңдаушыларым көбіне жетекшілер және меншік иелері.

Буын сөздер, ұрандар, әнұран – бұл да белгілер, бірақ графикалық емес, ауызша айтылатын сөздер. Және олар да дәл алдыңғылары сияқты жұмыс жасайды.

Бірақ тағы бір қосымша ерекшелік бар. Адамдардың өз еркімен айтатын сөздері олардың нанымдарына оңай айналады. Қандай да бір қызмет орнын лауазымды иелену, ант ету, серт беру мазмұны осылардан құралады.

Әнұран – бұл компанияның мақтанышы. Эмоциялық көтеріңкі көңіл-күй сәттерінде әнұранды шырқап, өз компанияңыздың деңгейінің маңыздылығына сенесіз.

Сонымен қатар, адамның қоғамдағы мінез-құлығы бірлескен деңгейде талқылауларда басты мәселе ретінде қаралатындығында. Егер, біздер, өз

кәсіпорындарымыздағы қызметкерлердің әсіресе тәртібіне, сондай-ақ ұжымдық адамгершілік нормаларына назар аударсақ, олардың біздер өмір сүріп отырған қоғамдағы орта топтан бірқатар айырмашылықтары бар екендігін анықтаймыз.

Және де тәртіп, оның ішінде еңбек тәртібі бір кәсіпорынның жетекшілері мен қызметкерлерінің тәртібі ерекшеліктерінің бәсекелес қызметкерлер тәртібінен айырмашылығы бар. Осы өзіндік ерекшеліктердің өзі мекемедегі адамгершілік қасиеттің бірегей көрінісі болып табылады. Және де мұның өзі, яғни еңбек тәртібі, мінез-құлық ақыр соңында мекеме жұмысының нәтижелеріне ықпал етеді.

Сонымен бірге ұжымдағы адамгершілік қасиеттер кәсіпорын жетекшілері және/немесе меншік иегерлерінің өнегесімен қалыптастырылады.

Біздің мекемелерімізде жетекшілер екі мінез-құлық стандарттарын (сонымен қатар имандылық және өзге де адамгершілік қасиеттер) енгізумен айналысуда. Бір стандарттар ұжым ішінде өзара қатынас үшін, екіншілері – акционерлермен және сыртқы клиенттермен өзара қатынас құру үшін, ал үшіншілері – жеке өздері үшін өмір сүруде. Алайда қызметкерлер – бір бүтін тұтас тұлғалар және олар тек бір ғана стандартты тандайды¹⁶. Яғни, егер ұжым ішінде ішкі қатынастар қалыптаспаған болса, онда акционерлермен жұмыс деңгейінде тәртіп те болмайды.

Біздің барлығымыз мекемеде бір-бірімізге клиенттерміз. Сондықтан ішкі клиентке қатысты мінез-құлық нормалары сыртқы клиенттерге сияқты болғаны жөн.

Акционерлерге, директорлар кеңесіне, басшыларға ұжымда имандылықты құрастырумен айналысқан жөн. Әдетте бұл компанияның әдептілік кодексін құру жолымен іске асырылады.

Бірақ әдеп кодекстері қалай құрастырылады? Оларды құру үшін Интернет желісінен өзге мекемелердің кодекстерінің көшірмелері алынады, шағындап бейімделіп, бекітіледі. Мұндай кодекстер "жұмыс" жасамайтын немқұрайлы құжаттарға айналады, мекеме мәдениетін қалыптастырмайды, себебі оның осы нақты мекемеге ешқандай қатысы жоқ. Әдеп кодексі қызметкерлердің іс - әрекеті үшін басшылыққа айналу үшін, ол ұйымдастырушылық оқиғалар негізінде құрастырылуы керек. Яғни алдымен мекемеде де қандай да бір оқиға болып, содан соң оны ұжымда талқылау барысында мекеме құндылықтарына сәйкес оқиға қайталанған кезде қызметкерлер нені жасауға міндетті екендігі анықталады, тек осыдан кейін ғана осы шешім бекітіледі және кодекске енгізіледі. Осылайша, кодекс бұл бейстатикалық құжат. Ол оқиғалардың пайда болу шамасы бойынша дамиды.

Салттар – бұл іс - әрекеттің стандартты бірізділігі, олар жұмысты орындаумен тікелей байланысты емес, бірақ оларға жанама түрде қатынасы бар.

Салттардың мысалына мамандық дәрежесін беру, зейнеткерлікке шығарып салу, компания жалауын көтеру және басқалар жатады. Ұрандар және әнұран секілді салттар нақты құндылықтарға және жағымды әсерлерге баулиды. Еңбек нәтижелері

Негізінен мекемеде кез келген функцияның немесе операцияның тапсырмасы – қанағаттанған ішкі немесе сыртқы клиент. және салттар арасында байланыстың жақсы қойылуы жұмысты орындауда ынталылықты арттыра алады.

Қазақстандық компанияларда салттар жоралғылары пайда болуда. Бірақбарлық күрделілік - салттардың көбінесе аяқ-асты пайда болуынан және ұжымдыққұндылықтарға байланыстырылмауынан. Ал мұның өзі қызметкерлердің тәртібімен нанымдарына қажетті ықпал етпейтінін білдіреді.

Әдеттер және дәстүрлер – еңбек нәтижелеріне жағымды немесе жағымсызтүрде ықпал ете алатын, анықталған және стандарттық ірі және шағын әрекеттержүйелілігінің қозғалыстағы стереотиптері. Жағымды әдеттер мен дәстүрлердіқалыптастыру өндірістің өсуіне жол ашады. Мәселен, жұмыс басталар алдында 10 минутқа ерте келу әдеті немесе жұмысшылар әулетінің дәстүрі. Мекеме мәдениетінде әдеттер немесе дәстүрлер бекітілгеннен кейін, қызметкерлер осы бағыттағы іс әрекеттерді дағдылы түрде ойланбай орындайтын болады. Осылайша, жағымды әдеттер мен дәстүрлерді ойлап табу керек және оны қолдау керек. Ал жағымсыз әдеттерді реттеу қажет, тек оны бұйрықпен ғана орындатуға болмайды.

Қазақстандық мекемелерде, кәсіпорындарда жұмыс орнының реттілігі, кесте бойынша шәй немесе кофе ішуге техникалық үзілістер және т.б. сияқты сирек те болса қалыптасқан әдеттерді кездестіруге болады. Тек бір жағдайда ғана басшылықтың жағымсыз әдетпен, яғни жұмыс аралығында шылым шегумен айналысқандарын да көрдім. Көптеген қазақстандық мекемелерде қалыптасқан өнегелі, үлгілі әдеттер де аз емес шығар.

Ал енді дәстүрге келетін болсақ, онда олар мекеме құндылығының жүйелеріне тығыз байланысты болуы тиіс. Егер компания қызметкерлерді өз құндылығы деп жарияласа, онда ол осы құндылықты қандай дәстүрлермен қолдап отырмақ.

Мәселен, бұрын бұл жұмысшылар әулетін құру және нығайту дәстүрлерімен қолданылатын. Қазірде бұл сирек кездеседі.

Тіл – басқарудың жалғыз құралы болып табылады және өзге жағдайлар үшін бірқатар көптеген ақпарат береді. Жалпы ауызбірліктің болмауы түсінбеушілікке, өзара қарым-қатынастың нашарлауына және тиімділіктің төмендеуіне, бір сөзбен айтқанда "Вавилондық бұғы-жығылыққа алып келеді. КСРО аумағында онжылдықтар бойы бизнестің болмауы біздердегі іскерлік тілінің қазіргі уақытта көбінесе ағылшын тілінің термин сөздеріне негізделуіне алып келгенін айта кеткен жөн. Және сонымен бірге қызметкерлер көбінесе осы термин сөздердің мән-

мағынасын түсінбейді, мұның өзі өзара түсінушілікті одан әрі күрделендіруде.

Қазір "менеджерлер өте көбеюде, бара-бара әрбір кондуктордың автобус менеджеріне айналатын да түрі бар. Ал, менеджер – өзгелерді басқаратын адам, ол кәсіби қызметке қарағанда басқару қызметімен көбірек айналысады. Мысалы бригадирді менеджер деп атауға болмайды, себебі ол өзгеше кәсіби жұмыспен айналысады.

Бұл орайда өзге, анағұрлым күрделі термин сөздер туралы айтпай-ақ қояйын.

Мәселен, семинарларым және тренингтерімнің жүздеген тыңдаушылары арасында «маркетинг» деген сұраққа болар болмастай жиырмаға жетер-жетпес адам ғана жөнді жауап берді. Термин сөздері кеңнен қолданылады, бірақ егер де термин сөздерді біздер әр түрлі деңгейде түсінсек, онда біздердің жұмысымызда өзара жақсы түсіністік және өзара қарым-қатынастар болуының мүмкіндігі қандай?

Өзара түсіністіктің табылуы үшін ұжымдық глоссарий құру керек. Ол қызметкерлерді оқыту арқылы жүзеге асырылады, ең ұтымдысы – олардың мұғалімдерден білім алғаны жөн, әйтпесе қызметкерлер әр түрлі топтарда терминдерді әр түрлі түсіндірілуінің қалыптастыру қаупі де бар. Компанияның нормативті құжаттары да жарайды, онда мәтінге енген терминдердің сөздіктері (анықтамалары) бар. Осындай құжаттардың жақсы мысалы, үлгісі – заңдар болып табылады. Кеңестер кезінде, әр түрлі талқылау сәттерінде терминдердің жалпы мағынасын қалыптастыруға да болады. Осы термин арқылы сіз нені айтқыңыз келді? - деген сұрақты жиі қоятын болса, сонда әр түрлі адамдардың терминдердің мағынасын түсінуінде қаншалықты алшақтық болатынына таң қаласыз.

Аңыздар – бұл ойдан шығарылған әңгімелер. Олар көбінесе "қалай өмір сүрудің үлгісі болып есептеледі. Әдетте аңыздар – ертегілер болып табылады және сәбидің ойлау қабілеті, тәжірибесі жеткіліксіз кезеңінде осы ертегілер құндылықтары қалыптастырылады. Құндылықтарды сондай-ақ ең жақын, ең қымбат адамдар - ата-аналар, әжелер мен аталар да қалыптастырады.

Компания басшылығына қызметкерлерге компанияға тиімді стереотиптер мен құндылықтарды беретін аңыздарды құру немесе таңдап алудың маңыздылығы зор.

Олар осы аңыздарды насихаттауы да керек. Мұндай аңыздар еңбек жетістіктері туралы немесе кәсіпорында жұмыс жасамаған белгілі және белгісіз қаһармандар тарихы туралы әңгімелерден құралуы да мүмкін. Мысалы, жас басшыларды тәрбиелеу үшін әлемнің әйгілі менеджерлері Деминг немесе Якокка туралы әңгімелер жарайды.

Дегенмен, менің ойымша, қазақстандық кәсіпорындар, осы құрал туралы мүлдем ойланбайтын тәрізді. Бірақ "HR форумы бағдарламасында, 2009 жылғы сәуір айында Алматы қаласында өткен, корпоративті аңыздар

мен аңыз әңгімелерді құрастыру бойынша мастер-классты көрдім. Бастамаға жол салынды.

Компания тарихы - бұл да басқару құралы. "Тарих оқытады!. Ел игілігі жолында қажырлылықпен еңбек еткен ата-бабалардың ұлағаты кейінгі ұрпаққа үлгі өнеге болатындығы сөзсіз. Сонымен қатар ұжымдағы жас мамандарға осындай ізгі іс-шараларды бізге ата-бабаларымыз мұра ретінде қалдырды десек және нені қалдырғанын нақты көрсетсек, онда орындау бағытындағы ұмтылыстың жоғары деңгейдегі болатындығы айдай ақиқат.

Қажеттілікке орай қызметкерлердің назарын компания тарихындағы әртүрлі құндылықтарға аударып түрлі деректерді атап көрсетуге болады. Басқаша айтқанда, өз мекеменіздің тарихын көздің қарашығындай сақтап және оған ұқыптылықпен қарау қажеттігі есте болған жөн. Бұл бұрын да қолға алынған және мұның өзі қазіргі кезде де Қазақстанның кәсіпорындарында қалпына келу үстінде.

Корпоративті мұражайлар пайда болуда, олар бүгінгі күн талабына орай жаңару және даму үстінде. Бұл өте ғажайып іс, ол құндылықтар жүйесіне, ұжымның көңіл- күйіне тікелей ықпал ету арқылы өндіріс қарқынын да арттырады.

Көптеген кәсіпорындарда өнеге үрдістері бар. Ата-аналары жұмыс жасайтын орынмен танысуға келген балалардың корпоративті мұражайда ата-аналарының еңбек өнімділігін бейнелейтін суреттерді, плакаттарды, хабарламаларды тамашалағанын көрдім. Цех қабырғаларында зауыттың қашан ұйымдастырылғандығы туралы жазылған хабарламалар және бүгінгі күн мен өндірістің ұйымдастырылу кезеңі арасындағы уақыттың жүз жылдан асуы көптеген адамдардың жүрегіне мақтаныш ұялататындығы айқын.

Батырлар – компания тарихының, соның ішінде оның жаңа тарихының бір бөлшегі. Батырлар – туған халқы қадірлеп, жас ұрпақ болса оларға еліктеп, оларды мақтаныш тұтатын өнегелі тұлғалар. Батырлар өнегесі негізінен алғанда кәсіпорынның игілігіне арналған әлеуметтік ерліктердің мысалы болады.

Кәсіпорын жетекшілерінің материалдық және материалдық емес мәселелерде назарын аудару үшін және жұмыста әрбір қызметкер өзін талап деңгейінде көрсету үшін және жақсы жұмыс жасау үшін батырларды қалыптастырған жөн.

Әрине, мекеменің негізгі бизнес процестері бойынша батырлардың бірнешеуін құрастыру керек. Мәселен, Стаханов және Ангелина өз уақытында еңбек өнімділігінің арттыру жолында жан аямай еңбек етті.

Бірақ қазақстандық кәсіпорындардың меншік иелерінде және жетекшілерінде батырларды қалыптастыру қатынасы бойынша жеткілікті үлкен скептицизм бар екенін жасырудың қажеті жоқ. Олардың есептеуінше, егер біреу мекеме үшін ерекше бір нәрсе жасаса, онда ол адамға қаржылай сыйақы ғана беріп және ол туралы көп айтпау керек деп ойлайды. Сонымен қатар олар "батырларға еліктеу әсерінен айырылады.

Өнер де құндылықтарды құрайды. Кеубіреулерде өнердің өндіріспен арақатынасын қалай салыстыруға болады деген сауал туындауы да мүмкін. Бұл өте оңай, өзім серіктес болып қызмет істеп жүрген ірі екі кәсіпорынның ғимаратының ішінде, қабырғаларында қызметкерлердің балалары салған суреттер ілініп тұр.

Сонда бұл суреттер не туралы деп ойлайсыз? Әрине, балалар әкешешесінің жұмыстағы бейнелерін суреттеген. Сонымен қатар, қызметкерлердің қатысуымен өткен әртүрлі жиындар мен кештер, КВН – осының барлығы өнер элементтері, алнегізгі тақырып – әдеттегі жұмыс.

Қызметкерлердің құндылық жүйесіне және олардың еңбек өнімділігіне тікелей ықпал ететін мәдениеттің өзге де элементтері бұл тарауда келтірілмеген.

Менеджерлер мен қызметкерлердің еңбек тәртібіне тиімді жетекшілік жасау үшін –жарияланған құндылықтар, ойлау сипаттары, материалдық қалыптар және т.б. –яғни жазылмаған жәйттер жөнінде ойланудың маңызы зор.

Құндылықтар жүйесінің, компаниядағы жұмыс тиімділігінің, имандылықтың бұзылуы, ең соңында меншік иелірінің игілігіне кері ықпал ететіндігі туралы бірнеше мысал келтіргім келеді.

Осыған орай менің оған алғашқы сұрағым мекемедегі кадр қызметінің бар, жоқтығы туралы болды. Кәсіпорында кадр қызметі жұмыс істейтіндігіне көз жеткізілді. Дегенмен, менің олар қандай қызметпен айналысады деген сауалыма –»Саясатпен» деген жауап мені таңқалдырды. Бір есептен кәсіпорындағы кадр қызметінің осындай деңгейге жетіп ішкі саясатпен айналысуы шын мәнісінде де таңғаларлық еді. Алайда, саясат деген сөздің түкпірінде әйелдің саясат арқылы біз оларды қорқытып-үркітеміз деген жауабы көпшілікті алаңдатандығы сөзсіз.

Әрине мұндай жауаптан кейін ұжымдағы ұрлықтың өріс салуы түсінікті де болды. Олар мысалға алғанда жаздың кезінде қыстың азығын жинайтын аңдар сияқты қадамға барған. Осы жағдайды маған сауал қойған әйелге түсіндіру үшін бір сағаттай уақыт кетті, менің ойымша, ол жағдайды түсінгендей де болды.

Тағы да бір мысал. Бұл негізінен қазақстандық кәсіпорындарда қолданылатын еңбекақы және сыйақы жүйелеріне қатысты мәселе. Ең алдымен еңбекақыларынан бастайық. Жұмыс берушілер еңбек келісім шарттарын құрастыруда қулыққа жиі баратындығы жасырын емес, соның нәтижесінде жұмыс берушілер жаза ретінде еңбек ақының көлемін кішірейту яғни азайту мүмкіндіктеріне ие болады. Ашығын айтқанда, мұның өзі жасырын айыппұл жүйесі. Бірақ ҚР "Еңбек туралы кодексінде айыппұлға тыйым салынған. Мұнда тек қана адамгершіліктің, имандылықтың қағидалары бұзылуы ғана емес, сонымен бірге Заң талаптарының да орындалмайтындығын көруге болады және де қызметкерлер бұл туралы біледі.

Дегенмен, олардың оған қарсы тұру мүмкіндіктері жоқ. Жұмыс орнын ауыстыра алмағандықтан, осы жүйемен келісіп, сонымен бірге өздерін жағдайдың құлы ретінде сезінеді. Дегенмен, құл иеленушілік жүйенің дәл осындай ынталандыру шараларының тиімсіз болуынан жойылғандығы белгілі. Егер жұмыс берушілер осындай жүйе кедергіге кездестірмейді және еңбек өнімділігін төмендетпейді деп ойласа, онда олар қателеседі. Оған тарихи мысалдар өте көп. Егер де оған айқын кедергі болмаса да, ынтасы жоқ ұжымның бар екендігі сөзсіз. Ақы төлеудің осындай жүйесі бар мекемелерде жұмыс жасап және кеңес беруші ретінде осы жүйелермен кезіктім. Мекеме үшін шығындардан басқа олардан маңызды еш нәрсе де таппадым. Ал шығынға ұшыраушылық қызметкер айыппұл әділетсіздігін ұғынып, оның орнын толтыруға ұмтылуынан пайда болады. Сонымен бірге қызметкер оны көптеген тәсілдермен жасауы мүмкін (ұрлық, өсек тарату, іріткі салу, ынталылықтың болмауы, жұмысқа қызығушылықтың және еңбек өнімділігінің төмендеуі) және т.б. іске асыра алады.

Сыйақы беру жүйесіне келетін болсақ, мұның өзі көптеген мекемелерде қызметкерлер үшін әлбетте анық болмайтындығы белгілі. Мекемеде ненің бағаланатынын, не үшін және қандай мөлшерде сыйақы төленетінін олардың көпшілігі мүлдем білмейді. Сондықтан, кім, қанша және неліктен сыйақы алғаны туралы көптеген әңгімелер туындайды. Сыйақы көбінесе еңбекті лайықты бағалау құралы емес, ол керісінше қателіктер үшін өтемақы құралы ретінде де болады.

Шымкент қаласында бөлшек сауда нүктелері директорларының бірі өзіне және өзінің қызметкерлеріне бөлінетін сыйақыны ай сайын өзі әрқайсысына бөліп үлестіретіндігін айтты. Сонымен бірге ол қателік жіберіп сол үшін жазаға тартылған қызметкерлерді толықтай немесе жарым-жартылай сыйақыдан айыру және қалған сыйақыны қызметкерлер арасында қайта үлестірген. Командалық жұмысты бұзылуына, реніштер және қызғаныштарды тудырмауға, яғни, компания саясатын сақтау үшін директор сыйақыны әрқашан тең бөледі екен. Сонымен бірге қызметкерлердің пікірінше, ол өзінің сыйақы мөлшерін молайту үшін өзгелерді сыйақыдан айырады.

Басқа, бір жеткілікті ірі компанияда қызметкерлер ай сайын кесте бойынша осы кезекте кімді сыйақыдан айыратындығы алдын ала шешілетіндігін айтты, өйткені, басшылықтың пікірінше біреу міндетті түрде жазалануы тиіс.

Әр курсант міндетті түрде мадақталуы, не болмаса жазалануы тиіс.

Сыйақы беріліп жатқан кезде қызметкерлерге және жетекшілерге әрбір сыйақы алушы не үшін сыйақы алып жатқандығы туралы хабарлау қажеттігіне назар аударғаны жөн. Егер қызметкерлерде сыйақы берілудің әділеттігіне күмән пайда болса, онда ол қылықтың орнын толтыруға ұмтылады. Мен осындай ұмтылыстың екі мысалына куә болдым. Бір жағдайда тұрмыстық бөлмеде сыйақы алғандардың етігінің ішіне, киімінің қалталарына қышқыл қоспаларын құйса, ал екінші жағдайда сыйақы

алғандар басшылыққа қайта келіп берілген бағалы сыйлықтарды қайтып алуын өтініп, оларға мұны ұжым кешірмейді деп түсіндірген. Сыйақы мен марапаттау фактісі және оның себептері туралы ұжымға айту керек. Мұның өзі қалай жұмыс жасау қажеттігі және оны не үшін алуға болатындығын анықтайтын негізгі өлшем.

Өтемақылар, көтермелелер, жаза жүйесі қызметкерлерге де, жетекшілерге де мекемеде нақты не бағаланатынын көрсетіп, мекеме құндылықтарының жүйесін қалыптастыратынын ұғынатын уақыт жетті.

Ұжымдағы адамгершілік қағидаларын жиі бұзудың тағы бір мысалы – бұл қызметкерлерді аттестациялау, бұл жағдайды біздің адамдардың көпшілігі жақсы біледі. Әрине қызметкерлерді олардың еңбек қабілетіне қарай бағалаған жөн, мұндағы мәселе мұндай іс-шараның қандай әдіспен атқарылатындығында.

Кеңестік кезеңнен келе жатқан аттестациялаудың бұл моделі көптеген кәсіпорын жетекшілеріне жақсы таныс. Бірақ біз аттестациялауға қалай қарайтын едік, ұжымдарда оның төңірегінде қандай әңгімелер қозғалатын. Шындығы керек кеңестік аттестациялау көбінесе жазалаушы – тәртіпке салу сипатына ие болды, және қызметкерлердің мәңгіге болмаса да, ұзақ уақытқа рухын түсіруге ықпал етті.

Алайда бүгін де жағдай өзгерді, ал үлгілер болса, одан әрі көбею үстінде. Міне, содан кейін қызметкерлерде қорқыныш пен күмән туындап, адамдар өз жұмысы және еңбек ақысы үшін қорқып үрейлене бастады. Біреулерде аттестациялау алдында жұмыс ауыстыру туралы ойлар пайда болып, біреулер "жедел емделуге кетеді және т.б. Қызметкерлер де басшылар қазір өздеріне қажетсіздермен есеп айырысады деген сезім пайда болады. Оның өзі жиі болып тұратындығы сөзсіз, бұл жөнінде бірнеше мысал келтіргенбіз. Қорқыныш пен үрей келеңсіз жағдайларға, атап айтқанда, жұмысқа келмеуге, кешігуге, ауруға және жұмыстан шығуға итермелейді. Ұжымдағы мұндай сергелдеңнің қаншалықты неге соқтыратындығын жетекшілер шешуі тиіс. Бұдан келетін зиянды есептеу қиын, бірақ көзге елестетуге болады. Кейбіреулер мен аттестациялауға қарсы деп шешуі әбден мүмкін. Жоқ, мен аттестациялауды қолдаймын! Тек оларды жүргізудің өзге де тиімді модельдері мен үлгілері бар. Бірақ жетекшілер және кадр қызметкерлері бұл туралы жеткілікті деңгейде білмейді немесе білгісі келмейді. Ал, қызметкерлерді бағалаудың осындай үлгісінен мекеме мен акционерлерге тікелей нұқсан келмек. Дегенмен, бұл бағытта жағымды да мысалдар да бар. Қазақстанның шығысында орналасқан ірі өндірістік кәсіпорынның бірінші жетекшісі және мажоритарлы акционері мекемеде ұзақ уақыт бойы тума туысқандардың көпшілігі жұмыс жасайтындығына менен коллективтің көзқарасы қандай болатындығы туралы сұрады. Егер жетекшілердің бірі – еншілестер, ал басқалары жалдамалылар болғанда мекемені қалай басқаруға болады? Бұл қызметкердерді ынталандыруға

қалай әсер етеді? Жалақысы тым жоғары емес туысқанының жаңа автокөлік сатып алуын өзегелерге қалай түсіндіруге болады? Кәсіпорын басшысының мәселені жете түсінгенін көргеніме өте риза болдым. Жетекші адамгершілік қағидаларын сақтаудың нәтижесі осы салада үздік мамандардың жұмыс жасайтындығы және өзінің мекемесіне бәсекелестерінен олардың ең жақсы мамандарын алып кетуге мүмкіндік беретіндігінде.

Бұл бағытта сондай-ақ жағымсыз жағдайлар да аз емес, мәселен, жетекшілердің әдепсіз қылығы қызметкерлердің мекемеден бәсекелестерге толық бөлімімен ауысуына соқтырған.

Мемлекеттік ірі монополист компанияның маркетинг бөлімінің бастығымен сөйлескенмін. Оның айтуынша, маркетинг және қоғаммен байланыс іс-шараларының қажеттілігін басшылыққа түсіндіру өте қиын. Дегенмен, мемлекеттік АҚ-ға ерте ме немесе кеш пе инвестициялар қажет болатындығы сөзсіз. Егер де жауапкершілігі бар әлеуметтік және әдепті корпоративті азамат имиджі құрылысын қазірден бастамаса, онда олардың қағаздарын, облигацияларын кім сатып алмақ?

Егер де жетекшілер, қызметкерлер, клиенттер, инвесторлар және өзге де мүдделі тұлғалар мекеменің жоспарларына, оның дамуына қолдау көрсетуін қаласақ, онда осы адамгершілік қағидаларын қалыптастырумен, мекеменің іскерлік мәдениеті мен айналысқан жөн.

Мұндай маңызды мәселелермен кәсіпорындар, мекемелер көбірек айналысу үстінде. Корпоративті мәдениет құрылысындағы мәселе акционерлер мен директорлар кеңесі болып табылады, ал оған жетекшілер көмектеседі. Ұжымдық мәдениет жүйесін жұмысшылар қызметі қолдайды.

Корпоративті басқару кодексі және әдеп кодексі акционерлік қоғамдағы ұжымдық басқарудың мәдениет квинтэссенциясы болып табылады.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Корпоративті мәдениет деген не?
2. Корпоративті мәдениеттің қандай элементтерін білесіз?
3. Мекеме тапсырмасы дегеніміз не? Оның мақсаттардан айырмашылығы неде?
4. Компания басшылығы мен қызметкерлеріне жоғарғы деңгейдегі мәдениет элементтерінің ықпал етуі қандай?
5. Сіздің оқу орныңызда төменгі деңгейдің қандай элементтері бар және олар қалай жұмыс жасайды?
6. Коллективте адамгершілік қағидаларының бұзылуы неге алып келеді?
7. Мекеме мәдениеті акционерлер және инвесторлар шешіміне қалай ықпал етеді?

13-тарау Кәсіпорынның персоналды басқарудың негізі

13.1 Ұйымдағы персоналды басқарудың жүйесі

Өнеркәсіп өндірісінде персоналдың қабілеттілігін пайдалануға және еңбек ұжымын ыңғайлы қалыптастыруға бағытталған ұйымдық және басқарушылық шаралардың барлық жиынтығы персоналды басқару болып табылады.

Кейбір авторлар басқару жүйесін: техникалық әкімшілік (басқарушылық) және адамдық немесе жеке тұлғалық – мәдениеттік түрлерге бөледі. Ал енді біреулері өндірісті (кәсіпорынды) басқаруды екіге бөліп көрсетеді: іс-әрекетті басқару, адамдарды басқару.

Іс-әрекетті басқару бұл- іс-әрекетті жоспарлау, өндірістік міндеттерді атқару, өндірілген жұмысты есептеу жүйесін қалыптастыру, орындалған жұмыстарды бақылауда ұстау.

Адамдарды басқару бұл- барлық еңбек ұжымы мүшелерінің арасында бірлестікті қалыптастыру, кадрлық саясаты, біліктілікпен, ақпараттандырумен, жұмысшыларды ынталандырумен (мотивация) және еңбектің басқа да маңызды құрамды бөліктерімен қамтамасыз ету.

Кейбір әдебиеттерден өндірістік-шаруашылық жүйе құрылымының басқа да нұсқаларын кездестіруге болады. Бірде, тәжірибе жүзінде барлық кезде кадр құрамы - басқрау жүйесінің құрамды бөлігі болып табылуы, ерекше назар аудартады. Кез-келген кәсіпорынның маңызды іс-әрекетінің ортасы болып еңбекпен қамтамасыз ету табылады: жұмысшы күшін тарту, оның қажетті дайындығы, рационалды қолданулар үшін жағдайлар жасау.

Өндірістік жүйеге, оның заттық және жеке құрамдарына көп факторлар өз әсерін тигізеді. Жұмысшы күшінің талаптарын, олардың арнайы дайындықтан өтуін, біліктілік деңгейін және т.б. анықтайтын техникалар мен технологиялар өзгеріп отырады.

Жұмысшы күшінің құрамы объективті және субъективті факторлардың әсер етуінен өзгеріп отырады (мысалы, кадрлардың тұрақсыздығының жұмысшы құрамын өзгертуі, біліктің табиғи және үздіксіз өсуі, еңбекке деген ынталандыру жолдарының өзгеруі т.б. әсер етеді). Осыдан келе жұмыс орнының құрылымына, жұмысшылардың саны мен құрамына үнемі басқару іс-әрекетін жүргізіп отыру қажеттілігі туады.

Персонал - жұмысшы ұжымының объектісі болып табылатын іс-әрекетті басқарудың спецификалық түрі- персоналды (кадрларды) басқару деген атау алды.

Соңғы жылдары ғылыми әдебиеттерде және тәжірибеде басқа да түсініктер кеңінен орын алып жүр. Олар: еңбек ресурстарын басқару, кадрларды басқару, еңбекті басқару, адам ресурстарын басқару, адамдық факторларды басқару, кадр жұмыстарын басқару және басқа да адамның еңбектегі іс-әрекетіне қатысты, өндірістегі оның мінез-құлық, жүру-тұру ережелеріне қатысты іс-әрекеттерді басқару болып табылады.

Біз үшін «Персоналды (кадрларды) басқару» түсінігі маңызды рөл атқарады. Біз «кадр» және «персонал» терминдерін синоним ретінде қолданып жүрміз. Әйткенмен, кейбір елдерде инженер-техникалық немесе кәсіпорынның басқарушы құрамын кадр деп атайды.

«Персоналды басқару» түсінігі мағынасы жағынан «адамдық ресурстарды басқару» түсінігіне жақын. Бұл екі түсініктің де басқару әрекетінің объектісі бірдей, ерекшелігі – жұмысшыға, оның жұмыс күшіне ресурс сияқты спецификалық жағдай жасауында.

Бірнеше жылдар бұрын адамдық ресурстарды басқару тұжырымында өндірістік ресурстардың құрамды бөлігі ретінде персоналды басқару тұжырымы логикалық өсуі кездейсоқ болған жоқ. Ал бұл даму стратегиясында кәсіпорынның өндірістік шаруашылық жүйе ретінде адамдық ресурстарды көбейтеді немесе қысқарта алады.

Басқарудың маңызы мен тапсырмалары. Өндірісті басқару адамдар арқылы жүзеге асырылатыны түсінікті, бірақ, жұмысшылардың өзі басқарудың объектісі болып табылады. Бұл ең алдымен, жұмыс күшінің саны мен сапасына, еңбек әлеуетін қалыптастыруға, оның дамуы және пайдаланылуына, еңбек тәртібінің мотивациясына, еңбектік және жекелік қарым-қатынастарға қатысты.

Басқару іс-әрекетінің бұл спецификалық түрінің мазмұнын ашу үшін, алдымен, басқарудың объектісі мен субъектісіне нелер жататындығына көз жеткізіп алайық.

Басқарудың объектісі – бұл бөлек жұмысшы, сонымен қатар, еңбек ұжымы болып табылатын олардың жиынтығы.

Басқарудың субъектісіне – кадр бөлімінің жұмысшысы ретінде жауапкершілікті жүйелерді орындайтын мамандар тобы, сонымен қатар, өзіне бағыныштыларға қатысты басқару функциясын орындайтын жеткшілер жатады.

Әдебиеттерді қарап отырсақ, біз «персоналды басқару» түсінігінің әр түрлі түсіндірмелерін кездестіреміз. Кейбір авторлар өз анықтамасында мақсаттар мен тиімді жолдарға, әдістерге жетуді басшылыққа алады, яғни, оқырманның назарын басқарудың ұйымдастыру жағына көбірек аударады. Басқалары басқарудың функционалдық жақтарын көрсететін мазмұнды бөлігіне арқа сүйейді. Бірнеше анықтамаларға, мысалы, В.П. Галенконың анықтамасын қарайық: «Персоналды басқару – бұл кәсіпорынның бәсекелестік қабілетін және еңбек іс-әрекетінің тиімділігін қамтамасыз ететін өзара экономикалық, ұйымдық, әлеуметтік-психологиялық әдістердің кешені».

Екінші анықтамалардың түрі менеджменттің неміс мектебінде қабылданған анықтамасында көрсетілген: «Персоналды басқару – бұл маңызды элементтері: қажетті мамандарды анықтау, мамандарды ынталандыру, жұмыста қарқында болу, даму, персоналды бақылау, жұмыстың құрылымдылығы, марапаттау және әлеуметтік жағдай саясаты, жетістіктерде қатысу саясаты, мамандарға жіберілген шығындарды басқару және қызметкерлерге жетекшілік жасау болып табылатын іс- әрекеттердің ортасы».

Олай болса, ең бастысы, персоналды басқару – бұл орналастыру, кәсіпорын деңгейінде жұмысшы күшін қайта орналастыру, қалыптастыру процестеріне, кәсіпорынның тиімді атқарымдылығын және ондағы жұмысшылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында жұмысшылардың сапалы еңбегін пайдалану үшін жағдай жасауға өзара байланысты әлеуметтік және ұйымды-экономикалық шаралардың көмегімен алдын-ала жоспарлы ұйымдастырылған іс-әрекет.

13.2 Персоналды басқарудың мазмұнды құрылымы

Кез-келген іс-әрекеттің құрамды элементін және жұмысын сипаттайтын нақты құрылымы болады. Персоналды басқарудың мазмұнын келесілер құрайды:

- ұйымның даму стратегиясын, өндірілген өнімнің, көрсетілген қызметтің көлемін есепке ала отырып кадрларға қажеттілікті анықтау;
- кадрлардың сандық және сапалық құрамын қалыптастыру;

- кадр саясаты (еңбек нарығының ішкі және сыртқы өзара байланыстары, жұмысқа алу, шығару, кадрларды қайта дайындау, қайта бөлу);
- жұмыскерлердің ұйымға бейімделуі;
- еңбекақы және жұмыскерлерді өз еңбегінің саласы мен өнімділігін арттыруға итермелейтін көтермелеу сыйақысы, материалдық және моральдық қызығушылық жүйесі;
- кадрларды аттестациялау және іс-әрекетін бағалу, жұмысшының кәсіпорын үшін құндылығын және оның еңбек нәтижелері бойынша жоғарылауын көздеу;
- кадрлардың даму жүйесі;
- жұмысшылардың әкімшілікпен және қоғамдық ұйымдармен жеке аралық қарым-қатынасы;
- көпжүйелілік кадр қызметі.

Ұйымдағы персоналды басқарудың мақсаты мен тапсырмасы келесідей жүзеге асырылады.

- нарықтық жағдайда ұйымның бәсекелестік қабілеттілігін көтеру;
- максималды табысқа жету үшін еңбек пен өндірістің тиімділігін көтеру;
- ұжымның жоғары әлеуметтік тиімді атқарымдылығын қамтамасыз ету.

Осы мақсаттарға жету үшін келесі тапсырмалар орындалуы керек:

- ұйымдағы жұмысшы күшінің қажеттіліктерін қамтамасыз ету
- еңбек әлеуеті құрылымы мен өндіріс әлеуетінің ұйымдық техникалық құрылымының арасында негізделген қарым-қатынасқа жету;
- өндірістік ұжымның және жұмысшылардың әлеуетін толық және тиімді пайдалану;
- жоғары өнімді еңбекке, оның жоғары ұйымшылдығына өзіндік тәртіптікке жұмысшының бірлестікке және өзара іс-әрекетке үйренуге жетуі үшін қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету;
- ұйымда жұмысшыны нығайту, жұмысшы күшіне жұмыс салған шығындарды өтеу мақсатында тұрақты ұжым қалыптастыру;
- жұмысшылардың мүдделері мен қажеттіліктерін қамтамасыз ету;
- өндірістік және әлеуметтік тапсырмалардың келісімі (кәсіпорынның және жұмысшының мүдделерінің, экономикалық және әлеуметтік тиімділігінің теңдігі);
- жұмысшы күші қысқарған жағдайда басқарудың мақсаттарына жету, персоналды басқарудың тиімділігін арттыру.

Басқарудың дәйектері мен әдістері. Басқару механизмі ұйымның қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әдістер мен құралдардан, басқару органының жүйесінен тұрады. Басқарудың мақсатына жету үшін анықталған дәйектер мен әдістерді жүзеге асыру қажет.

Дәйектер – бұл объективті заңдардың әрекетіне шартталған, басқару процесіндегі адамдардың іс-әрекетінің тұрақты ережесі, ал әдіс - осы дәйектерді іске асыру жолдары болып табылады.

Дәйектер жалпы түрде теорияның, оқудың, ғылымның жағдайларын ұсынады. Персоналды тиімді басқарудың дәйектері айтарлықтай көп түрлі.

Олар көп деңгейлі мінез-құлыққа ие және іс-әрекеттің әр түрлі салаларына тарайды. Персоналды басқарудың жалпы дәйектері: ғылымдылық, жоспарлылық, кешенділік (жүйелілік), үздіксіздік, нормативтілік, үнемділік, қызығушылық, жауапкершілік және т.б. болып бөлінеді.

Жеке дәйектеріне: басқару функциясының өнеркәсіптің мақсатына сәйкес келуі, жұмысты кадрлармен демократияландыру, кадрлық жұмысты ақпараттандыру, оның деңгейін қамтамасыз ету, алғашқы өндірістік ұжымға қажетті мамандар таңдау.

Әдістің де басқа объектілерді басқаруда кеңінен қолданылатын жалпы түрі болады: әкімшілік, экономикалық, әлеуметтік – көп бөлігі нақты, жеке әдістер.

Әкімшілік әдістерге - басқару субъектісінің объектіге тікелей орталықтан әсер етуі жатады: ұйымдық-тұрақты (заңдар, жарғылар, ереже, инструкциялар және т.б.), тәртіптік (бұйрық, өкім), дисциплинарлық (тағайындау және жауапкершілік нысанын іске асыру).

Экономикалық әдістер – бұл барлық жұмысшыларды жалпы игілік үшін еңбек етуге итермелейтін стимулдар мен амалдардың жүйесі.

Әлеуметтік әдістер әлеуметтік қатынастармен, моральдық, психологиялық әсер етумен байланысты. Олардың көмегімен азаматтық және патриоттық сезімдердің белсенділігі артады, мотивация арқылы адамдардың құндылық ориентациясы реттеледі, жүріс тұрыс нормалары әлеуметтік-психологиялық климат қалыптастыру, моральдық ынталандыру, әлеуметтік жоспарлылық және ұйымда әлеуметтік саясаттандыру реттеледі.

Персоналды басқару жүйелі жолдардың және бағдарлы – мақсатты басқарудың дәйегіне негізделуі керек.

Персоналды басқару жүйелі жолдың және анализдің дәйектеріне құру ұйымның барлық кадрлық құрамын игергендікті білдіреді.

Персоналды басқарудың жүйесін қалыптастыру. Персоналды басқару жүйесін қалыптастыру ең алдымен «мақсат ағашын» өсіруді, оның ішінде жұмысшылар мен әкімшіліктің мақсаттары бар, олардың бір біріне деген қарама-қайшылығын азайтуды, ұйымның басты мақсатына жету үшін персоналды басқарудың орны мен рөлін көрсетуді ұсынады.

Одан ары қарай персоналды басқару қызметінің ұйымдық құрылымына қатысты мәселелер шешіледі.

Келесі этапта персоналды басқарудың ұйымдық құрылымына тәуелділікпен басқару шешімдерін ақпараттық қамсыздандыру мәселелері қарастырылады. Персоналды басқару құқықты құжаттардың толық комплексін қолдануға негізделеді. Олардың арасында (КЗоТ) маңызды орын алады. Сонымен қатар, құжаттармен жұмыста қолданылатын нормалар мен нормативтік құқықтық актілердің толық кешені қолданылады.

Персоналды басқару бірнеше жеке процестерге бөлінеді:

- жоспарлылық – басқарудың мақсатын оған жету жолдарын анықтау, басқару объектісін болжау және модельдеу;
- ұйымдастыру - кадрларды жинақтау бойынша жұмыс: профотбор, профориентация, жұмысшы күшін жинау, жалдау, жұмысты орын бойынша бөлу, кәсіптік дайындау, еңбек ұйымын жасау, еңбек жағдайын жақсарту және т.б.;
- реттеу - жұмыс күшінің цехаралық, кәсіпаралық және біліктілік қозғалыстары, персоналдар санының өзгеруі, еңбекақының өсуі және т.б.;
- бақылау – кадр бұйрығын орындауды, лауазымды иеленудің сәйкестігін, пайдалану тиімділігін, сандылықты бақылау;
- есепке алу - кадр құрамының өзгеруі туралы ақпаратты алу, кадр бойынша мемлекеттік және ішкі есептілікті жүргізу және т.б.

Басқару технологиясы. Тиімді басқару үшін игеріліп жатқан істің атқарымдылық механизмін білу қажет. Жалпы түрде технология қандай да бір материалға белгілі бір өзгерістер енгізу үшін қолданылатын жағдайлардан, әдістерден тұрады.

Технологияның бірнеше түрі бар:

- көпсатылы, бір-бірімен байланысты тапсырмаларды түсіндіреді;
- делдалшы, нақты тапсырманы шешу үшін бірі екіншісіне жағдай жасайды;
- жекелілік, жеке жұмысшының әрекеті.

Персоналды басқарудың көпсалалы технологиясы кәсіпорындағы жұмысшының еңбек өмірінің әр бір сатысында басқару шешімін қабылдау болып табылады.

Делдалшылық технология- кадр саясатын іске асыруда кадр таңдауда, оларды бағалауда кәсіпорындағы құрылымдардың жетекшілері мен кадр қызметінің өзара іс-әрекетін жүзеге асыруда қолданылады.

Жеке технологиясы белгілі мөлшерде еңбек іс-әрекетінде адамдардың жүріс-тұрысын басқаруға бағытталған және еңбек мотивациясының әдістерін, әлеуметтік психологияның және жеке тұлғалардың арасындағы қарым - қатынастарды реттеуде қолдануға негізделеді.

Жоғарыда көрсетілгендей, басқару факторлары - әсер етумен байланысты. Еңбек ұжымын қалыптастыру, оның санды және кәсіптік құрамы, сапалық мінездеме, ұжымның әрекет нәтижелері, кәсіпорынның орналасқан жері, әрекет ететін заңдар мен нормативтік актілер, кәсіпорынның экономикалық жағдайы және толық экономика сияқты сыртқы факторларға тәуелді. Кәсіпорынға кедергісіз әсер ететін факторлар: қолданылатын техника мен технология, өндірістің және басқарудың ұйымдастыру деңгейі, тәртіптің еңбектік және технологиялық жағдайы, еңбек жағдайы және ұйым, ішкі еңбек тәртібінің ережесі мен нормативтік актілері, еңбегі үшін марапаттау жүйесі, еңбек іс-әрекетінің мотивациясы, өндірістің және өзара қарым-қатынастың мәдениеті және басқалар.

Персоналды басқару кезінде әсер етудің осы және басқа да құралдарының көмегімен қандай мақсаттарға жетуге болатындығы маңызды. Мұнда қолданылатын құралдар қоры жеткілікті және әр түрлі:

- кадрлық жоспарлылық;
- өзгерістерді басқару;
- персоналдың құрылымы мен санының ұтымдылығы, еңбек тасымалын реттеу;
- жұмысшыларды тағайындау және жұмыстан шығару, қабылдау ережесін өңдеу;
- жұмыстың құрылымдылығы, олардың жаңа жиынтығы, еңбектің жаңа мазмұнын, лауазымның міндеттерін қалыптастыру;
- жұмысшының еңбек әлеуетін дамытуға әсер ететін құрал ретінде персоналға жұмысالاتын шығындарды басқару;
- еңбек уақытын ұтымды пайдалану, еңбек жүктемесін басқару;
- іс-әрекетті бақылау және бағалау;
- еңбек үшін марапаттау саясаты, оның жоғары нәтижелері;
- ынталандыру құралы ретінде әлеуметтік жағдай жасау, еңбек ұжымын тұрақтандыру;
- әкімшілік және еңбек ұжымы арасында тарифтік келісім;
- әлеуметтік психологиялық әдістер;
- корпоративтік мәдениет қалыптастыру.

Бұл құралдардың бір бөлігі ұйымшылдық мінездемеге ие болса, енді біреулері жұмысшыларды ынталандыруды өзгерту мақсатымен байланысты.

Ақпараттық қамтамасыз ету. Персоналды басқару жүйесінің тиімділігі белгілі-бір жағдайда ақпарат базасына тәуелді. Ақпарат базасы бұл-басқару жүйесінің жағдайы туралы мәліметтердің жиынтығы.

Ақпарат барлық басқару функциясын іске асыруға қабілетті: жоспарлы, ұйымдық, бақылау, реттеу.

Персоналды басқаруда қолданылатын ақпарат өзінің мінез-құлқына қарай нормативтік, әдістемелік, сапалылық, есептік және жалпылама түрінде ұсынылған есеп түрінде бөлінеді.

Басқару функциясы мен ақпаратпен қамтамасыз етудің өзара байланыстары 15 кестесінде көрсетілген.

Кесте 15- Персоналды басқарудың негізгі функциялары

Персоналды басқарудың негізгі функцияларының тізбегі	Ақпараттың түрлері			
	нормативтік	әдістемелік	сапалылық	есептік
ЭЕМ көмегімен кадрлық персоналдық есебі	+		+	+
Кадрларды тандау және орналастыру үшін ұсыныстар алу	+	+	+	+
Жұмысшының жеке және іскерлік сапасы туралы мәліметтердің есебі және анализі	+	+	+	+

Кадр қозғалысы мен сапалық құрамының анализі		+	+	+
Кадр қозғалысын әкімшілік өңдеу		+		+
Кадр бойынша оперативті жинақ құру		+		+
Кадр бойынша статистикалық есеп құру		+		+
Кадрларды дұрыс таңдау және орналастыруды бақылау	+	+	+	+
Кадрларға қажеттіліктің ұзақ мерзімге жоспары және болжамы	+	+		+

Алғашқы ақпараттың негізгі көзі – бұл кадр бөлімінің құжаттарды (кадр есебі бойынша жеке іс парақ қағазы, жұмысшының жеке карточкасы, жеке ісі), бұйрықтар және өкімдер, өнеркәсіптің жасалған жұмыстары туралы есеп беру құжаттары.

Ақпараттардың басқа да көздері - жұмысшылардың жеке пікірлері, әлеуметтік зерттеулердің материалдары (анкеталар, интервьюлар), психофизиологиялық зерттеулердің нәтижелері (жұмысшыларды тестілеу). Кадр жағдайын анықтайтын процестердің көбі қозғалыстарда болады: ағымға байланысты персоналдың сапалық құрамы өзгереді, барлық белгілерінің жиынтығы бойынша құрылымы өзгереді, оның ішінде: жынысы, жасы, стажы және т.б. бойынша құрылымдық бөлімдер арасында ұйым ішіндегі кадрлар қозғалысы жүріп отырады, мамандық өзгереді, біліктілік талаптарының деңгейі өзгереді. Сондықтан анық және сенімді болу үшін ақпараттың қажеттілігі туады.

Жұмыс күшін дамыту үшін оның, яғни, еңбектік ақасын білу қажет.

Ақпараттың бұл түрі кадрлықтан көрі бухгалтерлік есепке жақын.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, ақпараттың сапалылығын келесі критерилермен көрсетуге болады:

- объективтілік (толық, кедергісіз, жеткілікті);
- маңызды (жетекшінің объективті қажеттіліктерін қанағаттандыратын және кадр жағдайының даму барысында туындаған қанағаттандырулар);
- өз уақтылы;
- мақсатқа бағытталған;
- ыңғайлы (түсінікті және жетекшілер мен мамандар үшін қолданылуға ыңғайлы).

Ақпарат жүйесі маңызды факторларды шығаруға және факторлар мен нәтиже арасындағы себепті-жалғаспалы тәуекелділікті орнатуға көмектесуге міндетті.

Ақпараттың бұл түрі кәсіпорындағы кадрдың дамуына негізделген мақсаттарға жету үшін қажет.

Кәсіпорынның кадр қызметі. Кәсіпорынның кадр қызметі – бұл кәсіпорынды басқару саласындағы мамандандырылған құрылымдық бөлімшелердің және ондағы таңдаулы кадрлар саясатының шеңберіндегі персоналды басқарумен айналысатын лауазымды тұлғалардың жиынтығы.

Кадр қызметінің маңыздылығы тек қана кадр саясатын жүзеге асыру мақсатында кәсіпорын мүддесін басқару емес, сонымен қатар федералдық және территориялық деңгейдегі әлеуметтік бағдарламаларды іске асыруда еңбек заңдарын есепке ала отырып әрекет етуде.

Кадр қызметінің жүйесі, құрылымы және міндеттері экономиканың дамуымен және ұйымның алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерді орындауда персоналдардың рөлдерін түсінумен тығыз байланысты.

Кәсіпорында көп функционалды кадр қызметін қалыптастыру қажет және өндірісті басқару функциясындағы барлық құрылымдық бөлімшелердің жұмысын бір жетекшіліктің қол астында ұстау керек. Тек осы жағдайда ғана өндірістегі кадрмен қамтамасыз ету мәселесімен қатар, жаңа экономикалық жағдайларда кадр қызметінің маңызды тапсырмалары шешілуі мүмкін, яғни, ұйымның даму мақсаттары мен жұмысшылардың қажеттіліктерін біріктіре отырып, осы мақсаттарда жүзеге асыруға, ұйымның даму стратегиясы мен ондағы кадрларды теңдестіруге болады.

Кадр қызметі қазіргі жағдайда, ұйымдағы кадрлар мен жұмыстың барлығын ұйымдастырушы және үйлестіруші болуы керек. Ол құрылымдық бөлімдерде кадр саясатының іске асуын бақылау, еңбекақының төленуін бақылауда ұстау, қызметкерлерді медициналық қызметпен қамтамасыз ету, жұмысшылардың әлеуметтік қорғау жұмыстарын жүргізеді.

Ұйымдағы кадр қызметінің жұмысының тиімділігі келесілерге тәуелді:

- оның әр құрылымдық бірліктерінің құрылымдылығына және нақтылығына;
- құрылымдық бөлімшелердің ішіндегі өзара байланысына;
- кадр қызметінің жұмысы мен техникалық және экономикалық қызметтің арасындағы органикалық байланыстылығына;
- кадрлармен қамтамасыз етуге.

Кадр қызметінің құрылымы. Қазіргі таңда кадр қызметін принципіалды құру жалпы мойындалған нысандарға ие емес. Ол жұмыстың стандартты жиынтығына және ұйымды дамытумен байланысты кадр саясатын іске асыруға негізделген.

Ұйымдағы персоналды басқарудың отандық тәжірибесін зерттеу нәтижесі ұйымда кадрламен жұмыс істеу кестесі бойынша құрылады. Кадрлармен ұйымдасқан түрде жұмыс жасау- басқарудың көп функционалды бөлімше болып қалуын жалғастырып келеді. Әкімшілік және әдістемелік жетекшілігі біріккен өзіндік жұмыс жасайтын кадр қызметінің болуы мүмкін емес.

Кәсіпорынның өзіндік жұмыс істеу шеңберінің кеңеюі, меншік нысанының ауысуы. Кәсіпорындардың ірілену процесі және базада өзіндік шағын кәсіпорындар құру кәсіпорында қалыптасқан кадр қызметін өзгертеді.

Кадр қызметінің құрылымын қалыптастырғаннан кейін әр құрылымдық бөлімшелердегі тапсырмалар туралы мәселелер шешіледі. Оның ішінде

жүйе, сандық құрам және жұмысшылардың лауазымдық ерекшеліктері кадр қызметінің шеңберінде бөлімшелердің бір бірімен қарым қатынасы, кіріс және шығыс ақпараттарынмен алмасып отырып, кадр жұмысын әдістемелік қамтамасыз ету, оның жүруін бақылауда ұстау.

Кадр қызметінің жұмысшыларының кәсіптік біліктілігі. Еңбекті жүйелеп бөлудің қалыптасқан тәжірибесін басқару құрылымында келесі мамандықтар қаралады: еңбек бойынша экономист, социолог, психолог, физиолог, еңбекті қорғау инженері және техника қауіпсіздігінің инженері, еңбекті ұйымдастыру бойынша инженер, еңбекті қалыптастыру бойынша инженер, еңбек технигі, кадр бойынша инспектор.

Қазіргі таңда отанымыздағы жоғары оқу орындары менеджмент бакалаврында, кәсіпорын экономика бакалаврында «Кадр жөніндегі менеджер» мамандығы бойынша мамандар дайындауды бастады. Кадр жөніндегі менеджер бұл ұйымдағы персоналды басқару қызметіндегі ұйымдық-басқару, құқықтық, әлеуметтік-тұрмыстық, психологиялық іс-әрекеттің орындалуына дайындалған маман.

Персонал бойынша менеджер жұмысының мазмұны кәсіпорынның көлеміне және одағы жұмысшылар санына тәуелді. Сан көп болған сайын жұмысшылардың арасында еңбекті тереңірек бөлу және олардың мамандығына қарай әр түрлі функциялар бойынша бөлу мүмкіндігі туады.

13.3 Ұйымдағы кадр саясаты

Кадр саясатының мазмұны мен тапсырмалары. Персоналды басқарудың мақсаты мен тапсырмаларының іске асуы кадр саясаты арқылы жүзеге асырыладжы. Кадр саясаты – кадрлармен жұмыс жасаудың басты бағыты, кәсіпорындағы кадр қызметімен іске асатын негізгі дәйектерінің жиынтығы. Бұл қатынаста кадр саясаты персоналмен жұмыс істеу барысының стратегиялық жолы.

Нарықтық экономикаға көшу кадр саясатының дәйектері мен мазмұнын түбегейлі өзгертеді, қазіргі таңда бұл еңбек ұжымын құрудағы мақсатқа жетуге бағытталған іс-әрекет.

Кадр саясатының мақсаттық тапсырмалары әр түрлі жағдайда шешім алады және альтернативті нұсқаларды таңдау айтарлықтай кең:

- жұмысшыларды шығару және сақтау: егер сақтайтын болса, қандай жол жақсы: а) тапсырманың қысқарған түріне ауыстыру; б) басқа объектілерде өзіндік емес жұмыстарда пайдалану; в) ұзақ мерзімді қайта дайындауға жіберу және т.б.;

- жұмысшыларды өзі дайындау немесе қажетті талапқа сай адамды іздеу;

- жан-жақтан жинау немесе шығарылайын деп тұрған жұмысшыларды үйрету;

- қосымша жұмысшылар жинау немесе бар жұмысшылармен басқа жағдайларда жұмыс істей беру;

- «арзан», бірақ аз мамандандырылған жұмысшылар дайындауға төлем салу немесе «қымбат», бірақ айтуға тұрарлықтай маман дайындауға қаржы жұмысау.

Кәсіпорын мамандарын қалыптастыру тек бір шешіммен байланысты емес, сонымен қатар тиімді жолды таңдауға болатын альтернативті мүмкіндіктер жолымен де байланысты.

Кадр саясатын таңдаған кезде келесі факторларды есепке алады:

- өндірістің талап етуі, кәсіпорынның даму стратегиясы;
- кәсіпорынның қаржылай мүмкіндіктері;
- бар персоналдардың сандық және сапалық мінездемесі және олардың перспективадағы өзгеруіне бағыттылық;
- еңбек нарығындағы жағдайлар;
- бәсекелестер жағынан жұмыс күшіне сұраныс;
- профсоюздердің әсері, жұмысшылардың қызығушылығы артта қалған жағдайда қатаң талаптылық;
- персоналдан еңбек заңдарын талап ету.

Қазіргі жағдайда кадр саясатына талап етушілік келесілерге байланысты:

1. Кадр саясаты кәсіпорынның даму стратегиясымен тығыз байланысты болу керек. Бұл қатынаста кадр саясаты осы стратегияның іске асуын кадрмен қамтамасыз ету.

2. Кадр саясаты айтарлықтай ыңғайлы болу қажет. Бұл оның бір жағынан тұрақты болуын білдіреді, екінші жағынан динамикалық, яғни, кәсіпорынның тактикасы өзгерген жағдайда соған сәйкестену. Персоналдың мүддесі үшін қалыптасқан және кәсіпорынның ұйымдық мәдениеті мен қатысы бар жақтары тұрақты болуы керек. Динамикалық жағы жұмысшылардың жүріс-тұрысын анықтау, кәсіпорынның өмірін бағалайды.

3. Білікті жұмыс күші кәсіпорын үшін белгілі бір шығындармен байланысты болғандықтан, кадр саясаты экономикаға негізделген, яғни, оның шынайы қаржылай мүмкіндіктерінен шығуы керек.

4. Кадр саясаты өзінің жұмысшыларына жеке жағдайларымен қамтамасыз етуге міндетті. Олай болса, кадр саясаты жаңа жағдайда тек экономикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік тиімділік алуға ыңғайланған кадрмен жұмыс істеу жүйесін қалыптастыруға бағытталған.

Кадр саясатының барысында альтернативтер болуы мүмкін: ол тиіс, шешімді, формальдық жағдайға негізделген, кәсіпорын мүддесінің басымдылығына негізделген немесе керісінше, оның іске асуы еңбек ұжымында қалай аталатынын есепке алуға, бұл оны қандай әлеуметтік шығындарға әкеп соғатындығына есепке алуға негізделген болуы мүмкін.

Кадр саясаты кадр жұмысымен іске асатын болғандықтан, кадр саясатын таңдау тек негізгі мақсатты анықтаумен ғана емес және де басымдылықты, әдісті, құралды таңдаумен байланысты. Кадр жұмысы ережелер, салттар, кадрларды таңдауды жүзеге асыруына байланысты іс-шаралар кешенінің жүйесінде көрінеді. Сондықтан кадр саясатының мазмұны жұмысқа жалдаумен шектеліп қалмайды. Сонымен қатар,

ұйымдардың және жұмысшылардың өзара әрекетіне, персоналдың дамуына, кәсіпорында дайындауға қатысты, принципіалды айқындамаларға қатысты.

Кадр саясаты:

- жұмыс күшін талдау кезеңінде оған талаптар қою (біліміне, жынысына, жасына, стажына, арнайы дайындығының деңгейіне);
- кәсіпорында жаңа жұмысшылар дайындауға, сонымен қатар, кадрларды қайта даярлауға қарым-қатынасын;
- кадрлардың ұйым ішіндегі қозғалысына қарым - қатынасын қалыптастырады.

13.4 Кәсіпорынның даму стратегиясы мен кадр саясатының өзара қарым-қатынасы

Кадр саясатын таңдауда анықтауыш болып өндірістік-шаруашылық жүйе ретінде ұйымның даму стратегиясы табылады. Және де сәтті таңдалған және іске асқан кадр саясаты стратегияның өздігінен өмірде жүзеге асуына қабілеттілігін тудырады. Бұндай стратегияның құрамды бөлігі мыналар болып табылады:

- ұйымның өндірістік іс-әрекеті- өндірістің өніміне сұранысына байланысты қайта ұйымдастыру;
- қаржы-экономикалық-өндіріске, жұмыс күшінің дамуына қаржы ресурстарын мүмкіндігінше тарту;
- ұйымның персоналдарға қажеттілігін қанағаттандырумен байланысты.

Олардың әр қайсысы кадр саясатына ең тиімді әсерін тигізеді, кәсіпорынға қандай кадр қажет екенін, оларды таңдау үшін қаржылай мүмкіндіктер керек екендігін анықтайды. Кәсіпорынның өндірістік іс-әрекетінің дамуы және оны құру нысандары көп түрлі. Үш базалық стратегиялық бағыт бар:

1) өте төмен шығындар жұмсауы мүмкін өнімдер өндіру. Бұл бағыт тауарларға жаппай сұраныс түсетін өзгерістерде қолданылады. Ол жаңа құралдар, технологиялар инвестициясымен байланысты болса да шығындарды экономдаудан максималды пайда табуға қол жеткізуді ұсынады.

2) диверсификация: теңдесі жоқ сапаға не спецификалық дизайны бар тауарлар шығару және әр түрлі қажетті сұраныстарға бейім болу жоғары бағалы өнімдер, білікті кадрларды дайындауға және оларды еңбекке баулуға кеткен шығындарды өтейді.

3) белгілі бір нарықтық тапшылыққа қабілеттілік: әр түрлі географиялық зоналарда болу, нақты бір сатып алушылар тобы үшін өнімдер шығару. Бұл нұсқаны таңдау тәжірибе жүзінде өндірісті кадрмен қамтамасыз етуде ештеңені өзгертпейді.

Кәсіпорынның дамуы мен кадр саясатының арасындағы өзара байланыс жағдайы факторларды ескере отыратын стратегиялық саралануында

жарқын көрінеді. Осы үйлесімдерге сай, ұйымның даму стратегиясымен байланысты бірнеше жағдайлы стратегияларды бөліп көрсетеді:

1. Жаңа бизнесті ұйымдастыру: пайдалы өнім өндіру идеясына көшу үшін қажетті ресурстарлы игеру, нарық жағдайында қатал тәртіпті бәсекелестікке дайын болу. Кадрларды бұл жағдайларға қалыптастыру келесі принципалды мәселелерге жауап беруі керек: қандай кадрлар қажет, кімді жинау керек, қайда дайындау керек, арнайы дайындық қажет пе, оның көлемі өндіріс спецификасына сай келе ме. Көп жағдайда жағдайдың өзі әсер етеді: «бос» орында жаңа бизнес немесе ерте қалыптасқан кәсіпорын базасындағы жаңа бизнес.

2. Кәсіпорынның іс-әрекетінің бір бағытқа шоғырлануы. Бұл жерде негізінен ұйымның қандай да болмасын бір саладағы құзіреттілігін білдіреді. Үнемі құзіреттілікте болу ауыспалы нарық жағдайларында ұзақ уақыт бойы көш басшысы болуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайлар кадр саясатына әр түрлі әсерін тигізуі мүмкін. Біріншіден, бір өнімнің өндірілуін кеңейту үшін басқа өнім түрлері қысқаруы мүмкін. Бұл жағдайда не жұмыстан шығады, не өндірістің масатына қарай қайта дайындалады. Екіншіден, тұтынушылардың сұраныстарының өзгеруіне байланысты, жоғары маневрлы жұмыс күшін қажет ететін күшті резервтері бар әрекетке тез көшу қажет.

3. Құрушыларды сатып алу және оларды өзіндік өндірудің қайсысы тиімді екенін анықтау – интеграция.

Тіке интеграцияның жоғары болған сайын шоғырланудың және тұрақты өндірістің деңгейі жоғарылайтыны белгілі, бірақ басқаруға талап күшейеді. Кадр саясаты бұл жағдайда кадрларды қалыптастырудағы саны бойынша жаңа өнімдерді игеру мен байланысты кәсіптік құрылымы бойынша тапсырмаларды шешеді. Одан басқа территориялық әр түрлі қоғамдық өндірістерге байланысты территориялық еңбек нарығындағы жағдайларды ескеріп отыру қажет. Себебі, бір өндірістен басқа регионда орналасқан өндіріске жұмыс күшін ауыстыру шектелген.

4. Диверсификация- кәсіпорынның экономикалық тұрақтылығын күшейту мақсатында әрекет етуші кәсіпорынды өндірістік іс-әрекеттің жаңа саласына итермелеу. Диверсификация компанияның негізгі әрекетімен байланысты салада және бизнестің нағыз өзіндік салаларында бола алады. Компанияны кеңейтуде оның негізгі профилімен тікелей байланысты емес кәсіпорындардың есебінің арқасында корпоративтік басқару- өндірістік іс-әрекеттің нақты жоспарлылығынң деңгейінде емес, жалпы қаржылай көрсеткіш деңгейінде жүзеге асады. Диверсификация ұзақ уақыттар бойы өндірістің дамуында тиімді бағыт ретінде есептеліп келген мамандандырудың альтернативі. Диверсификацияда әрекеттің негізгі саласында жақындағанда кәсіпорынның өндірістік және ұйымдық құрылымы өзгереді.

5. Капиталды тасудағы стратегия. Ол шығындарды және олардың бар мөлшерде қысқаруын, шығынды салалардан өнім алып оларды

жетекшілерді өзгерте отырып, әрекеттің пайдалы салаларына ауыстыруды алдын ала бақылаудан тұрады. Кадр саясатында бұл стратегияны іске асыру - жұмыс күшін қамсыздандыруға және оларды тартуға, жұмысшыларды шығыны көп өндірістен босатуға және керісінше, әрекеттің тиімді саласында жұмысшы күшінің санын көбейтуге септігін тигізеді және экономдайды. Осы стратегияның айтарлықтай қысқа мерзімде іске асуына байланысты кадр мәселесі де жедел тәртіпте шешілуі керек.

6. Капиталдарды алу және іс-әрекеттерді қысқарту. Егер іс-әрекет бағытында кейбір сәтсіздіктер туған жағдайда келесілер қолданылады: нарықтың жаңа сегменттеріне қайта үйлесу, яғни, мүмкіндіктің көп жеріне; көлемді бизнесті қысқарту және іске барлық резервтерді тарту, әрекетті қысқарту - кәсіпорынды тарату немесе оны сату.

Кадр саясатына бұл өте қатаң нұсқа болар еді, себебі, бұл жұмысшылардың жұмыстан шығуымен, көп экономикалық шығынмен, әлеуметтік қорғау шегінде әр түрлі жәрдем ақы төлеу қажеттіліктерімен байланысты.

Нарық қатынасының талабына сай отандық кәсіпорындарды қалыптастыру анализі тәжірибе жүзінде, кәсіпорынның өмір сүруі мен дамуы үшін стратегияның барлық түрі қолданылатындығын көрсетеді. Дегенмен, бағыттардың таралуының көлемін көрсету, сипаттау қиын. Бұл үшін статистикалық органдардың күшімен арнайы зерттеулер жүргізу қажет.

Біздің көзқарасымызша, диверсификация оның әр түрлі түрлерінде, әсіресе, қорғаныс комплексінің кәсіпорындарының арасында көбірек тараған, сонымен қатар интеграцияда қолданылады, бірақ ол кадрдың құрылымына айтарлықтай әсер етпейді. Сонымен, өнеркәсіптік өндірістердің жеке меншік дүкендер ашуы, яғни, тұтынушыға тауарды жеткізуге дейін өз күшін қолдануға үйрену азғантай көлемнен пайда табу, сонымен қатар маркетингтік құрылымның дамымай қалуы кәсіпорын жұмысшыларының бұл салаға назар аударуына қатты әсер ете қойған жоқ. Тиімді қалыптастырушы кәсіпорындар жеткіліксіз болса да, экономикалық реформаларды жүзеге асыруды бастаумен салыстырғанда шығыны көп кәсіпорындар саны өссе де, банкрот туралы және банкротқа байланысты кәсіпорындардың жабылуы туралы заңдардың тәжірибе жүзінде әлсіз қолданылғандықтан көп тараған жоқ. Мүмкін, осы себепке байланысты жұмыссыздық бұрынғыға қарағанда ондай қатты көп емес.

Талдау көрсеткендей, өндірістің тұрақтылығы төмендеген жағдайда және терең экономикалық дағдарыс жағдайында кәсіпорында кадр саясаты келесі үлгіде құрылады:

- персоналдың көп бөлігін жұмыстан шығарады, қажеттілік болған жағдайда жаңадан алады. Дегенмен, бұл тәсіл жұмыссыздықтың санын ескергенде кең көлемде таралған жоқ.

- штаттың қысқаруы бойынша еш бір кадрды жұмыстан шығармайды, бірақ өз қалауымен жұмыстан шыққысы келетіндерді ұстамайды, белгілі бір уақыттан кейін шынайы қажеттілік туған кезде жұмысшылар саны қалыпқа келуі керек;

- персоналды мобильді экономикалық және біліктілік белсенділігін түбегейлі сақтайды. Жұмысшылардың аз біліктендірілген бөлігін, еңбек нарығы кезінде қысқа мерзім ішінде өз еңбегін көрсете білмесе жұмыстан шығарады.

- Жұмыс күшінің белгілі бір бөлігін жұмыстан шығармайды, «жақсы уақытқа» жеткенге дейін негізгі өнімді шығару базасында құрылған шағын кәсіпорындарда олармен бірге жұмыс істеп отырады. Персоналдың тек азғантай ғана бөлігін жұмыстан шығарады (онда да өздерінің қалауы бойынша), жұмыспен толық айналыспау режимі жұмыс уақытының жылдық нормасын реттеу, жұмысшылардың өз жұмысын жасамау кеңінен орын алады.

Басқа да нұсқалар қолданылады. Олардың барлығының жағдайын және жұмысшы жымының мүддесін ескерген маңызды.

Жаңалықтар енгізілген жағдайдағы кадр саясаты. Жаңалықтарға өнімнің жүйелі түрде өзгеруіне үйлесуге негізделген кәсіпорынның даму стратегиясы кадр саясатына өз талаптарын қояды. Осы кезде пайда болатын мәселелерге тереңірек тоқталып өтейік. Ішкі және сыртқы факторлардың әсер ету жағдайына өндірістің қалыптасуының тұрақтылығы - оның артықшылығы мен икемділігіне қатысты талаптарды орындауға тәуелді. Нарықтық экономикаға көшу біз үшін дамудың экономикалық - ұйымдық моделін іске асырумен байланысты. Бұл өндірушінің осы және басқа да өнімдерді өндіруге немесе ұсынуынан туындайтын «сұраныстарға ұсыныстардың көбеюі» формуласымен сипатталады. Бірнеше өндірулер жағынан бұндай ұсыныстардың тууы олардың арасындағы тапсырыс бәсекелестігін тудырады. Кәсіпорындардың өздігінен мұндай жаңа тапсырыстарды алуы олардың белгілі бір өндіріс қуатының резервінде жұмыс жасау мүмкіндігін көрсетеді. Қуат резервінің болуы бәсекелестік нарықта тез икемделуге жол береді, ал өндіріс қуатын толық пайдалану тапсырыстарды орындауда кәсіпорынның бәсекелестік қабілетінің жоқ екендігін көрсетеді.

Бәсекелестік - өндірушінің өзінің бәсекелестерінің жоспарлау өнім өндіру, сату, қызмет көрсетулеріне қарағанда өз бағасына тұрарлықтай және сапалы өнім өндіру қабілеттілігінің болуы ғана емес, сонымен қатар тапсырыс берушілердің қажеттілігін тез орындау мүмкіндігінің болуы.

Өндірістік жаңашылдыққа икемделуін талап ету оның тиімді болуына тапсырмалар жүктейді. Бұған ұйымдық - экономикалық құралдарды пайдалана отырып қол жеткізуге болады. Бұл құралдарға: баға, пайда, шаруашылық есептік пайда, еңбекақының қоры, жеке меншік құқығы, заңды жауапкершілік және т.б. жатады. Осының арқасында резервтердің барлық түрлеріне байланысты шығындарға қарамастан тек өндіріс құру, негізгі өніммен қатар жаңа өнімдер шығару арқылы жеңістерге жетуге болады.

Еңбек резервін бірнеше позицияда қарауға болады, ең алдымен мұндай резервтер өндірісте артық санның болуы ретінде байқалады. Бұл

тәжірибе, жергілікті білікті органдардың қаулысымен, өндірістен басқа да жұмыстар жасаумен байланысты қажеттіліктер туған кезде кеңінен таралды. Қазіргі уақытта резервтің мұндай түрлері тіптен қолданылмайды.

Еңбекті резервтендіру тек кәсіпорында ғана емес, сонымен қатар территориялар шеңберінде болуы мүмкін. Еңбек нарығындағы жұмыс күшінің шығыны-дамып келе жатқан қоғам үшін қалыпты жағдай. Қоғамдық өндірістің икемделу жағдайы жүйелендірудің бір факторы болып табылады. Тек жұмыс күшін сәйкес әлеуметтік қорғау қажет. Кәсіпорындағы өндіріс қуатын резервтендіруді ескі жұмысшыларды жаңа жұмысшылармен ауыстыру арқылы жүзеге асыруға болады. Өндірістің икемділігін қамтамасыз ету үшін өндірістің жаңа жағдайына тез үйреніп кете алатын қабілеті бар, мобильді жұмысшы күшін қалыптастыру керек. Осы жағдайда өндірістің әр түрлі салаларына кадрларды орналастыру мүмкіндігі туады. Кадрлардың кәсіптік біліктілік құрылымында өндірісті жаңа өнім шығаруға қайта үйлестіру әр түрлі болып айтлады.

Талқылауға арналған сұрақтар:

1. Ұйымның өндірістік іс-әрекеті- өндірістің өніміне сұранысы қалай жүзеге асады?
2. Қаржы-экономикалық-өндіріске, жұмыс күшінің дамуына не әсер етуді?
3. Кәсіпорынның персоналдарға қажеттілігін қанағаттандыру жолдары қандай?

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі уақытта нарықтық қатынастар жүйесінде корпоративті басқару бағытының дамуы аймақтардағы бизнестің келесідей айрықша ерекшеліктермен сипатталады, мөлшері, жұмыс істеушілер саны, қай салаға жататындығы, негізгі және айналым қорларының құны, шығарылатын өнім көлемі.

Корпоративті тиімді бақарудың негізгі бағыты болып кәсіпкерліктің үнемі жаңарып тұратын номенклатурасымен және ассартиментімен, азғана партияда өнім дайындау, шектеулі тұтынушылар жағдайында елеусіз материалдар мен шикізатты қолдану қажет болған жағдайда пайда болады. Сонымен, шағын кәсіпорындар нарықтың салыстырмалы толған кезінде жекелеген тапсырыстарды есепке алып өнімді аяқтайды, яғни ұсақ – түйек өнімдер өндіріледі. Сонымен қатар, шағын кәсіпорындар қызметтің барлық саласында нөлдік нәтиже алумен байланысты жоғары тәуекелге ие болып табылады. Бұл әрі инновациялық қызмет, әрі жаңа технологияны игеру. Өнімнің жаңа түрін игеру. Шағын кәсіпорындардың капиталымен тәуекел, іріге қарағанда қоғамға аз шығындар алып келеді, сондықтан мемлекет шғын кәсіпорындарды құру және дамыту үшін арнайы жеңілдіктер тәртібін тағайындау керек.

Сондай-ақ аймақтардағы кәсіпкерлік сферасына өздерінің тәуелсіз меншігі бар, шаруашылық еркіндікке ие және өз қызметі сферасыда үстемділік етпейтін фирмалар жатады. Көптеген шетелдік зерттеулер шағын кәсіпорындарға 500 адамнан аспайтын жұмысшылар бар және сату көлемі 20 млн. доллардан аспайтын фирмаларды жатқызады. Бірақ бұл көрсеткіштер шартты болып табылады.

Қазақстанда кәсіпкерлікке бірнеше инвесторлармен құрылатын, географиялық шектелеген зоналарда қызмет ететін және нарықтың шектеулі үлесіне ие, басқаруды құрушылар жүзеге асыратын, барлық негізгі стараегиялық шешімдерді өздері қабылдайтын кәсіпорындар жатады. басқару сипаты икемділігімен, формалділіктің жоқтығымен шешімін қабылдау барысында, өндіріс саласында да, басқару саласында да жұмысшылардың өз-ара алмасуының жоғарылығымен ерекшеленеді.

Корпоративті басқару ерекшелігінің тағы да бір түрі болып қызмет ету сферасы табылады. Ірі кәсіпорындар жаппай өндіріс жағдайында, тұрақты тауар номенклатурасымен және көтерме сатыпалушылармен жұмыс істейді. Шағындар ұсақ партиалармен шығарады, жеке тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырады, нарықттық арнайы сегментіндегі және екінші реттік шикізат өндірісінің қалдықтарын пайдаланады. Мысалы, автомобиль өндірісі-ірі кәсіпорын қызметіне жатса, автомобильді жөндеу-шағын және орта бизнес қызметі.

Корпоративті басқару келесі бір тиімді ерекшелігі колликативті еңбекке ұмтылуы, жұмыс орның сақтап қалуға тырысу және пайдаға қатысуға негізделген жұмыстың нәтижесінің максималды болуына мүдделілік болып табылады. Ірі компаниялар кәсіби менеджерлерді жалдайды, ал олар акционерлердің барлық талпыныстарының ерекшеліктерін білмейді нәтижесінде басқару проблемаларына алып келеді, ал шағын кәсіпорындарда құрушының өзі менеджер, бір тұлға, сондықтан бұл жерде ешқандай түсініспеушілік мәселесі туындамайды.

Соңғы жылдары корпоративті басқару дамыту мен кәсіпкерлік қызметті қолдау бойынша бірқатар шаралар әзірлеген болатын. Ол өзінің нәтижесін берді, статистиктердің айтуы бойынша, тіркелген кәсіпкерлердің санының артуы, жұмыспен қамтылған халықтың үлесіне де әсерін тигізген. Шағын кәсіпорындардың өнім өдірудің жалпы көлеміндегі үлес салмағы артып келеді. Кәсіпкерліктің ролінің артуын кәсіпкерлер форумының тұрақты жүргізілуі шағын кәсіпкерлікті дамыту қорының құрылу, барлық екінші деңгейлі банктердің шағын кәсіпкерлік субъектілеріне несие берудің минимал мөлшерін тағайындауы (банктің несие қоржынының негізгі қраыздан 10%-тен за болмау), орта және шағын кәсіпкерлікті қолдау Агенттігінің құрылуы, шағын кәсіпкерлікті өқлдау бойынша әкімдердің қызметің қатаң қадағалау, шағын кәсіпкерлік субъектілерінің жұмыстарына жағдай жасау және жеңілдіктер беру.

Сонымен, көріп отырғанымыздай, ойланып ұйымдастырылған кәсіпкерлік саясаты стагнациялық экономикадан шығудың бала жолы бола алады, өйткені ол екі макразкономикалық проблемалармен байланыстырады-жұмыспен қамту және өндірістің жандануы. Шағын

кәсіпорындар экономикаға барлық көрсеткіштер бойынша өзгерістер алып келуі мүмкін. Өзін жұмыспен қамтуды ынталандыру және шағын кәсіпорынды ашу ең аз шығынмен жұмыссыздық мәселесінен шығатын жол ретінде қарастырылады. Соңғы 10 жылдықты дамыған елдердегі экономиканың дамуы тенденциясы шағын бизнес саласына өтумен байланысты. Осы салаға бәсекелестікті ынталандыру, кәсіпкерліктің жандануы, қоғам ресурстарын толығырақ қолдану және инновациялық процесті күшейту сияқты негізгі үміт арттырған. Батыс елдерінде шағын бизнес тиімді дамуды қамтамасыз ету және мемлекеттік экономикалық саясатты қосу саласына айналған. Мемлекеттік протекционистік шағын бизестің нақтылануы қажет еткен, адрестілігін, жеңілдіктер тек шағын кәсіпорындарға беріледі. Шағын кәсіпорындарды ажырату барысында сандық сипаты бойынша, әр елдегі экономикалық жағдайға байланысты әртүлі пікірлер қалыптасқан. Жалпы сипаттамасы ұйымдастырылуының қарапайымдылығы, жаңа өнім шығаруға тез бейімделе алуы, нарыққа қызмет ету, яғни нақты тапсырыстармен сатуға, сондай-ақ шағын кәсіпорындарды басқару және мешікті біріктіру дәрежесі болып табылады.

АҚШ тәжірибесі көрсетіп отырғандай, шағын бизнес ортаның өзгерісіне тез бейімделгіш. Шағын кәсіпорындардың жаппай ликвидациясы кәсіпкерлерге кері әсерін тигізбейді. Жұмысшы күшінің және капиталдың территориялық және саналық ағымы жақсарайды, тұтынушы сұранысының және жоғары өндіріс шығындарының өзгүріне өндіріс қимылының жеделдігі жоғарлайды. Бір шағын кәсіпорын жабылса, екінші біреулері ашылады.

Глоссарий

Инновация - жаңалық ашу кенеттен тууы мүмкін, ал инновация элементтерді (жүйелік техникалық әзірлемелер, ғылыми-зерттеушілік бағдарламалар және т.б.) кешенді қолдану нәтижесі болып табылады

Сатып алу қабілетінің бірдейлігі – теория. Бұл теорияға сәйкес әр түрлі елдерде өндірілсе де бір валютада тұлғаланған, өзара алмастырылатын тауарлардың бағасы ұзақ мерзімді кезеңде бірдей болуы керек.

Сатып алушының бағамы – бұл бағам. Ол бойынша резидент-банк ұлттық валютаға шетелдік валютаны сатып алады.

«Спот» валюта операциясы – мәмілені ресімдеу сәтінде немесе 48 сағаттың шегінде (ішінде) қолма-қол валютаны пайдаланумен жүзеге асырылатын операция.

Тіркелген валюта бағамы – валюта бағамының ресми белгіленген арақатынасы. Онда орталық банк валюта бағамын тіркейді әрі оның деңгейін өзгеріссіз сақтау міндеттемесін өз мойнына алады.

Тіркелген тұлға – бағалы қағаздарды ұстаушылар тізімі жүйесінде немесе нақтылы ұстау есебі жүйесінде жеке шоты бар тұлға

«Форвард» валюта операциясы – банктердің немесе қаржылық компаниялардың келісімшарт негізінде телефон немесе телекс бойынша жүргізілетін биржадан тыс мерзімді валюталық мәміле. Форвард операциясы биржада фьючерлік және опциондық операцияларымен баламалы түрде жүргізіледі

Қаржы құралы – қаржы рыногының Қазақстан Республикасының аумағында айналысқа жіберілген бағалы қағаздары(туынды бағалы қағаздарды қоса алғанда) мен өзге де активтері

Қаржы нарығы – қаржы қызметін көрсету мен тұтынуға және қаржы құралдарының айналысына байланысты қатынастардың жиынтығы

Қор биржасы – акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында құрылған, осы сауда-саттықты ұйымдастырушының сауда жүйесін пайдалана отырып, оларды тікелей жүргізу арқылы сауда-саттықты ұйымдық және техникалық жағынан қамтамасыз етуді жүзеге асыратын заңды тұлға.

Инновациялық менеджмент - дәстүрлі емес басқарушылық шешімдерді құрастыру және жүзеге асыру нәтижесінде өндірісте өнімнің әртүрлі қасиеттерінің (бағдарламалық-өнімдік, технологиялық, ақпараттық, ұйымдастырушылық, басқарушылық және т.б.) жаңа оң сапасына қол жеткізуге бағытталған басқарушылық қызмет.

Инновациялық кәсіпкерлік - техника-технологиялық жаңалықтарды құру және коммерциялық пайдалану процесі.

Инновациялық жоба:

1. Қандай да бір мақсаттарды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін қандай да бір әрекеттердің жиынтығын қарастыратын іс, іс-әрекет, шара;

2. Қандай да бір әрекеттерді жүзеге асыруға қажетті

Өндірістік кәсіпкерлік – нарықтық экономика субъектілерінің, болашақта тұтынушыларға сатуға арналған тауар өндіру, жұмыстарды атқару және қызмет көрсетуге бағытталған экономикалық белсенді әрекеті.

Инновация – өнімнің жаңа түрлерін, жаңа технологиларды, ұйымдастыру формаларын түзу, құрастыру және таратуға бағытталған әрекет.

Инновацияның диффузиясы – уақыт бойында ол арқылы жаңалық коммуникациялық каналдар арқылы әлеуметтік жүйе мүшелері арасында жеткізілетін процесс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Авраменко С. Новые формы инвестиций в условиях переходной экономики//Экономист. 2015. №3.
2. Алипов С. Зарубежный венчурный капитал//Рынок ценных бумаг. 1999. №21.
3. Ансофф И. Стратегическое управление.-М.:Экономика, 2015.
4. Анчишкин А.И. Наука – техника – экономика. М.: Экономика, 1986.
5. Багриновский К.А., Бусыгин В.П. Математика плановых решений. - М.: Наука, 2015. - 224 с.
6. Корпоративті басқару: Қазақстандық мазмұн. Алматы 2010 ж. Оқу құралы. С.А.Филиннің жалпы редакциясымен.
7. Балашевич М.И. Малый бизнес: отечественный и зарубежный опыт. – Мн. 1995
8. Вольский А.П. Индустриальная, инновационная и инвестиционная независимость//Экономист. 1999. №4.
9. Вольский В.И., Лезина З.М. Голосование в малых группах. Процедуры и методы сравнительного анализа. - М.: Наука, 1991. - 192 с.

10. Все о маркетинге. Сборник материалов для руководителей кәсіпорындар, экономических и коммерческих служб. М.: Азимут-центр. 2015. С. 316-318.
11. Гулькин П. Венчурное инвестирование – немного истории и статистики//Рынок ценных бумаг. 1999. №6.
12. Деловое планирование: Методы. Организация. Современная практика. - М.: Финансы и статистика, 2015. - 368 с.
13. Дракер П.Ф. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. М.: СП “Бук Чембер Интернешнл”. - 2015. - С. 41 .
14. Жизнин С.З., Крупное В.И. Как стать бизнесменом. - Минск.: Издательская группа “Предприниматель”. - 1990. - С. 7.
15. Заверюха Г.Н. Концептуальные подходы к регулированию взаимодействия инвестиционной и инновационной сфер//Финансы. 2014. №1.
16. Ильин А.И. Управление предприятием.
17. Инвестиции и инновации: Словарь-справочник//под ред. Бора. М., 1998.
18. Инновациялық менеджмент /под ред. С.Д.Ильенковой./ М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997.
19. Инновационный менеджмент. Под ред. С. Д. Ильенковой, М.:2015 г.
20. Карминский А.М., Оленев Н.И., Примак А.Г., Фалько С.Г. Контроллинг в бизнесе. Методологические и практические основы построения контроллинга в организациях. - М.: Финансы и статистика, 1998. - 256 с.
21. Кулагин А. Ориентиры реформирования научной сферы//Экономист. 2014. №2.
22. Курач Л.А., Лепе Л.Н., Семенов П.М. Разработка бизнес-плана предприятия. - М.: Республиканский исследовательский научно-консультационный центр экспертизы, 1996. - 90 с.
23. Блеутаева К. «Бизнестің жаңа формаларын ынталандырудағы мемлекеттің рөлі» // АльПари. -2016 - №3.
24. Қарабаев Ш. «Бизнестің әлеуметтанулық мәселелері» // Саясат.2016. №2.
25. Қинашева Ж. «Қазақстан экономикасын қалыптастырудағы ауыл шаруашылығының рөлі»// Ақиқат. 2017. №2.
26. Мейірбеков Б. «Қазақстандағы ауыл шаруашылығы: проблемалар мен мәселелер» // Хабаршы. 2016. №1.
27. Мейірбеков Б. «Елдегі бизнесті тиімді дамыту жолдары» // Хабаршы. 2016. №1.
28. Назарбаев Н. «Ауыл шаруашылығына үлкен жауапкершілік жүктелді» // Егемен Қазақстан. 2002. 20 қыркүйек.
29. Мырзабеков С. «Шағын және орта бизнес өндірісінің экономикалық тиімділігін арттыру» // Жаршы. 2016. №2.

30. Шымғанов Ә. «Бизнес іс-әрекетті салықтық реттеу» //Ізденіс. 2001.№2.
31. Ахметов С. «Финансово-кредитные рычаги для малого бизнеса в развитых странах мира» //Банки Казахстана. 2016. №1.
32. Ким Г. «Особенности кредитования малого и среднего бизнеса» //Вестник КазНУ. №4. 2016.
33. Ильясов А. «Кредитование коммерческими банками малого и среднего предпринимательства в Казахстане» // Вестник КазНУ. №5. 2016.
34. Сейткасымов Ғ.С. Ақша Несие Банктер.Оқулық – Алматы 2016 жыл.
35. Омарбекова Н. «Шағын және орта бизнесті дамытудың экономикалық рөлі» // Заң . 2003. №11.
- 36.
37. Лыскин Е.А. и др. Контроллинг как инструмент управления предприятием. - М.: 2015.
38. Маниловский Р.Г. Бизнес-план. - М.: Финансы и статистика, 1998. - 160 с.
39. Менеджмент (теория и методология). Тихомирова А.В., – М.: 2014
40. Менеджмент организации. Учебное пособие. Под ред. Румянцевой З.П., Саломатина Н.А. – М.: ИНФРА – М. 2015.
41. Менеджмент. Яковлева О.Н., – М.: 1998
42. Мирзоев Р.Г. Методология эффективности в менеджменте и маркетинге. Учебное пособие. - СПб, 1997.
43. Мухин Ю.И. Наука управлять людьми: изложение для каждого. - М.: Фолиум, 1995. - 368 с.
44. Новицкий А. /Ориентиры инвестиционной и инновационной деятельности/ Экономист. 2015 №3.
45. Новицкий Н. Инновационный путь развития экономики//Экономист. 2014. №6.
46. Орлов А.И. Сертификация и статистические методы. - Ж-л "Заводская лаборатория". 1997. Т.63. № 3. С. 55-62.
47. Орлов А.И. Устойчивость в социально-экономических моделях. - М.: Наука, 1979. - 296 с.
48. Основы инновационного менеджмента: Учеб. пособие/под ред. П.Н.Завлина, А.К.Казанцева, Л.Э.Миндели./ М.: Экономика, 2014.
49. Основы менеджмента. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф., – М.: 2016
50. Паркинсон С.Н. Законы Паркинсона: Сборник: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1989. - 448 с.
51. Прогноз функционирования экономики Российской Федерации//Экономист. 2014. №6.
52. Рой О.М. Современный менеджмент. Основные функции и методы. Курс лекций. - Омск, 2015.
53. Русинов Ф., Минаев Н. Система отбора и оценки инновационных

проектов. - Консультант директора. - 1996. № 23.

54. Словарь-справочник предпринимателя. - М.: Издательско-производственная фирма "Зевс". - 1992. - С. 84.

55. Теория и практика накопления и инвестиций в переходной экономике России/под ред. Ю.В.Матвеева, В.Н.Строгова. Самара: Изд-во СГЭА., 2015.

56. Уткин Э.А. Контроллинг: Российская практика. - М.: Финансы и статистика, 1998. - 240 с.э

57. Фалько С.Г., Носов В.М. Контроллинг на предприятии. - М.: Об-во "Знание" России, 2015. - 80 с.

58. Фолльмут Х. Контроллинг от А до Я: Пер. с нем. - М.: Финансы и статистика, 1998. - 240 с.

59. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга / Пер. с нем. - М.: Финансы и статистика, 2015. - 800 с.

Мазмұны

КІРІСПЕ	3
1 тарау Корпоративті басқарудың құрылымы	5
1.1 Корпоративті басқарудың маңыздылығы	5
1.2 Корпоративті басқарудың дамуының бағыттары	12
1.3 Корпоративті басқарудың қалыптасуының принциптері	14
1.4 Кәсіпорынды басқарудың негізгі механизмінің кезеңдері	16
1.5 Корпоративті басқаруда кездесетін қиындықтар	17
Талдауға арналған сұрақтар	23
2 тарау Қазақстандағы инвестициялардың қалыптасуы	24
2.1 Инвестициялар түсінігі мен мәні	24
2.2 Инвестициялық стратегиялық саясаттың дамуы	40
2.3 Инвестициялық жобалардың индустриалды – инновациялық стратегияның қалыптасу кезеңдері	46
2.4 Шетел инвестициясын тартудың жобалық тиімділігін талдау	54
2.5 Кәсіпорынға берілетін жеңілдіктер	56
2.6 Инновациялық қызмет экономикалық дамудың маңызды құрамдас бөліктері ретінде	61
2.7 Халықаралық тәжірибедегі инновациялық қызмет	67
Талдауға арналған сұрақтар	74
3 тарау Акционерлердің құқығы мен міндеттері	75

3.1 Акционерлердің құқықтары	75
3.2 Акционерлердің құқығын шектеу жолдары	81
3.3 Салалар бойынша құқық ерекшеліктері мен бағыттары	81
3.4 Акционерлік қоғамның міндеттері мен құқықтарының ерекшелігі	82
Талқылауға арналған сұрақтар	86
4 тарау Акционерлердің жалпы жиналысының тәртібі	87
4.1 Акционерлердің жалпы жиналысының күн тәртібінің ерекшелігі	87
4.2 Акционерлердің жалпы жиналысына қатысты материалдарды реттеу	97
4.3 Жалпы жиналысты өткізу кезеңдері мен тәртібі	98
Талқылауға арналған мәселелер	110
5 тарау Экономикасының инновациялық дамуы көрсеткіштерін талдау	110
5.1 Инновациялық дамытудың нормативтік-құқықтық базасын талдау	110
5.2 Инновациялық қызметтің тиімділігіне сараптама жүргізуді талдау	114
5.3 Инновациялық қызметтің тиімділігіне сараптама жүргізуді талдау	124
5.4 Инновациялық жобаларды іске асыруының экономикалық тиімділігі	129
Талқылауға арналған сұрақтар	139
6 тарау Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың теориялық аспектілері	140
6.1 Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігінің экономикалық мәні	140
6.2 Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың әдістемелік негіздері	146
6.3 Өнімнің бәсекелік қабілеттілігіне әсер ететін факторлар	152
Талқылауға арналған сұрақтар	160
7 тарау Директорлар кеңесінің жұмысы	161
7.1 Директорлар кеңесі кәсіпорынның ресми өкілі ретінде	161
7.2 Әлемдік тәжірибеде директорлардың бірнеше классификациялары	164
7.3 Тәуелсіз директорлар және оның рөлі	169
Талқылауға арналған сұрақтар	175
8 тарау Дивидендтер төлеу және дивидендтер саясаты	176
8.1 Дивидендтер төлеу бойынша заң талаптары	176
8.2 Дивиденд төлеу көздері	178
8.3 Дивиденд алу құқығын қорғаудың соттасу формасы	179
8.4 Дивиденд саясатын анықтайтын факторлар	181
8.5 Дивиденд мөлшерін анықтау әдістері	183
8.6 Акцияны ұсақтаудың негізгі артықшылықтары	184
8.7 Дивиденд есептеу, мөлшерін анықтау тәртібі	186
Талқылауға арналған сұрақтар	187
9 тарау. Ақпараттың ашықтығы және айқындығы	188
9.1 Кәсіпорынның қызметінің ашықтығының мәні	188
9.2 Ашуға жататын қаржы ақпараты	187
9.3 Ашылуға жатпайтын қаржылық емес ақпарат	194
9.4 Инвесторлардың корпорация туралы нақты ақпараты	197
Талқылауға қойылатын сұрақтар	201
10 тарау Акционерлік қоғам қызметіне бақылау	202
10.1 Ішкі бақылау	202
10.2 Сыртқы бақылау жүйесінің ерекшелігі	207
Талқылауға арналған сұрақтар	219
11 тарау Акционерлік қоғамның экономикалық қауіпсіздігі және рейдерлік	220
11.1 Акционерлік қоғамның экономикалық қауіпсіздігінің алғышарттары	220
11.2 Күштеп билеп алу мүмкіндігі жоғары осал компания топтарының жалпы қатерлері	222

11.3 Істі дұшпандық басып алу әрекетінен сақтай алатын бірнеше шаралар	224
Талқылауға арналған сұрақтар	225
12 тарау Компания мәдениеті және оның корпоративті басқарумен байланысы	226
12.1 «Корпоративті мәдениет» терминінің анықтамасы	226
12.2 Кәсіпорынның негізгі құндылықтары	230
Талқылауға арналған сұрақтар	239
13 тарау Кәсіпорынның персоналды басқарудың негізі	240
13.1 Ұйымдағы персоналды басқарудың жүйесі	240
13.2 Персоналды басқарудың мазмұнды құрылымы	242
13.3 Ұйымдағы кадр саясаты	249
13.4 Кәсіпорынның даму стратегиясы мен кадр саясатының өзара қарым-қатынасы	250
Талқылауға арналған сұрақтар	255
ҚОРЫТЫНДЫ	256
Глоссарий	258
Пайдаланылған әдебиеттер	260

**Искаков Бауыржан Мұратбекұлы
Тулегенова Жанат Утегеновна
Атирбеков Алмаз Шаирбекович**

**Корпоративтік басқару.
Оқу құралы**

Басуға 12.10.2020 жылы қол қойылды. Қағазы көшірмелік.
Қаріп түрі «Таймс». Пішімі 60x84/16. Баспа табағы 16,5 бет.
Таралымы 800 дана. Тапсырыс №65
«Тұран-Астана» университетінің баспаханасында басылған.
Мекенжай: 010000, Нұр-Сұлтан қ., Ы. Дүкенұлы көшесі 29 үй.
www.turan-astana.kz